Istoria Românilor prin călători

DE

N. IORGA

EDIȚIA a II-a
— adăugită —

Vol. I.

EDITURA
CASEI ȘCOALELOR
1928

N. IORGA

ISTORIA ROMÂNILOR PRIN CĂLĂTORI

EDIȚIA a II-a
— adăugită —

Vol. I.

BUCUREȘTI
EDITURA CASEI ȘCOALELOR
1928

I.

Până la jumătatea veacului al XVII-lea.

I.

Innainte de întemeierea Domniilor

Călatoriile în pământul romănesc încep abia de la sfârşitul veacului al XIV-lea. O observaţie preliminară: de ce înainte de 1389 nu-s călători cari să fi străbatut ţara noastră şi să fi lăsat o descriere a acestei ţeri? N'ar fi o pagubă esenţială dacă n'am cunoaşte unele din scrisele călătorilor din veacul al XVII-lea şi al XVIII-lea, pe când, dacă am avea pentru anii 1350, ori pentru o dată din secolul al XIII-lea, lucruri privitoare la noi, ele ar fi de un folos extraordinar, dat fiind că primele documente privitoare la Ţara-Romănească, scrise în limba latină şi mai târziu în slavonă, supt influenţa vecinilor de dincolo de Dunăre, Bulgari şi Sârbi, dar mai ales Sârbi, sânt abia de prin anii 1370, iar, în ce priveşte Moldova, documentele, afară de anume legături cu străinătatea, sânt încă mai recente. Şi cronicile, sau ceia ce precede cronicile totdeauna, analele, însemnând în câteva cuvinte evenimentele, nu pornesc decât ceva mai târziu, prin secolul al XV-lea, şi ele cuprind numai însemnări după polemicele păstrate în mănăstiri, în legătură cu ctitorii lor, dând numele deosebiţilor Domni şi, ici şi colo, amintirea unei lupte. Dar, afară de câţiva călugări

franciscani, cari au mers în părţile răsăritene, nu de dragul nostru, nu din dorinţa de a ne cunoaşte, ci din nevoi de propagandă, cam prin anii 1250-1260, în ţerile ocupate de Tatari, pe cari misionarii credeau să-i poată câştiga la credinţa romană, afară de notele pe scurt ale unui Jean de Plan-Carpin, ale unui Ascelin şi unui Rubruquis, cari toţi vorbesc de poporul la care veniau, iar nu de elementele supuse acestui popor, cum eram şi noi, orice ştire lipseşte pentru vremea veche.

Causa este că marile drumuri de comunicaţie cu Răsăritul şi cu Sud-Estul european nu treceau prin părţile noastre. Şi se înţelege bine de ce: pentru că nu exista o ordine asigurată în aceste părţi şi calatorii căutau totuşi o siguranţă a drumului şi mijloacele materiale pe care trebuiau sa le aiba pe acest drum. Călătorii se cam prădau la noi, şi, mai târziu, Guillebert de Lannoy, pe vremea lui Alexandru-cel-Bun, a fost jăfuit; şi alţi călători înseamnă aceste prădări, de şi Domnii întrebuinţau acuma toată energia ca să oprească acest lucru.

Am mai putea spune, chiar de acum, încă un lucru, anume că, de oare ce drumul mai scurt totuşi trecea prin părţile noastre, ţerile româneşti au fost întemeiate şi din causă că populaţia noastră ajunsese la o conştiinţă superioară despre puterile sale şi despre ţintele pe care le puteau urmari aceste puteri, dar şi din nevoia de a avea un pazitor al drumului mai scurt care trecea prin teritoriul nostru. Atunci Domniile noastre au fost fundate şi cu mijloacele materiale date de drumeţii negustori pe aici.

Inainte de aceasta însă erau două drumuri mari căire Răsărit: unul trecea la Nord de Moldova de mai târziu, prin părţile Galiţiei, pornind din Europa

centrală, din părțile germanice, spre a trece în stepa rusească. Drumul acesta era foarte natural, fiindcă, înainte ca să-l bată misionarii în secolul al XIII-lea, fără îndoială că-l bătuseră atâția negustori germani. Monede germane se găsesc nenumărat de multe în stepa răsăriteană. Negustorii făceau parte din acea vastă asociație medievală care se numia Hansa și pe care o formau Lübeckul, Brema, Hamburgul și alte centre hanseatice. Mergeau pe această cale de Nord și pătrundeau până foarte adânc în părțile Novgorolului. O parte din orașele rusești au fost întemeiate prin acești negustori; așezămintele pe care le-au conservat aceste orașe până târziu în secolul al XVII-lea sânt așezăminte germanice, având un drept, prin urmare o basă de jurisdicție, cu totul deosebit de dreptul consuetudinar, de obiceiurile pământului ale Rușilor și Slavilor în genere.

Un alt drum, care ducea către Peninsula sud estică a Europei, către Peninsula Balcanică, trecea prin Ungaria, străbătând-o în diagonală. Drumul acesta era obișnuit și pe vremea Bizantinilor: el ajungea în părțile Belgradului și la însemnata cetate care a fost în evul mediu Branicevo, se cufunda pe urmă în vasta pădure sârbească și bulgărească, ce ocupa un teritoriu imens. Părțile dintre Niș și Vidin erau cuprinse de acea foarte mare pădure, cum și prin alte părți din regiunea aceasta răsăriteană existau codri imenși, ca acela de la care Teleormanul și-a luat numele (Deli-orman înseamnă „pădure mare”, și este un Deli-orman și în părțile dobrogene, unde iarăși a fost, deci, o pădure mare). Și în părțile județului Ilfov exista padurea cea mare a Vlăsiei, a cării amintire s'a păstrat în limbă, pentru că încă în secolul al XVIII-lea pădurea exista. Tot așa în Moldova aflăm codrul Chigheciului, de unde un

Ținut întreg s'a numit Codrul, și în județul Dorohoiu pădurea care începea la gura Herței și pe care o pomenesc anecdotele populare.

Se străbătea, prin urmare, pădurea aceasta mare sârbească și se mergea către Adrianopol și Constantinopol.

In felul acesta noi eram cuprinși, ca o regiune fără rost pentru cultură, în triunghiul care se făcea între aceste două linii de drumuri.

Iată de ce n'au trecut călători prin părțile noastre înainte de Peter Sparnau și Ulrich von Tennstädt, la 1389[1].

Dar, dacă am fi avut o descriere de călătorie prin părțile noastre înainte de 1839, iată ce ni-ar fi putut povesti călătorul, și de data asta ne substituim lui, cu informații căpătate pe alte căi.

Acela care, în loc să se îndrepte spre Belgrad prin Ungaria-de-Sud, ar fi luat drumul Ardealului, de acolo ar fi trecut, cum au trecut Cavalerii Teutoni, după 1200, în părțile Câmpulungului, — unii pretind că și prin părțile Buzăului, dar nu găsesc nicio dovadă pentru aceasta. Și de la Câmpulung ar fi coborât pe Râul Doamnei în valea Dâmboviței, iar prin acea vale, fără să atingă Târgoviștea, așezată pe valea altui râu, Ialomița, ar fi ajuns la București, care pe vremea aceasta era un simplu sat, fără cetatea de mai târziu, în umbra căreia s'au desvoltat Bucureștii vechi—, pe malul cellalt. De la satul urmașului moșului Bucur ar fi trecut la Giurgiu, și pe la acest vad ar fi ajuns în Peninsula Balcanică.

Să ne punem în locul călătorului de atunci și să

[1] Manuscriptul călătoriei se află în biblioteca de la Weimar; l-am retipărit în *Acte și Fragmente privitoare la istoria Romînilor*, III. Călătoria, analisată în *Istoria Comerțului* a mea, I, cuprinde numai localitățile din cale.

dăm o impresie a principatului Ţerii-Româneşti aşa cum el exista atunci.

Cine, pe la 1260—80, ar fi luat drumul Ardealului, ar fi găsit o Ţară-Românească pe care noi, astăzi, trebuie să facem sforţări de minte, înlăturând anume prejudecăţi şi idei primite în şcoală, pentru a o înţelege. Ţara-Românească, în conştiinţa poporului nostru, însemna tot pământul locuit de Români asupra căruia nu s'a întins o stăpânire străină. Evident, Românii din vremea aceia nu erau în stare să zugrăvească această Ţară, ei cari nu scriau şi nu cetiau; cu toate acestea nu ştiu dacă e mai bine sa aibă un popor o hartă pe care o poate zugrăvi, dar nu ar putea-o apăra, decât să aibă o ţară pe care să ştie a o apăra fără să fie în stare a o zugrăvi. Ţara-Românească însemna o concepţie absolut romană, pe de o parte, şi, pe de alta, absolut modernă, fiindcă epoca modernă ţine samă de dreptul naţional şi de configuraţia geografică, cu hotarele ei naturale. Poporul nostru s'a îndreptat după lucruri pe care alte popoare le-au neglijat. El şi-a închipuit ţara lui totdeauna în legătură cu întreg trecutul şi tot pământul pe care l-au locuit ai lui. Deci, când în anume documente ungureşti se întâlneşte pomenirea „ţerii" sau a „pădurii Românilor", nu trebuie să ni le închipuim cu caracter local, ci în legătură cu această concepţie populară, aşa de veche, aşa de vastă, aşa de dreaptă şi aşa de fecundă, care este a Ţerii-Româneşti de caracter naţional şi de configuraţie geografică naturală.

Intrând în Ardeal, se vedeau oraşe în formaţiune, care fireşte nu erau româneşti, oraşe întemeiate de Saşi pe basa privilegiilor date de regii Ungariei cu câteva decenii mai înainte. Oraşe încă foarte noua,

desvoltate astfel din sate: Saşii când au fost aduşi în părţile acestea nu au venit numai din regiuni pur germanice, ci mai. ales din acelea renane, unde sângele galic e foarte mult represintat; limba lor e foarte apropiată de dialectul alsacian şi titlul pe care şi-l dadeau odinioară e de „Flandri”, din care Românii au făcut Flondor, cum au făcut „fleandură” din postavul de Flandra.

Era o deosebire vădita între satele lor şi satele noastre. Satele Saşilor, fiindcă ei veniau mai mult din parţile Rinului, aveau un caracter coherent, roman, cu case lipite, cum sânt cele italiene sau francese, pe când satul barbar, trac, este compus din case risipite. încunjurate cu gard, având ogorul în alta parte, iar tocmai la margene iezerul, sau heleşteul, şi pădurea. Dar faptul că în Ardeal satele săseşti se întemeiaseră pe basă mai mult romanică, a ajutat foarte mult ca ele să se prefaca, potrivit nevoilor economice, în oraşe; trecerea satelor cu case compacte la oraşe a fost mult mai uşoară, pe când la noi ceia ce a împiedecat schimbarea a fost tocmai risipirea caselor, oraşele noastre chiar păstrând până astăzi caracterul sătesc în mahalalele lor.

Centrele acestea negustoreşti din Ardeal erau încă foarte mici; înflorirea lor depindea, cu toate privilegiile de care se bucurară în curând, de deschiderea de drumuri, şi drumurile nu erau încă deschise.

Afară de aceste târguri se ridicau ici şi colo *cetăţile regelui Ungariei*. Ele veniau după „pădurea regelui” acesta este sensul cuvântului Erdély, de unde s'a făcut Ardealul, adecă partea din pădurea cea mare răsariteană care ajunsese în stăpânirea regelui Ungariei: dupa această pădure „ultrasilvană” se întindea, dincoace de părţile bihorene, „regiunea de dincolo de padure”, Transsylvania.

In jurul cetaţilor regelui Ungariei, călătorul putea să vadă un număr de oameni strânşi din toate părţile şi aşezaţi supt supravegherea şi exploatarea dregătorului numit de rege, iobagul fiind elementul militar (numele poate fi peceneg). Aici nu este o inovaţie a Ungurilor, cari nici n'au inovat nimic, ci au imitat pedant, precum imitează toldeauna popoarele finice, uralo-altaice. E sistemul cel vechiu carolingian, germanic: cum au făcut Carolingienii faţă de Saxoni, în ţinuturile locuite de aceştia prin mijlocul Germaniei şi părţile mai orientale, tot aşa au procedat şi Ungurii, plagiind pe Carolingieni, astfel cum, mai înainte de aceasta, îi plagiaseră Slavii din Panonia şi din Moravia.

Poporul nostru însa, aici ca şi aiurea, nu cunoştea decât Ţara-Românească, pe care o împărţia pe *râuri;* chiar şi acuma poporul din Ardeal nu recunoaşte Ardealul decât dincolo de Olt şi dincolo de Bârsa: Ţara Oltului nu e Ardeal; şi tot aşa Ţara Bârsei e în afară de Ardeal. Chiar în părţile nordice şi nord-vestice sânt ţinuturi care n'au nimic a face cu Ardealul, precum ţara Oaşului, de la Havas, care înseamnă în ungureşte munte, şi Maramuraşul, al cărui nume vine de la una din apele care curg în aceste părţi. In părţile de dincoace este ţara Jiiului, ţara Oltului. Nu se mai zice astăzi ţara Argeşului, ţara Prahovei, ţara Ialomiţei, de şi s'a zis făra îndoiala odinioară, şi de acolo vin numele judeţelor şi astazi, căci judeţul Prahova înseamnă ţara Prahovei şi judeţul Ialomiţa, ţara Ialomiţei; de aici vin şi o mulţime de nume de familii, Prahoveanu, Ialomiţeanu, etc. Iar dincolo, în Moldova, era ţara Siretiului, ţara Moldovei, de unde s'a făcut principatul Moldovei, şi iarăşi nume de familie ca Sireteanu arată că ve-

chea concepţie populară trăieşte în masele de la sate şi până astăzi.

Deci, călătorul ar fi trecut prin partea de Ţară-Românească ocupată acum de Unguri, pe lângă oraşele care abia se înjghebau, pe lângă cetăţile în jurul cărora se strângea o populaţie ţărănească mai mult sau mai puţin liberă ori cea în general neliberă, din care făceau parte şi Românii. Dacă ar fi mers mult mai spre Răsărit, ar fi întâlnit, am zice, o „zonă de supraveghere", care se găsia în mânile unor elemente ungureşti desfăcute foarte de curând. Fiindcă Secuii nu sânt nici din vremea lui Attila, nici chiar din timpul venirii Saşilor, ci au fost aşezaţi de Cavalerii Teutoni la graniţă, către Pecenegii cari se găsiau în părţile noastre. Ei au venit în număr mic şi au găsit o cultură populară românească, de unde până astăzi au o îmbrăcăminte asămănătoare cu a Românilor şi îşi cultivă câmpul în acelaşi fel; casele Secuilor sânt făcute, nu după modelul unguresc, care e imitat după casa slavo-germanică, ci după sistemul caselor româneşti; prin urmare nu cu cotul la stradă, ci cu faţa întreagă. cu stâlpi în tinda deschisă; de sigur că şi folklorul lor are o asămănare cu al nostru.

De la o bucată de vreme, călătorul ar fi ajuns în Ţinutul nou al Cavalerilor Teutoni. Cavalerii fuseseră în Palestina, la Locurile Sfinte, şi îndepliniseră acolo funcţiuni permanente de cruciată; pe urmă, ne mai putând trăi în aceste părţi pierdute către Necredincioşi, au trecut în regiunile europene. Inainte de a ajunge în Prusia, pe care au colonisat-o în sens german mai târziu, ei s'au aşezat, prin contract cu regii unguri, în părţile Braşovului. Au întemeiat cea d'intâiu adevărată sălăşluire orăşenească în Ardeal, aici la „Cetatea Coroanei" (Kronstadt),

lângă satul român al Braşăului, pentru regele Ungariei. Eĭ au început şi Biserica Neagră, isprăvita însă mai târziu, dar de sigur că încă în acest timp trebuia să existe pentru Teutoni un burg, care avea şi caracter religios, şi caracter militar, cum a fost în Prusia Marienburgul şi altele, iar cultul Maicii Domnului, aşa de răspândit şi în Secuimea rămasă pios catolică pană azi, era elementul moral de coesiune al acestor aşezări.

De la Braşov, călătorul ar fi trecut, tot pe drumul Cavalerilor Teutoni, dincoace, la noi, şi ar fi ajuns, cum am spus, în vechiul Câmpulung, pe care elementele acestea teutonice, ca şi elementele săseşti şi ungureşti care au fost colonisate de Teutoni în acelaşi loc, îl numiau Langenau (*Au* înseamnă Câmp, de unde finala, care se întâlneşte aşa de des la sfârşitul localităţilor germane din Rasarit). Langenau, vechiul oraş teutonic, avea în centrul său ca miez de aşezare un turn şi o biserică catolică. Această biserică din Câmpulung avea oarecare reputaţie: în secolul al XV-lea se vedea aici o urmă a piciorului Sfântului Iacob.

Avem ştiri documentare care arată că opera de desnaţionalisare a elementelor venite dincoace de munţi, la Câmpulung, începuse de pe la 1200 încă şi că oamenii părăsiau, nu numai limba lor naţională, dar şi credinţa lor catolică, pentru a întra în ortodoxia noastră. O scrisoare a Papei se plânge că acei „falşi episcopi", necanonici, shismatici, cari erau Vlădicii noştri de mănăstiri, din schituri de lemn, fac sa se piardă sufletele coloniştilor veniţi dincoace de munţi.

De la Câmpulung, mergând mai departe, călătorul ar fi întâlnit tot sate româneşti, având întru toate înfăţişarea din timpurile noastre. Satele acestea cu-

prindeau numai rude, toţi locuitorii unui sat scoborându-se din acelaşi strămoş, al cărui pământ se chema moşia lui şi al cărui nume se pomenia în numele satului şi în numele fiecărui membru: Albeştii înseamnă urmaşii lui Albu. Pământul era al strămoşului care tăiase codrul, care scosese rădăcinile, înlăturase pietrele şi făcuse ogorul. Şi el nu era împărţit: ca la vechii Germani, fiecare lua atâta ogor cât putea lucra, în proporţie şi cu calitatea de rudenie, şi cu numărul membrilor familiei sale. Nu era iarăşi exclus, fiind oameni puţini şi teritoriul mare, sistemul, pe care-l preconisează şi unii agronomi moderni, de a se muta partea cultivabilă de la un loc la altul, iar restul locului să rămâie necultivat, pentru a se îngrăşa de la sine sau prin paşterea turmelor.

Vite erau pretutindeni, în număr foarte mare: turme de oi, cirezi de vite albe fiind mai puţine. Boierii, prin Oltenia, mai ales, creşteau şi porci, într'o epoca ulterioară, dar acum nu erau încă boieri, şi basa culturii de vite a ţeranului o forma oaia.

Trecând călatorul prin satele acestea, de-a lungul văii Dâmboviţei, ar fi întâlnit în câte un sat mai mare un jude, peste un grup sătesc care se chema poate *popor,* termin păstrat în nomenclatura aplicată la vii şi în aceia a parohiilor (se zice a fi cineva „de popor" la cutare biserică). Foarte veche dregătoria aceasta a judelui... Când au fost Visigoţii prin părţile noastre, ei erau, nu supt stăpânirea unui rege, ci a unui jude: judele Atanaric. Şi, de oare ce aiurea Visigoţii n'au trăit supt juzi, aceasta a făcut să se presupuie că încă de atunci, pe la 370 după Hristos, noi aveam obiceiul de a trăi supt juzi. Se dusese puterea Impăratului, şi populaţia se organisase de la sine, după nevoi elementare. Adaug un lu-

oru care nu s'a observat până daunăzi: că în Italia, pe vremea năvălirilor barbare, după dispariția Imperiului roman de Apus, toți șefii populației se chemau *judecători*. In Sardinia, care n'a fost alcătuită altfel decât popular, a rămas sistemul guvernării prin juzi până aproape de timpurile moderne. Lucrurile acestea trebuiesc, deci, luate împreună: Atanaric, juzii din Roma și din alte părți, juzii din Sardinia, chiar din Corsica, din anume văi ale Alpilor, până în Tirol, datinele poporului nostru, pentru ca să-și dea sama cineva cât de caracteristic romanic era acest așezământ.

Acum, peste toată valea, de la un capăt la altul, peste mai multe văi, era un Voevod.

La Academia Română, răposatul Ion Bogdan a pus întrebarea, nu cumva pe lângă terminul acesta, slav, de Voevod, însemnând conducător de oaste, am păstrat o bucată de vreme și un corespondent românesc, vechiul cuvânt latinesc de duce. Este cu putința, de și el nu se întâlnește[1].

Aceasta era funcția superioară: Voevodul, atunci în veacul al XIII-lea. Dar eram înrâuriți și de către vecini, și mai ales de către vecinul de la Nord, căci trăiam în vremea aceia mai mult supt influența occidentală, latină, exercitată prin Unguri. Cea d'intăiu organisație străină făcută pe pământul nostru a fost la Severin: Banul regelui Ungariei, care stătea în cetatea ale cării urme se văd și astăzi în oraș: turnul în ruine al Banilor din veacul al XIII-lea. Un dregător cu acest nume, în Croația, bătea moneda care se numia, după numele lui, ban. S'au găsit multe exemplare din această monedă, care era

[1] Mai târziu, Miron Costin are forma italiană de *ducă*.

de o răspândire aşa de largă, încât orice alta a păstrat la noi numele acesta, în loc să fie numită cu un derivat din latineşte sau slavoneşte. Totuşi numele de „aspru" pentru moneda de argint supţire bizantină pare a fi trăit foarte multă vreme la noi şi nu mai într'o epocă relativ puţin depărtată a dispărut[1], şi *perperul* bizantin a păstrat numele său, care e xistă, foarte târziu încă, în numele dăjdii la vii, *părpăritul;* cuvântul „galben", pentru moneda cea mai preţioasă, trebuie să fie un termin extrem de vechiu, ceia ce înseamnă că noi cunoşteam aurul; banul de aur se chema însă şi „ban roşu". Va sa zică era asprul, ceia ce înseamna banul *alb,* era banul *galben* sau banul *roşu.*

Voevodul acesta, de şi supt influenţa culturii apusene, cu toate acestea în mare parte era ţeran, şi tot ceia ce formează o Curte, cu dregători, cu venituri, nu exista pe vremea aceasta, şi nu existau nici veni turile care se culegeau mai târziu de la negustori, la vămi, ci şi judele şi Voevodul trăiau din veniturile lor ţerăneşti şi din acelea care veniau din gloabă. Calul se zice şi azi gloabă, pentru că în timpurile vechi o unitate de plată era el, calul, de unde şi Domnului de mai târziu, când era vorba să i se facă un dar, i se dădea un cal de călărie.

Mai târziu însă Voevozii trăiau după obiceiul nobilimii ungureşti vecine şi, când s'a ridicat la Argeş piatra de pe mormântul lui Vodă Băsărabă, căruia ne-am deprins a-i zice Basarab[2], s'a găsit fruntea cu diadema de mărgăritare, trupul strâns în mătasă cu stema angevină a crinului, mijlocul în cingătoare cu placa de aur frumos sculptată.

---

[1] Poate să fi dispărut şi din causa semnificaţiei adiectivale a cuvîntului.

[2] Numele e cumanic, din categoria celor cu sufixul *-abă* (Toxoabă, Talabă, Tâncabă).

In părţile de lângă Dunăre, pe atunci, pe la 1260, se puteau întâlni însă, măcar într'o nomenclatură de judeţ, rămăşiţele altei Ţeri-Româneşti decât Ţara-Romanească din munte. In sus, supt influenţa Ungurilor, începuse pe încetul o închegare a Voevodatelor. Un privilegiu al regelui Ungariei, pentru alţi cavaleri decât Teutonii, pentru Ospitalieri sau Ioaniţi, pomeneşte în vremea aceasta juzi ca Ioan şi Fărcaş şi juzi cu atribuţiuni voevodale ca Litovoiu, toţi aceştia în parţile oltene, ca şi un Voevod care nu era jude şi nu statea supt influenţa regelui, Seneslav de la Argeş. Dar în părţile de jos fusese, încă de pe la anul 1000, cu două sute de ani înainte, o întemeiere de Domnie românească, sprijinită pe cetăţile de pe malul celalt al Dunării, pe Silistra în rândul întăiu. Cu atâta timp înainte ca Argeşul să fie centrul Domniei din sus a Ţerii-Româneşti, — şi poporul făcea, măcar în Moldova vecină, o deosebire între Ţara-de-sus şi Ţara-de-jos — a fost această Domnie de jos a Ţerii-Româneşti, cu cetatea Silistrei româneşti, zisă de noi, după Durostorul roman, Dârstor, care e foarte bine desluşita în paginile vestitei scriitoare bizantine Ana Comnena. In partea aceasta era un Voevod, Tatul, nume foarte caracteristic românesc, popular. De aici a rămas în nomenclatura ţerii noastre ca o urmă despre acest Voevodat numele de Vlaşca, ce înseamnă „Ţară-Românească"; i se zicea slavoneşte fiindcă, precum pentru cei de sus limba Statului a fost întaiu limba latină, pentru cei de jos era limba slavonă (tot aşa în vechea terminologie slavă a rămas Starichiojd, care înseamnă Chiojdul Vechiu, iar în Moldova părintele Bobulescu îmi făcea o paralelă foarte interesantă de sate care se chiamă şi slavoneşte şi ro-

manește; același sat are, adecă, două nume: unul popular și altul de cancelarie).

Dacă drumețul ajungea la Dunăre, Giurgiul, în formă de oraș pe vremea aceasta nu exista; ființă numai un sat. Tot ceia ce se spune despre Genovesi pe Dunăre, legenda cu San-Giorgio, după care s'ar fi numit Giurgiul, n'are niciun temeiu. Giurgiu e forma românească a lui Gheorghe, precum, față de forma bisericească Nicolae, Nicoara e forma populară. Mai târziu, mult mai târziu, în legatura cu vama s'a facut cetate, și lângă cetate s'a strâns un oraș.

Calatorul, negustor sau diplomat, care ar fi cercetat ceia ce era să fie la jumatatea veacului al XIV-lea Moldova, ar fi găsit și aici juzi, dar ei erau mai închegați în Ținuturile de jos decât în Moldova. Aceasta nu înseamnă, cum s'ar crede de cineva judecând superficial, că regimul de juzi și Voevozi nu exista și în Moldova, fiindcă documentele nu-l pomenesc. In cele d'intăiu acte de donațiune ale Domnilor Moldovei se întâlnesc totuși mențiuni ca acestea: „dau locul cutare unde a fost jude cutare" sau „juzi cutare și cutare". Aceasta înseamnă, deci, că sistemul juzilor exista încă, pe o vreme când în Muntenia judecia sau județul, judecia e hotarul, basa teritorială, județul e autoritatea , populația fiind mai deasă, mult mai deasă, s'a desvoltat pana la situația care durează și în timpul nostru, căci hotarul a rămas cam ca acela de la 1300. Fața de departamentele francese, atât de proporționate, de parcă ar fi fost trase de geometri, cum au și fost trase după 1789, județele muntene presintau forme din cele mai nesimetrice, fiindcă ele corespund tradiției de odinioară. In Moldova aceste așezăminte

s'au uscat în sămânță, împărțirea țerii făcându se după ținuturi, în legătură cu orașele și cetățile. In Moldova judecia și județul au rămas, deci, cuprinse astfel în mica viață de sat. Țara s'a păstrat astfel în vremea aceia mult mai primitivă în ce privește alcătuirile romanești, de și străbătută de înfluențe străine superioare: ungurești și polone.

Daca, acum, călătorul se cobora până la Dunarea-de-jos, el afla aici două importante cetăți, anterioare întemeierii Domniei moldovenești, Chilia și Cetatea-Alba, — pentru Bizantini neagră, fiindcă era veche, iar pentru barbari albă, fiindca din pădurile lor piatra li se parea astfel.

Cetățile acestea sânt extrem de vechi. Chilia, care se chiama Licostomo, după numele vechiu al gurii Dunării, „Gura Lupului"[1], era așezată, nu unde este Chilia Nouă basarabeana, ci la Chilia Veche, din Dobrogea, în insulă. Aici pământul acopere clădirile ce vor fi fost vre-odată. Dincolo, la Cetatea-Albă însă, zidurile sânt extraordinare, cele mai frumoase din tot Orientul; ele arată ce puteau face Genovesii, cari au venit tocmai pe acest timp aici, căpătând exploatarea Mării Negre, de la Paleologii restabiliți în Bizanț, la 1261. Aici era de sigur un târg mare: veniau oameni din interior cu grâne, cu pește și alte produse naturale, și corăbii sosiau din toate părțile. Brăila munteană poate că n'avea încă ființă pe atunci, ci era numai un sat al lui Brae de unde Brăila, Brăescu, Brăiloiu). Dacă Licostomul avea oarecare importanță, Cetatea-Albă, Maurokastron, cum îi ziceau Bizantinii acestei Cetăți-Albe, avea, astfel, în mare parte monopolul comercial în basinul occidental al Mării Negre.

---

[1] Și azi pe acest braț dunărean Vâlcovul — cum observă d. G. Vâlsan — înseamnă în slavonă tot „Gura Lupului".

Aici era — vom vedea-o — şi un episcopat. Ai noştri atârnau pentru Moldova de Vlădica de Cetatea-Albă, precum cei din Muntenia de Vlădicii de dincolo de Dunăre: de cel din Vidin pentru Ardeleni şi de cel de Silistra pentru Munteni. Pe la cetate se îmbarcau şi pelerinii ruşi cari mergeau la Constantinopol.

Şi încă o observaţie: e cu nepulinţă să se găsească pe malul unui râu sau pe ţermurile unei Mări o cetate înfloritoare, unde se fac schimburi importante, fără ca din aceasta să nu se resimtă şi toată viaţa Hinterlandului, a regiunilor interioare.

II.

Cei d'intâiu călători în veacul al XIV-lea

Principatul Ţerii-Româneşti era să se întemeieze în apropierea anului 1300 la Argeş, şi, probabil, nu la Curtea-de-Argeş, ci la cetatea Argeşului, credem: Poienarii, iar Moldova era să ieie fiinţă numai pe la 1360. Sa încercăm, a ni închipui acum ce ar fi văzut un călător care ar fi străbătut Ţara-Românească în veacul al XIV-lea şi mai ales în a doua jumătate a acestui veac. Aleg această dată fiindcă, precum am spus, Moldova nu se întemeiază decât pe la jumătatea veacului al XIV-lea şi Ţara-Românească nu se consolidează decât tot în aceiaşi vreme, aşa încât acel călător care ar fi venit în a doua jumătate a veacului al XIV-lea ar fi văzut mult mai multe lucruri, mult mai bine definite decât dacă ar fi venit în întâia jumătate a aceluiaşi veac.

Inainte de aceasta însă, câteva observaţii bibliografice preliminare. Călătorii din secolul al XIII-lea sânt, cum am văzut, călugări, misionari franciscani, din Ordinul Sfântului Francisc, întemeiat de puţină vreme, cu misiunea, în rândul întâiu, de a propaga catolicismul în mijlocul necredincioşilor, între cari se cuprindeau şi shismaticii de „legea greceasca", din părţile răsăritene. Chemarea lor este, mai ales,

de a aduce la creştinism pe cei mai importanţi păgâni din acele timpuri, cari erau Tatarii, cuceritori ai unei mari părţi din Europa răsăriteană, întinzându-se până în Carpaţi, pe atunci. O mare activitate a misionarilor franciscani s'a desfăşurat pentru a câştiga populaţia ţerilor noastre la catolicism, şi în secolul al XIV-lea. Foarte dese ori Domnii români au trebuit, din motive politice, să iscalească „petece de hârtie" în ce priveşte aderenţa lor la Biserica romană, supt apăsarea Ungariei sau supt influenţa Poloniei, permiţând stabilirea de episcopi catolici la Sireliu, în Moldova, la Severin şi chiar la Argeş, în Ţara-Romănească.

Numele lor sânt foarte bine cunoscute; activitatea lor mai puţin, fiindcă erau reduşi la un cerc de credincioşi foarte restrâns. In Moldova erau locuitorii din oraşele care abia se întemeiau pe vremea aceia: Suceava, Siretiul, celelalte fiind de creaţiune ceva mai nouă; iar în Muntenia episcopii din Severin şi Argeş aveau supt păstorirea lor numai un mic număr de colonişti veniţi de dincolo de munţi. O populaţie romănească de aici care să fi trecut la catolicism, se poate zice că aproape nu exista. Domnii jurau pe sfinţii catolici mai plăcuţi regelui Ungariei spre a câştiga în felul acesta simpatiile vecinului mai puternic şi folositor în acel moment, pentru ca pe urmă, după încetarea presiunii regale, să uite şi de sfinţii catolici şi de toate punctele de deosebire dintre ortodoxism şi catolicism. Mai târziu în Moldova s'a întemeiat o nouă episcopie catolică, pe lângă cea din Sireliu, — unde lucrau şi călugarii dominicani sau predicatori—, episcopia din Baia, lângă biserica lui Alexandru-cel-Bun, făcută pentru soţia lui lituană, Rângala[1]. Episcopatul de la Bacău, înca mai

[1] De unde satul Rânghileştii, în judeţul Botoşani.

nou, a trăit foarte multă vreme, având legaturi cu Polonii, numai pentru Secuii satelor unguresti ce se întind până acum în părţile din spre munte ale judeţului Bacău şi în judeţul Roman, plus două alte sate în Tecuciu. Cel de la Cetatea-Albă n'a funcţionat decât întâmplător.

Afară de călătorii acești misionari, nu se întâmpină alţii. Şi chiar acești Italieni, Unguri, Germani din părţile vecine cu Slavii, de prin Silesia, ca întemeietorii episcopiei de Sireţiu, nu erau cărturari ca acei din secolul al XIII-lea şi nu simţiau niciun fel de chemare să puie în scris lucrurile pe care le vedeau.

Foarte rare ori, în tot decursul secolului al XV-lea aflăm pelerini cari să treacă pe la noi mergând la Locurile Sfinte. Ei puteau să meargă mai uşor îmbarcându-se în porturile italiene ori să apuce drumul ungurese-sârbesc pe care l-am aratat. De la dânşii n'a rămas scris decât numai ce spun acei Peter Sparnau şi Urlich von Tennstädt pe cari i-am pomenit mai sus.

Pelerini erau însă şi acei cari mergeau în cruciată contra necredincioşilor. In rândul acestora putem pune pe vestitul Schiltberger, Bavares, care a luat parte la expediţia din Nicopol împotriva Sultanului Baiezid, expediţie întrepriusă de regele Ungariei, Sigismund, care avea foarte multe legaturi cu Apusul, fiind din Casa de Luxemburg, pe trei sferturi Frances; el a făcut apel la cavalerii de acolo, cari veniau din Franţa, din Burgundia, cu acel Jean-sans-Peur, care pe urmă a fost duce şi a avut cariera tragică ce se cunoaşte, ori şi din Suabia germană, ca burgravul de Nürnberg, Frederic de Zollern. După înfrângere, mulţi dintre fugari – pe când Sigismund fugia pe Dunare ca sa ajungă, încunjurând Peninsula Balcanică, până în Dalmaţia — au

trecut pe la noi, unde au fost desbrăcaţi de haine, după mărturia lui Froissart. Alţii dintre luptătorii nerăscumpăraţi au ramas robi la Turci. Unul dintre ei a fost şi acest Schiltberger, care a stat vre-o douăzeci de ani în Imperiu: scăpând într'un târziu, a venit la întoarcere prin părţile noastre, pe care deci le-a vazut la 1396 în calitate de cruciat şi după 1420 ca bătrân drumeţ obosit, care se duce spre casă[1].

Alţi pelerini luau drumul, care era al pelerinilor ruşi, poloni, lituanieni, dar mai ales al ortodocşilor ruşi, către Cetatea-Alba, strabătând o parte din Basarabia, pe la localitatea, pe care unul dintre dânşii o numeşte „Mitirivi Chişini", în legatură cu cuvântul din limba slava care înseamnă vamă, şi cu Chişinaul[2], care ar fi existat pe vremea aceasta ca sat. De la Cetatea-Alba era prilej ca drumeţii să fie duşi la Constantinopol, de unde luau, sau drumul de uscat, mai rar, sau drumul de Mare, pentru a ajunge la Ierusalim.

In afară de călugări şi de aceşti pelerini înarmaţi cari sânt cruciaţii, este, în sfârşit, şi o altă categorie de oameni cari au străbătut, fară să scrie, foarte adese ori aceste părţi. Dar, chiar când nu scriu ei, se scrie despre dânşii în registrele de socoteli ale oraşelor lor, care au păstrat în felul acesta însemnarea atâtor nume de oameni ce au străbatut ţerile noastre. E vorba de negustori.

In veacul al XIII-lea fără îndoială foarte puţini negustori treceau pe la noi; negoţul, întru cât se făcea, se făcea indirect: ţeranul nostru îşi fabrica singur toate cele de nevoie gospodăriei lui; lucruri care să se aducă de la străini şi de străini fără îndoiala că nu prea erau, de şi, în ce priveşte pe fruntaşii

[1] Pentru ediţii v. bibliogrofia la Iorga, *Chilia şi Cetatea-Albă*.

[2] De la cuvântul popular care înseamnă cascada, „gura" unui râu, aici Băcul, care-şi are şi „cheile" lui.

societăţii noastre, pe Voevozi, pe cnejii cu atribuţii voevodale, aceştia — precum am şi arătat mai sus — se îmbrăcau ca nobilii unguri din Ardeal şi ca jupânii saşi de la oraşe din aceiaşi vreme.

Caci, în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, la hotarul nostru se întemeiază acele patru importante centre comerciale din care două sânt în Ardeal şi două în Galiţia, şi se deschide astfel drumul pe la noi către Rasărit. Legătura acestor drumuri cere şi stabilirea unei ordini politice cum se cade. Negustorii, am spus-o. nu întrau oriunde; li trebuia spre a se aventurà să fie siguri că şi marfa lor şi banii şi persoana lor sânt în oarecare siguranţă. Pentru aceasta trebuia o „poliţie". „Poliţia" e în legătură cu ordinea de Stat, şi consolidarea politică era deci cerinţa fără greş pentru începerea drumului pe la noi.

Cele două cetăţi din Ardeal, care fuseseră odinioară sate şi ajung în vremea aceasta numai să fie oraşe, sânt cetatea Coroanei şi cetatea lui Hermann, deci Braşovul şi Sibiiul; Braşovul fiind în legătură mai mult cu ţinuturile ce se întind dincoace de Olt, Sibiiul cu celelalte regiuni, oltene, de şi negustorii din Sibiiu aveau putinţa de a trece şi pe cestălalt ţerm al Oltului, pe la Slatina, care e şi pomenită în cutare privilegiu comercial din vremea aceasta.

Pe de altă parte, în Galiţia, prin privilegii ale prinţilor şi regilor ruteni, întărite pe urmă — fiindcă aici a fost întâiu o Rusie Roşie — de regele Poloniei, în secolul al XIV-lea se întemeiază două centre foarte importante, din care unul are legături necontenite cu noi, iar celalt era mai puţin în măsura să folosească drumul moldovenesc: de o parte Lembergul, pe care ai noştri îl numiau, după cuvântul polon, Liov, iar pe locuitori Lioveni, şi, pe de altă parte, Cracovia, pe care ai noştri o numiau

Cracăul. Negustorii din Cracovia veniau mai rar la noi, dar Liovenii era oaspeţi obişnuiţi ai Moldovei.

Drumul de mai târziu străbătea această ţară, ori prin Tighinea spre Caffa genovesă, ori prin Dorohoiu, Boloşani, Iaşi, Bârlad, Chilia şi Cetatea-Albă, iar mai târziu, când cetăţile acestea au căzut în mâna Turcilor, decăzând, drumul a tins către Galaţi. Pe la Hotin, în sfârşit, putea să fie altă linie de comerţ. în legătură cu cel d'intăiu.

Drumul Lemberg-Caffa se chema cel *tătăresc*. pe când celalt, care a avut o întrebuinţare mai importantă în veacul al XV-lea, dar era mult mai slab frecventat chiar în întăia jumătate a acelui secol, era drumul *moldovenesc*.

Acum să vedem ce au putut să vadă şi unii şi alţii. supt ce aspect s'au putut presinta ţerile noastre acelui care venia aducând marfă sau îndeplinia funcţiuni religioase ori, în sfârşit, era chemat pe aici de cine ştie ce împrejurări neaşteptate ale vieţii lui.

Acel care apuca drumul Carpaţi-Dunăre şi de la Dunăre către interiorul Peninsulei Balcanice, întâlnia acum în Ardeal o viaţă mult mai desvoltată decât înainte. Viaţa aceasta începea să graviteze în jurul oraşelor. Cetăţile regale ale regelui unguresc, ori pierdeau cu totul importanţa lor, ori păstrau importanţă numai în legătură cu anume izvoare de venit local, de exemplu de la minele de sare, pe unde existau, ori se transformau şi ele în oraşe de însemnătate mai mică, cum e casul pentru Turda, pentru Dej, care fuseseră odinioară cetăţi şi, prin această situaţie, căpătaseră o întocmire orăşenească. Drumul tindea către cele două mari emporii de graniţă ale Ardealului. Oraşele se înfăţişau foarte

frumos: bisericile cele mari începuseră să se ridice. Biserica Neagră din Braşov, biserica vastă din Sibiiu Mai de-o parte Clujul, un Klausenburg pentru *Saşi (nu de la Klaus, Nikolaus;* ungureşte, Kolozs*vár, cetatea lui Kolosz, pare a fi* nume de împru*mut), şi el, ca privilegii de comerţ*, n'avea legături *directe cu Transalpina* noastră. In legătură cu comerţul, bogăţia se desvoltase foarte mult; industria era exercitată de bresle alcătuite după sistemul german: legăturile comerciale cu Germania erau aşa de dese, încât orice se petrecea în viaţa germana de acolo avea influenţă asupra fraţilor din Ardeal. Breslele acestea, supt influenţa acelei vieţi din Europa centrală, aveau şi caracter militar şi politic. Cutare poartă, cutare parte din ziduri era aparata de cu tare breasla, corespunzând cartierului respectiv, în care se găsiau mai mulţi meşteri de o anume categorie. Pieţile erau necontenit străbătute de mulţimea sătenilor cari veniau din împrejurimi, întinzând corturi, şatre, cum se întind pe alocurea şi până în zilele noastre, deprinzându-se tot mai mult a cumpara fabricatele pe care jupânii le scoteau în vânzare prin prăvaliile boltite, prin bolţile care încunjurau piaţa (de unde boltă, boltaş; pravalie e de origine slavă, dar negoţ, negustor au rămas latine).

In aceste pieţi nu era rar să se întâlnească şi oameni de la noi, trimişi ai celor d'intăiu Domni, carí veniau pentru tot felul de rosturi, ca să cumpere ceva pentru Vodă sau pentru boieri, ca să aducă un dar judelui sau juraţilor cari-l încunjurau, formând Consiliul municipal al oraşului săsesc, ca să transmită vestea unui Domn mort şi a urmaşului care se ridicase în Scaun ori ameninţarea izbucnirii unui războiu. Veniau toţi aceştia cu ceia ce se numeşte în socotelile Saşilor „evangelium", vestea buna.

chiar când *nu* era bună. Ii găzduiau în anume case Saşii, li dădeau de mâncare şi băutură, ţinând samă de posturile noastre, făcând socoteală de untdelemnul, de peştele dat pentru aceşti oaspeţi veniţi din Ţara-Românească sau din Moldova, căci veniau şi Moldoveni, mai ales la Braşov, — la Sibiiu foarte rar—, adesea şi în alt centru săsesc, Bistriţa, pe unde se trecea obişnuit la Baia şi de la Baia către Siretiu şi Suceava.

Pe lângă negustori şi purtatori de „veşti bune” erau chiar de la început şi pribegi, învinşi în luptele politice de la noi, pribegi boieri şi Domni pribegi. Ei erau obiectul unui joc de bursă politică al Saşilor; dacă pretendentul ajungea să capete moşia părintelui sau rudei sale, evident că pentru oraşul ce-l adăpostia era un foarte mare avantagiu.

După ce călătorul străbătea acest Ardeal, înviat acum şi îmbogăţit cu existenţa oraşelor, se trecea dincoace prin trecătorile obişnuite, pe care le ştiau şi Românii de odinioară ca şi cei de azi. Trecătoarea Jiiului, Vâlcanul, era foarte rar întrebuinţată; Turnul-Roşu, în schimb, foarte des: pe acolo mergeau carele Sibienilor zi de zi. In ce priveşte drumul Braşovenilor, el pornia pe la cetatea Branului, care este pentru Unguri Törcsvár (de la un vechiu nume romănesc: Terciu), iar pentru Saşi Törzburg, cetate foarte frumoasă, existând şi acum, şi care poate da o noţiune a lucrurilor din veacul al XIV-lea. Acolo stăteau străjerii regelui Ungariei, domn al Ardealului, unde-şi ţinea Voevodul, după datina noastră. Străjerii aceştia erau une ori — cine s'ar fi aşteptat?— până şi arbaletrieri, puşcaşi englesi— a fost un cas în secolul al XV-lea—, ceia ce nu trebuie sa ne

mire prea mult, dacă ţinem samă de originea apuseană a lui Sigismund de Luxemburg.

Se întra astfel în Ţara-Românească a lui Vodă. Une ori acela care conducea pe călător era un cărăuş din Ardeal, dar, de la o bucată de vreme, şi cred chiar pentru epoca aceasta, se formase o breasla specială de cărăuşi la noi chiar. Mai târziu îi întâlnim cu nume deosebite, în legătură cu Ţinutul din care se recrutau: în veacul al XVIII-lea erau mai mult, se pare, Prahoveni.

Drumul mergea mai departe de-a lungul Dâmboviţei, pe la Rucăr şi Dragoslave, De acolo, de la Rucăr, foarte cunoscut pentru Saşi şi al cărui nume se întâlneşte necontenit, a cărui desvoltare e cu totul specială în ce priveşte regularitatea strazilor, frumuseţa clădirilor de oarecare tradiţie şi de o bună gospodărie în care se vădeşte şi influenţa săsească, se continuă pe malul râului pentru a sări, pe urmă, la cursul Ialomiţei, ajungând la Târgovişte.

Capitala Ţerii-Româneşti a rămas până la jumătatea veacului al XIV-lea tot în Argeş; Basarab cel vechiu a stăpânit de aici; Alexandru sau Nicolae Alexandru, fiul lui Basarab, s'a coborât mai departe la Câmpulung, de unde vine că, pe când în biserica cea mai veche de aici, cea catolică, se pomeneşte un primar, un jude, un „conte" săsesc la 1300, Laurenţiu, în biserica domnească ortodoxă, chiar supt jeţul Vlădicăi, poate fi văzută piatra de mormânt a acestui Nicolae Alexandru-Vodă, îngropat aici la 1364, piatră frumos săpată în adânc, nu în relief, ca mai târziu, care pomeneşte, în limba slavonă, acum limba cancelariei, numele Marelui Voevod.

După Nicolae Alexandru, Vlaicu-Vodă sau Vladislav — numele e împrumutat şi el din Peninsula

Balcanică; mai ales în Bosnia se găseşte des numele de Vlaicu, şi de obiceiu numele arăta şi legături de familie — s'a aşezat mai la şes, la Târgovişte.

Târgoviştea din veacul al XIV-lea ni-o putem închipui după anume ştiri, mult mai noi, dar aplicabile şi pentru vremea mai veche, pentru că schimbări esenţiale nu se întâmplaseră. Cetatea nu era încunjurată cu ziduri de piatră; cele de piatra, din care au ramas urme, vin de la Matei Basarab.

Vechea împrejmuire era o palisada, din pari cu vergi împletite şi acoperite cu lut, ca un gard ţeranesc mai mare, capabil de a fi aparat. De altminterea Târgoviştea trebuie sa fi fost aşezată pe locul unei mai vechi cetaţi, unui târg de pe vremuri, fiindcă sufixul slavon „işte" înseamnă totdeauna un trecut, ceva care a fost acolo porumbişte, pajişte, sălişte, etc.). La facerea târgului nou intrasera în largă proporţie oaspeţi veniţi de dincolo de munţi, catolici, Saşi şi Unguri: o biserică a lor s'a păstrat până foarte târziu şi avea la începutul veacului al XVII-lea privilegii foarte întinse, stăpânind satul Şotânga, de pildă, şi Bezdadul. Singurul fapt că erau aici Franciscani arata că biserica a fost întemeiată de misionari, ca era, prin urmare, de o dată foarte îndepărtata.

Evident că aceşti străini formau miezul oraşului, iar de jur împrejurul acestui miez comercial şi industrial stăteau sătenii noştri. Putem vedea şi astăzi, în localităţile unde cultura administrativă, năvălitoare şi distrugătoare de originalitate, s'a întins mai puţin, cum se formà odinioară un oraş la noi. Iată, de exemplu: Vălenii-de-Munte: în jurul pieţii sunt cartiere care toate au nume de vechi sate deosebite, Berivoieşti, etc. O cetate, o mănăstire, o

piaţă de schimb putea să adune şi să confunde cu timpul satele vecine.

De la Târgovişte călătorul putea să coboare la Bucureşti, care n'are nimic a face cu „bucuria", nici cu „ciobanul Bucur". Nu ciobanii întemeiază satele; ei sânt cutreierători de lume. Bucur trebuie să fi fost strabunul care în mijlocul pădurii ce exista odată aici — şi a fost restrânsă, de o parte în pădurea Cotrocenilor, care a trăit foarte multă vreme şi din care a rămas parcul de astăzi, iar, de alta parte, de pădurea cea mare din Ilfov, pădurea Vlăsiei , a găsit un teren pentru gospodărie agricolă, făcându-şi casa aici.

Bucureştii vechi, cum am spus, erau pe partea de dincolo a Dâmboviţei, unde este acum biserica Mihai-Vodă, cladită de Mihai Viteazul, dar înainte de aceasta exista fără îndoială o altă bisericuţă de lemn. Şi Curtea cea veche se afla acolo. Ceia ce se chiamă azi Curtea Veche e numai una din formele ulterioare, dincoace de Dâmboviţă, ale reşedinţei domneşti.

De la Bucureşti, aşezaţi foarte bine, dominând întreaga regiune de pe înălţimile lui relative, şi capabili de a apăra drumul comercial, se înainta în jos către Giurgiu. Giurgiul este, precum am spus, o formaţie cetăţenească, orăşenească, relativ nou. Vlad Dracul, vorbind cu un cruciat la 1445, spunea câte pietre de sare a cheltuit Mircea, tatăl lui, pentru ca să facă cetatea: pietrele de sare erau un articol de export în Peninsula Balcanică, un surogat de monedă.

In toată această străbatere a Ţerii-Româneşti, călătorul avea a face cu o covârşitoare populaţie ţeranească. Această populaţie era în întregimea ei liberă şi stăpânitoare de pământ. Teoria care a

aparut mai târziu, acum câţiva ani, a lui C. Giurescu, că s'ar fi mers de la o stăpânire boierească mai apăsătoare către libertatea tot mai mare a ţeranului, este, credem, greşită. Ea se sprijină pe ce spun documentele, dar documentele se făceau de boieri, şi se putea găsi un boier care să spuie că a deposedat pe ţerani? Vitalitatea în domeniul politic şi militar, biruinţile câştigate împotriva duşmanului, nu se pot explica decât prin majoritatea, dacă nu prin unanimitatea unei populaţii libere. Cu o naţiune de sclavi sau din care cei mai mulţi se găsesc în atârnare, nu se face nimic nou, nimic durabil în desvoltarea istoriei universale.

Viaţa de sat corespundea foarte bine cu aceia pe care am fixat-o mai sus. Toţi sătenii — aceasta trebuie s'o adăugim—, toţi sătenii erau copărtaşi ai moşiei, ai moştenirii moşului; fiecare dintre dânşii avea în întrebuinţarea acestei moşii o parte corespunzătoare cu descendenţa lui. Aceasta în teorie. In práctică însă se putea ca vre unul, oricare ar fi fost descendenţa lui, să fi avut mai mulţi copii, aşa încât avea o parte mai largă; se putea ca putinţa de lucru şi nevoia de hrană să fie mai mică, şi în casul acesta omul, care nu lucra cu elemente muncitoreşti plătite, luate de aiurea, se mărgenia la mai puţin în ce priveşte cerinţele sale. Exista un fel de *parte* ideală, care nu se cobora pe pământ, a fiecăruia dintre acei cari alcătuiau comunitatea urmaşilor acelui moş care fusese întemeietorul.

Mai târziu numai, pe la 1570, cum vom vedea, în urma unei mari crise, au ajuns sătenii ca, vânzându-şi partea, să fie siliţi să o şi delimiteze. Atunci vechea frăţie de pământ — vecinul fiind totdeauna un frate în înţelesul frumos al cuvântului—, a dispărut. Pentru moment însă satele formau şi o unitate morală

şi o unitate de sânge şi o unitate materială. Acesta era un element de viaţă şi de putere pentru oamenii de atunci.

Ca şi la Germanii vechi, şi în ce priveşte apărarea ţerii satele mergeau solidar: la un anume semn — se aprindeau focuri pe dealuri —, toţi se strângeau supt conducerea puţinilor boieri cari stăteau obişnuit în jurul lui Vodă.

De sigur că o parte din boierimea cea veche, în ambele ţeri, venia din vechii juzi şi cneji. Prin urmare exista o boierime de origine românească şi în ce priveşte sângele. Demnităţile şi rosturile deosebite, funcţiunile particulare ale Curţii erau însa împrumutate de dincolo de Dunăre, de la Bulgari şi Sârbi, fireşte, dar numai ca transmiţători ai obiceiurilor bizantine, căci boierii erau o imitaţie, cu oarecare reminiscenţe păgâne, a funcţionarilor de curte bizantini: Vistierul, Logofatul, Comisul. Stratornicul arată şi în nume originea lor greacă sau romano-greacă. Transmiterea acestor forme s'a făcut în secolul al XIV-lea, supt influenţa acestor vecini, şi în legătură cu încuscririle pe care familiile noastre domnitoare le legaseră cu vecinii de dincolo de Dunăre. In Constantinopol calitatea fiecaruia dintre aceşti dregători era foarte strict fixată; ni putem închipui însa că stricteţa bizantină nu era îndeplinita cu cea mai perfectă exactitate la noi. Era o haina de împrumut, pe care o poartă cineva cu oarecare stângăcie, şi se putea întâmpla ca acel care purta un nume să îndeplinească, în acelaşi timp, şi alte funcţii. La boierii aceştia de modă slavo-bizantină se adăugia unul singur în legătură cu desvoltarea teritoriului nostru naţional, Banul. Când Severinul ajunse să fie în legătură cu Domnia de la Argeş, — Ungurii au

intervenit adesea ori ca să-şi iea înapoi stăpânirea, în tot decursul veacului al XIV-lea şi al XV-lea—, fireşte că Banul a trebuit să ieie loc alături de Domn.

Boierii aceştia dispuneau de oarecare avere, aveau o mândrie de neam dacă veniau din vechi familii aşezate în cutare sau cutare Ţinut; se aflau însă, încă din veacul al XIV-lea, boieri, foarte trufaşi, cari nu erau de la noi, ci veniau din ţinuturi cu o aristocraţie mult mai veche decât acea aristocraţie născândă a ţerilor noastre. Erau pribegi de dincolo de Dunăre. Turcii întraseră în Balcani; toţi acei cari aveau un nume mare, cari îndepliniseră funcţiuni însemnate şi dispuneau de bani, se refugiau la noi, aşa încât ţerile noastre începuseră să adăpostească încă de pe vremea aceia pe represintanţii unei puternice clase adunate din deosebitele State ale Peninsulei Balcanice.

In mijlocul boierilor, având dreptul de a-i numi şi de a-i scoate, dreptul de a-i osândi la moarte— şi folosindu-se une ori de acest drept—, stătea Domnul. Câte un Domn vechiu, cum era Basarab, însemna încă mai puţin lucru; dar Nicolae Alexandru începea să aibă, acum, în independenţa lui, câştigată prin lupte —tatăl lui, Basarab, biruise pe Carol Robert la 1330, când Ungurii trecuseră părţile noastre—, anumite atitudini; legăturile cu familiile domnitoare din Peninsula Balcanică se făceau tot mai dese, şi fiecare din aceste legături adăugia sentimentului dinastic, pe care vechii stăpânitori de la noi nu-l aveau. Erau încă Domni improvisaţi, dar Mircea, care avea sânge bizantin prin mama sa, Calinichia, era adoptat, oarecum, de Bizanţ.

Bizantinii aveau obiceiul în vremea aceasta, ca să

câştige alianţe, să acorde unor stăpânitori vecini titlul de despoţi, care titlu însemna „rudă împărătească". Dar el se acorda unui nepot, unui cuscru, cuiva care avea, oricum, legături de sânge cu dinastia bizantină. Despotul avea dreptul la anumite forme imperiale; el purta, ca şi Impăraţii din Constantinopole, purpura, avea dreptul să încalţe coturnii roşii şi să întrebuinţeze în veşmânt coloarea roşie. Roşul era întrebuinţat, exclusiv, şi pentru pecetluirea şi iscălitura, pentru monograma stăpânitorului. In chipul lui Mircea-cel-Bătrân şi al fiului său Mihail, care se văd pană astăzi la Cozia, vulturul cusut cu aur al Impăraţilor Răsăritului se deosebeşte foarte bine. Coroana pe care o poartă în biserică Domnii noştri din acea vreme este de sigur în legătură şi cu concepţia „domnească", împărătească, pe care poporul şi-o făcea despre căpeteniile sale, dar şi cu această admitere în situaţie de paritate din partea Bizanţului. Mircea purta aceiaşi coroană şi aceleaşi atribute exterioare pe care, de alminteri, le poartă despoţii bulgaro-greci de la Chiustendil, unde era o stăpânire locala ai cării şefi, Constantin, Ioan, stăteau în legătură cu Bizanţul şi căpătaseră dreptul de a purta şi ei atributele despotale. Mai târziu, când în Serbia nu vor mai fi nici Ţari, nici crai, Ştefan al Serbiei de la începutul veacului al XV-lea, fiul lui Lazăr, va fi despot al Serbiei şi va purta aceleaşi atribute.

De sigur că aceşti Domni aveau şi în conştiinţa de sine însişi alt rost decât Domnii modeşti pe vremuri. Din ce în ce li plăcea mai mult să aibă o Curte, o cancelarie, să dea porunci bine stilisate, copiate frumos de cei mai buni caligrafi de dincolo de Dunăre; din ce în ce mai mult se dedau la ideia dinastică, şi aceasta a făcut ca Mircea să asocieze la Domnie pe fiul său Mihail, care liberà diplome alături de ta-

tăl său, pentru care îl şi vedem pe Mihail figurând alături de acesta în fresca de la Cozia[1]. Domnului îi plăcea să clădească biserici şi mănăstiri, să îndemne pe călugări a-i pomeni numele. Este o creştere necontenită a mândriei acestui stăpânitor, şi tot odată un câştig de aderenţi prin dăruirea moşiilor fără stăpân, a pământurilor pe care le cucereşte, a posesiunilor luate din averea trădătorilor cari nu ascultă de Domn. Şi acei cari au primit moşii de la Domn, pe viaţă, sau pentru a fi chiar transmise urmaşilor, întră în clientela Domnului; supt ordinele lor locuitorii ţerii vor fi datori să alerge la orice chemare a lui pentru a-i formà armata. Cum vedem, ţara se consolidează, supt puterea în creştere a Domnului.

Străinul ce se apropia astfel de Domnul care unia pe lângă originile sale ţerăneşti tot ce putea cuprinde, sănătos şi real, Orientul, pe lângă influenţele ungureşti— Basarab are înfăţişarea unui vasal al regilor Ungariei din Casa de Anjou, Mircea e îmbracat în haina strâmtă a cavalerilor cruciaţi—, strainul acesta se simţia, fără îndoială, impresionat. El avea conştiinţa că întră în contact cu o viaţă politică care a câştigat acum tot ceia ce-i trebuie pentru a rămânea şi a se desvolta.

---

[1] Intr'o bisericuţă din munţi, la Brazi, Mircea are alături pe Doamna lui, Mara, fireşte o Sârboaică. Mihail trebuie să fie un bastard

III.

Cele d'intâiu alcătuiri bisericeşti

Calatorul întâmpina însă alaturi de această viaţa politica şi sociala una *religioasă,* care se consolidase şi ea.

Mănastirile cele mai multe şi frumoase, unele dintre dânsele pastrate aşa cum trebuie, altele într'o stare de ruină totala sau parţială, mănăstirile care fac mândria ţerilor noastre, nu existau la sfârşitul veacului al XIV-lea decât numai în câteva colţuri de ţară, înfaţişând mai mult începuturi decât o desvoltare ajunsă la un termen apreciabil al ei.

Vechea noastră viaţă religioasă, pe care ar fi putut-o întâlni călătorii din secolul al XIII-lea şi din întăia jumatate a secolului al XIV-lea, avea foarte modeste rosturi canonice. Ceia ce nu înseamnă că Vlădicii cari se îngrijiau de sufletul celor din al XIII-lea veac n'aveau niciun fel de legături între sine. O canonicitate foarte elementară exista, fireşte. Ca să înţeleaga cineva de ce am trăit atâta vreme în forme bisericeşti foarte primitive, care n'aveau niciun cuprins legal, niciun exterior solemn, trebuie să ne gândim la originea vieţii religioase la noi.

In mare parte această origine e predica în mijlocul barbarilor, într'un timp când aceştia aveau stăpânire

asupra acestor ţinuturi, o stăpânire de la un lagăr depărtat către ţinutul de văi locuit de ţerani. Pe vremea aceia înrâurirea bisericească s'a exercitat nu prin episcopi, ci prin misionari, întocmai cum creştinismul se întinde, în timpurile noastre, prin anumite ţinuturi de civilisaţie redusă, cu ajutorul misionarilor, misionari cari pleacă puţin pe sama lor proprie şi potrivit împrejurărilor, pe când, atunci când creştinismul se întinde în formă episcopală, mijloacele sânt cu totul altele.

Din acest creştinism de misionari au rămas anume tradiţii, pe care le întâlnim, nu numai în părţile noastre, dar tot aşa trebuie să fi fost şi la Bulgari înainte de a se fi alcătuit o Biserică bulgară, în relaţie cu Constantinopolul, şi chiar documentar se dovedeşte că era prin părţile Panoniei înainte de măsura pe care a luat-o regele morav de a întemeia o adevărată Biserică, atârnând de Scaunul Sfântului Petru. Am pomenit şi mai sus pe Vlădicii fără căpătâiu cari veniau cine ştie de unde şi cari mergeau din loc în loc, având mai mult popasuri decât locuinţe în anumite schituri de lemn, unde populaţia, în legătură cu anumite datine ale cultului păgân, era obişnuită să aducă daruri, lucruri consacrate, care se păstrează de obiceiu de la o religie la alta.

Un schit de lemn, evident, nu se poate ţinea decât un timp relativ scurt, de şi acel din pădurea Căpoteştilor, în judeţul Vasluiu, care exista pe vremea când Vasile Lupu s'a adăpostit acolo de Tatari, la 1650, se vede până acum şi poate să aibă o durată şi mai lungă. Tot aşa se întâlnesc în Maramurăş multe biserici de lemn, câte una având vechime de secole.

Călătorul nostru, care văzuse în Ardeal marea, im-

punătoarea biserică săsească, trecând în satele românești, găsia ca loc unde să stea preotul, episcopul, canonic sau necanonic, lăcașul acesta de lemn. Une ori, însă, el nu întâlnia nici măcar înjghebările acestea simple. Se întâmpla foarte adese ori ca o singură cruce să înlocuiască și biserica de lemn. Acesta este, în parte, înțelesul crucilor răspândite, multe dintre dânsele de lemn, în unele regiuni, cum e regiunea Buzăului și o parte din Prahova vecină; și prin câteva județe de șes sânt cruci de piatră. Un studiu asupra crucilor românești ar fi foarte folositor din punctul de vedere al elementelor de artă și tradiție religioasă, extrem de veche, care se găsesc în ele. Crucea de pe o vale nu samănă cu cea de pe altă vale; sânt fel de fel de forme, cu fel de fel de representații, care pot să aibă un mare interes istoric.

Cruci se întâlnesc și foarte târziu în veacul al XVII-lea, de exemplu în casul lui Șerban Cantacuzino, când a fost silit să meargă cu contingente muntene la asediul Vienei, și legenda spune — în legătură cu aceasta Austriacii au numit după Șerban Cantacuzino o stradă a Vienei — că Domnul muntean a ridicat crucea ca să arăte că e creștin, ceia ce ar fi absurd. De fapt crucea lui Șerban Cantacuzino ca și atâtea altele din tot cuprinsul Țerii Românești înseamnă atâta că, neputându-se avea în lagăr o biserică, se făcuse crucea pentru a se putea sluji acolo liturghia.

Revenind la legătura ierarhică ce îndreptățește pe cineva să îndeplinească funcții religioase, ea era, firește, ca la aceia dintre vecini cari aveau o organisație religioasă supèrioară și, în rândul întâiu, la cei de dincolo de Dunăre.

La noi vechile orașe dacice au fost desființate foarte răpede; n'au putut trăi, după toate împrejurările grele care au trecut asupra ținuturilor acestora. Dincolo de râu, de bine, de rău, în împrejurări de multe ori foarte precare, orașele s'au menținut, prin urmare și episcopiile de odinioară. Era deci un rost de ascultare între Vlădicii noștri și une ori chiar între preoți, când ei erau mai aproape de linia de hotar, și între episcopii de pe malul drept al Dunării.

Am văzut ce erau pentru ai noștri Vidinul,. Silistra și chiar Cirvenul de lângă Rusciucul de azi, reședință de episcop. Moldova avea asemenea relații de supunere ierarhică numai cu Cetatea-Albă.

In ce privește, nu episcopii, nici preoții, ci mănăstirile care au fost principala vatră de cultura, nu numai în Răsăritul european, dar mai ales în Apus, prin Benedictini în special, călatorul d'inainte de 1350 n'ar fi întâlnit în tot cuprinsul Țerii-Romanești niciun lăcaș de oarecare înfațișare. Cu toate acestea cuvintele „calugăr", „călugarița", „manăstire", vin de-a dreptul din latinește și arată o transmisiune necontenită a vieții monahale. Toate acestea dovedesc că niciodata nu s'a pierdut lucrul însuși; numai s'a întâmplat cu el cum se întâmplă cu anume plante în regiunile înalte ale munților: ele rămân, dar degenereaza din ce în ce mai mult, și aceiași planta, dacă ar fi stramutată în alt mediu, dupa un stadiu de desvoltare, și-ar recapata calitățile primitive.

Clopotele se auziau sunând prin munți și văi, se auzia bătând toaca, tot așa de veche, la noi, ca și la Grecii și Slavii din Peninsula Balcanică; tocmai pentru ca terminul e de origine populară [1], aceasta a-

---

[1] Cf. italianul *tocco*, momentul când bate ceasul.

rată şi vechimea şi răspândirea lucrului. In ce priveşte clopotul, numele e slav, pe când Bulgarii au pastrat, probabil în legătură cu Italienii sau cu propaganda catolică, terminul italian şi latin: *cambana*.

Supt Nicolae Alexandru-Vodă am văzut ca Domniile noastre începuseră a se alcătui mai bine. Alexandru de la Argeş şi Câmpulung nu se putea lăsa mai prejos decât Alexandru, ruda sa, care stăpânia la Târnova.

Ajungând să represinte un Stat organisat, Domnul muntean s'a gândit să-i dea o formă bisericească corespunzătoare. El a ţinut să aibă neaparat un Mitropolit. Pe vremea veche fiecarii forme politice îi corespundea o anume formă bisericească. Dacă era numai un prinţ, o căpetenie de ţară fără titlu superior, el se putea mulţămi şi cu un episcop. Un „Domn a toată Ţara-Romanească", unul căruia Bizanţul era dispus să-i acorde calitatea de despot, trebuia să aibă, şi în domeniul religios, ceva care să raspunda situaţiei sale. Precum, când capetenia bulgară din veacul al IX-lea a trecut la religia creştină, căpătând aspiraţii împărăteşti, şi şi-a zis Ţar, din acel moment chiar a ţinut să aibă lângă el un Patriarh, tot aşa Domnul liber îşi vrea Mitropolitul. Precum însă, acolo şi atunci, Bizanţul n'a cedat uşor, tot aşa la noi întemeierea Mitropoliei, pe la 1350-60, a cerut negocieri îndelungate, şi, când ele au ajuns la capăt, noua creaţiune are şi o foarte mare valoare politică.

Trebuie să ţinem samă şi de nevoia pe care o simţia Domnul muntean de a-şi aşeza un Mitropolit la dânsul acasă. Bizanţul însă, în legătură cu dorinţa lui de a păstra cât mai mult trecutul şi de a recunoaşte cât mai puţin din presentul care se desvoltase fără deslegare din partea lui, se feria să creeze o nouă

formă episcopală pe lângă cele vechi, pentru că forma nouă ar fi însemnat că se poate inova şi fără o provocaţie de la Constantinopol. Când era vorba de o ţară nouă, de nevoia unei vrednicii bisericeşti nouă, acest Bizanţ bisericesc îşi avea sistemul, precum Bizanţul laic îl avea pe al său, cu numirile Domnilor ca despoţi.

In domeniul religios, se delega, deci, câte un episcop care funcţionase şi înainte, aiurea, ca sa îndeplinească funcţiunea metropolitană. Aşa s'a întâmplat şi cu cel care a căpătat misiunea de arhiepiscop ortodox în Ţara-Românească; el rămânea legat deci cu Scaunul constantinopolitan şi prin delegaţia nouă care i se adăugia.

In felul acesta i s'a dat Domnului muntean, după cererea lui repetată, ca şef al Bisericii lui un episcop de Vicina. Vicina era în Dobrogea,— nu la Măcin, ci pe la Tulcea, cum dovedesc portulanele.

De ce s'a luat Mitropolitul acesta, Ioachim, care era un Grec, de acolo din Vicina, şi nu altul din Vidin, din Cirven sau Silistra? Căci a merge la Vicina pentru episcopi sau preoţi nu era în vremea aceasta lucru obişnuit, dat fiind faptul că Ialomiţa şi Brăila sânt judeţe de colonisare relativ recentă: fusese în părţile acestea o populaţie foarte veche, a Geţilor, dar aşezări mai importante nu erau. Explicaţia ar fi că puterea Domnului Ţerii-Româneşti se întindea asupra regiunii dobrogene în care se găsia cel puţin acel triunghiu nord-vestic, uşor de stăpânit de cine are malul opus, şi locuit atunci ca şi acum, în cea mai mare parte, de Români, unde stătea Vicina.

Inainte de a se aşeza Mitropolitul de Vicina, Domnii întemeiaseră o biserică, pe care călătorul nostru ar fi putut-o vedea, sus, la Sân-Nicoară. Chiar fap-

tul că i se zice Sân-Nicoară, şi nu Sfântul Nicolae, arată timpul depărtat, patriarhal, pur românesc, neinfluenţat de rosturi greceşti, al întemeierii sale, căci, îndată ce a venit influenţa grecească, sfinţii şi-au pierdut numele vechiu şi au căpătat altele nòi.

Caracterul arhitectonic al acestei vechi zidiri e uşor de desluşit: ea samănă cu aşa-numitele biserici-castele din Ardeal, asupra cărora e o întreagă literatură. In Ardeal, în satele săseşti, biserica are un caracter de fortăreaţă. Este încunjurată de ziduri şi poate servi de adăpost pentru o populaţie întreagă; în pivniţile ei se pot strânge grâne pentru timpuri de restrişte. Şi la Sân-Nicoară biserica e mică, iar turnul cu mult mai mare decât dânsa.

Imediat ce a venit un Mitropolit, cu totul altă ordine a trebuit să domnească şi în alcătuirea ierarhică a Bisericii, şi în forma arhitectonică a clădirilor sfinte. Atunci s'a întemeiat Biserica Domnească de la Argeş, mai la vale.

Biserica Domnească nu represintă, de sigur, un complex de clădiri capabil de a fi apărat, ceia ce arată că Ţara-Românească trecuse din fasa primitivă şi întrase într'una relativ asigurată, care n'avea să se teamă de năvăliri. E făcută în stil bizantin, după datina domnitoare în noile clădiri de la Salonic, fiind alcătuită din acel amestec de cărămidă ce încadrează bolovani prinşi în ciment, care se chiamă *opus reticulatum*. Călătorul de pe la 1350 ar fi văzut biserica în toată strălucirea ei, aşa cum astăzi nu e, pe când, mai târziu, peste vechea formă exterioară s'a aşternut tencuiala care a stricat frumuseţa vechilor biserici, acoperind atâtea vechi zugrăveli, iar, în interior, îndată ce zugrăveala părea că e cam stricată, zugravi contemporani, cari-şi închipuiau că

sânt mai buni decât cei vechi, prefaceau sau pictau pe de-asupra.

Ca amănunte, Biserica Domnească, atunci luminoasa de pictură în mari proporții, e împărțită în trei, prin pilaștri, obiceiu părăsit pe urmă. In locul tribunelor, care lipsesc, e numai fereasta supt arcul blând desfăcându-se din monotonia profilului.

Biserici mai vechi nu s'ar fi gasit în orașe; ele sânt, în acest principat, numai din secolul al XV-lea. In cele mai multe orașe, care abia se înjghebau, erau numai bisericuțe de lemn. Dar calătorul care ar fi venit pe aici în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, urmând alt drum decât acel care duce la Argeș, drumul pe la Turnul-Roșu sau pe la Orșova ori Vârciorova[1], ar fi putut sa întâlnească cele dintăiu *clădiri mănăstirești* ale noastre. Caci în a doua jumătate a veacului al XIV-lea organisația bisericească în Țara-Romănească a fost în legătură cu două influențe care s'au combătut: o influența grecească prin episcopate și o influență sârbească prin mănăstiri. S'au luptat între dânsele, s'au obosit în aceastâ lupta, iar noi am luat forme și de la una și de la alta, naționalisându-le încă de la începutul veacului al XV-lea.

Un călugăr, Nicodim, originar din Macedonia, din părțile Prilepului, unde sânt foarte mulți Aromâni, și care Nicodim era pe jumătate „Grec", pe jumătate „Slav" — ceia ce însemna o dependență ierarhică mai mult decât o notă națională— , trecând pe la Muntele Atos, a fost atras în țara noastră, nu numai că să scape de primejdia turcească, dar poate și prin cine știe ce legături de rasă. Nicodim fusese și prin Serbia-de-Nord, unde erau foarte însemnate mănăs-

---

[1] De la vârfcior, cu sufixul slav -ova (Orșova, Moldova, etc.).

tiri vechi, dintre care Studenița există pană acum, scăpată de pe vremea turcească, și constituie unul din marile monumente de artă ale Peninsulei Balcanice, amestecându-se influența italiană cu cea greacă. Din părțile acestea a trecut, mulțămită și bunelor relații de vecinătate dintre Despoții sârbi și Domnii noștri, în Banatul Olteniei, care era disputat pe vremea aceasta între regele unguresc și între Voevodul a toată Țara-Românească. Privilegiile cele mai vechi ale mănăstirilor întemeiate de Nicodim sânt și privilegii unguresti, și până în secolul al XV-lea mănăstirile din părțile acestea cereau cărți de întarire de la regele Ungariei sau și de la guvernatorul ei, Ioan Corvinul.

Nicodim a întemeiat mănăstirea Vodița: din ea au rămas atâtea urme pe pământ cât să se vadă întinderea bisericii de odinioară. Cealalta fundațiune a lui Nicodim, Tismana, în munții Gorjului, unde el a scris vestita Evanghelie, a fost făcută din nou în secolul al XVI-lea; pe urmă au venit alte prefaceri mai târzii, și în sfârșit, cea din urmă din secolul al XIX-lea, care a stricat încă mai mult proporțiile.

A fost apoi o bucată de vreme luptă între grecismul Mitropolitului și între slavismul egumenilor, al lui Nicodim și urmașilor lui. E lucru foarte sigur că, în veacul al XIV-lea, la Argeș și în toate bisericile domnești care atârnau de Mitropolie, slujba se făcea, nu în slavonește — de românește nu putea fi vorba; Sfânta Scriptură nu era tradusă în limba românească,— ci în grecește: pe când la mănăstiri slujba se făcea în slavonește. Și n'a putut să biruie la început slavismul din mănăstiri grecismul din biserici. Poate după 1400 s'a ajuns la forma bisericească slavonă fără să putem spune însă că acei cari au făcut să învingă în serviciul divin, în litur-

ghie, limba slavonă, că Mitropolitul sau episcopii aceia, ar fi venit din mănăstirile create de Nicodim. Asistăm numai la faptul că de la o bucată de vreme limba Bisericii în Țara-Românească mai ales, a fost *aceasta*.

Am spus că Nicodim a zidit Tismana, pe vremea când Domnul muntean era Vlaicu. După aceasta Mircea a făcut Cozia, în Vâlcea, și Cotmeana, în Argeș, cea din urmă transformată în secolul al XVII-lea și, apoi, în al XVIII-lea. In ce privește Cozia, și ea a fost întru câtva prefăcută de Constantin Brâncoveanu; bolnița însă, unde era spitalul și locul de îngropare al călugărilor, e mult mai recentă decât biserica propriu-zisă. A fost înălțată în secolul al XVI-lea, dar înainte de influența fetei lui Petru Rareș, Doamna Chiajna, și pictura din lăcașul acesta înalt, supțiratec, e cea mai frumoasă din această epocă, în toată Muntenia. Dar veacul al XVI-lea n'a avut nimic pe acest loc.

In mănăstirile acestea călătorul putea să fie interesat și din alt punct de vedere decât al artei: din punctul de vedere al datinelor. O mănăstire de astăzi înseamnă, de obiceiu, în viața culturală a țerii prea puțin lucru: e locuită de bieți țerani, de multe ori abia știutori de carte, și de câțiva clerici cari și-au găsit adăpost acolo, și numai de foarte puțini călugări adevărați.

Pe vremuri însă, aceste lăcașuri însemnau în multe părți ale noastre ceia ce însemnau mănăstirile din vremea carolingiană, când influența culturală s'a întins împreună cu influența creștinismului în părțile Saxoniei, ale Germaniei centrale.

Călugării aduceau un sistem de cultură superioară; aveau școli, învățături de meșteșug, și pentru altă lume, din împrejurimi. La un loc ei alcătuiau „Ministeriul Instrucției Publice și al Cultelor". E-

rau foarte bogaţi: cele d'intăiu privilegii ale Domnilor noştri li dau stăpânire în tot cuprinsul ţerii, cu vămi la Dunăre, cu locuri de pescuit, moşii cu păduri, heleşteie. In afară de acestea se da îmbrăcăminte călugărilor pentru rasele lor. Praznicele mănăstireşti aveau o însemnătate cu totul deosebită, şi foarte adesea ori se întâmpla ca boieri mari sau şi Domnul însuşi să asiste la praznicul ctitoriei lor. Serbătorile naţionale de astăzi erau suplinite pe vremea aceia prin hramurile mănăstirilor, şi trebuie să adaug că era mult mai multă realitate în serbarea hramului mănăstirii decât în felul cum se înţeleg adesea serbatorile naţionale la noi. Şi străinul care ar fi venit în părţile acestea şi ar fi asistat la o slujbă la Tismana, cel care ar fi pătruns în chiliile unde călugării zugrăviau şi scriau şi ar fi văzut blândul chip al lui Nicodim şi ale ucenicilor săi, ar fi plecat adânc impresionat, şi de caracterul sfinţeniei în ce priveşte viaţa, şi de caracterul cultural al ocupaţiei călugărilor. Din ceia ce se constata încă până mai dăunăzi la Muntele Atos, unde viaţa monahilor s'a menţinut ca în evul mediu, ni putem face o ideie de ceia ce era viaţa călugărească în părţile noastre.

In şes călătorul n'ar fi putut întâlni însă nicio altă mănăstire în afară de Snagov, care e pomenită în privilegii din veacul al XIV-lea încă, dar nimic din clădirile de atunci nu s'a păstrat în epoca modernă.

IV.

Moldova din a doua jumătate a secolului al XIV-lea

Dacă acelaşi călător din a doua jumătate a veacului al XIV-lea ar fi străbătut în Moldova, poate pentru scopurile sale, dar, în acelaşi timp, ar fi avut prilejul să constate şi împrejurările de viaţă religioasă şi artistică, ar fi întâlnit aici o organisaţie ierarhică şi canonică, dobândită cu mai multe lupte decât în Ţara-Românească.

Pe acest timp, precum episcopul de Vicina, devenind al Ţerii-Româneşti — dar nu de Argeş , căpăta de la Patriarh delegaţie de „exarh al plaiurilor", Românii din Maramurăş, de unde a venit în valea Moldovei întâiu Dragoş, ca representant al regelui Ungariei, şi apoi Bogdan, ca întemeietor al Domniei româneşti a Moldovei, Românii aceştia, zic, numeroşi, bogaţi, având pământuri întinse, strâns legaţi între dânşii, supuşi unor Voevozi cari erau capabili şi de acte spontanee, de o politică independentă, cum a fost aceia care a creat Moldova, au simţit, de şi nu formau un Stat osebit, şi nevoia de a avea o organisaţie bisericească. In Ţara-Românească se întemeiază o Domnie a tot pământul românesc: imediat consecinţa este, în ordinea bisericească, existenţa unui

Mitropolit; în părţile maramurăşene, de supt coroana Ungariei, Voevozii ajung la o mare importanţă: imediat ei caută să creeze, în ordinea bisericească, ceva corespunzător însemnatăţii lor în ordinea politică. Atunci un neam al lui Dragoş, Balc sau Baliţă, şi un Dragu se adresează la Constantinopol şi cer Patriarhului ca o mănăstire întemeiată de dânşii acolo şi care, din nenorocire, a rămas dincolo de graniţa fixată Maramurăşului, — ca mănăstirea Peri (cf. Periş, Peret) să capete un decret şi decretul dat de Patriarhul Antonie s'a păstrat—, prefacând mănăstirea în *stavropighie,* ceia ce înseamnă „înfigere de cruce". In acelaşi timp egumenul din Peri devenia exarh al Patriarhului de Constantinopol, având o întreagă listă de regiuni maramurăşene şi vecine cu Maramurăşul, de la Vest şi Sud, până adânc în Ardeal, supuse autorităţii Vladicai exarh.

Pe atunci Patriarhia de Constantinopol servia unor scopuri romantice de restauraţie bizantină. Işi închipuia Bizanţul, necontenit ameninţat de Turci, foarte slăbit de primejdiile continue, că ar putea să revie la ce fusese odinioară pe vremea Comnenilor, şi, dacă Imperiul se mişca mai greu, dacă n'avea mijloacele prin care să se poată impune, fiindcă era sărac, fără armată, fără comunicaţii, Patriarhia se putea mişca mai uşor: în toate părţile, în Muntenia, în Moldova, în Rusia ea cauta să-şi întindă din nou influenţa, să-şi ţese din nou firele, pentru ca pe urmă să vie Imperiul şi să profite din ceia ce a câştigat Biserica, precum în alte timpuri Biserica însăşi căta să-şi câştige din ce dobândise Imperiul. Şi exarhatul plaiurilor de la Argeş şi exarhatul asupra Maramurăşului şi a comitatelor de la Vest şi unor părţi ale Ardealului făceau parte din acest plan patriarhal, din care făcu parte apoi şi intervenţia în

Rusia, la Chiev şi până în Rusia moscovită, care formà alt element politic şi religios.

Tot aşa a vrut să facă Patriarhia şi în Moldova. De îndată ce s'a întemeiat ţara, Domnii, după şovăielile de la început, când nu ştiau dacă o să se poată desface de Ungaria, văzând că Moldova rămâne, căutară să aibă o formă bisericească în legătură cu organisaţia politică, de acum independentă şi permanentă. Ei au trebuit să se gândească la Scaunul, de care a mai fost vorba, de la Cetatea-Albă.

Acum, episcopii ortodocşi din preajma noastră, în timpurile mai vechi, au fost fără îndoială Greci; cel de la Cetatea-Albă însă se întâmplase, la un moment dat, prin legături pe care nu le ştim, să fie Român, Moldovean. Poate că şi în dorinţa de a se mutà episcopatul de la Cetatea-Albă la Suceava, precum Alexandru-Vodă, fiul lui Basarab, în Muntenia, mutase episcopatul de la Vicina la Argeş, căutase Domnul moldovean să strecoare la Cetatea-Albă ca episcop pe un Român. Unii au crezut chiar că Iosif Vlădica era membru al celei d'intăiu dinastii moldoveneşti.

Bogdan şi fiul său Laţcu dispăruseră şi venise acum, după dinastia Bogdăneştilor, Petru şi pe urmă Roman, fiii moştenitoarei, Muşata (Margareta).

Atunci s'a pus chestia aceasta, foarte importantă pentru viitorul ţerii, pentru orientarea ei într'un sens sau într'altul: noul Mitropolit al Moldovei ce va fi? Va fi un Mitropolit naţional, cum se zice acum şi cum instinctiv se simţia şi atunci, atârnând mai mult de Domn decât de Patriarhul de Constantinopol, ori va fi un Mitropolit grec, al Patriarhului?

De fapt erau *trei* influenţe: întăiu instinctiva încercare de naţionalisare a Bisericii, pe de altă parte tendinţa Patriarhului de Constantinopol, care, având influenţă la Argeş, Peri, Chiev, Moscova, tindea să cuprindă în această influenţă şi Moldova, şi, în sfârşit,

influenţa mănăstirilor sârbeşti. In lupta aceasta, care a durat mai multă vreme şi pe care a terminat-o Alexandru-cel-Bun la începutul veacului al XV-lea, Domnii moldoveni, îndărătnici, cu toate schimbările dese pe tron, au ajuns mai departe de cum au ajuns Domnii munteni; ei au cucerit o situaţie mai bună decât aceia pe care-a avut-o însuşi Mircea-cel-Bătrân. Bizanţul a trimis pe rând tot felul de exarhi, ba, la un moment dat, văzând că nu poate să impuie un Grec, a ajuns la ideia de a face din Mitropolia moldovenească, pe care o doriau Domnii, o protopopie numai, — protopopul fiind încă pe aceea vreme şeful „popilor", ca Nicodim al ieromonahilor din mănăstiri.

Când Moldovenii au biruit însă, Mitropolitul acela Iosif, dintre ai lor, care a stăpânit mai multă vreme, fiind fost „episcop sârbesc", adecă după datina lui Nicodim, se ocupă foarte mult de mănăstiri şi el funcţionă la Neamţ: se uneşte mănăstirea Neamţului cu cea de a doua mare mănăstire moldovenească, Bistriţa, supt aceiaşi conducere. Legenda spune că la sfârşitul zilelor sale Iosif s'a retras la mănăstirea Neamţului.

Mănăstirea aceasta, aşezată la o parte de drumul călătorilor, era fundată, cum spune tradiţia, de trei călugări veniţi din Ţara-Românească, şi cari fuseseră ucenicii lui Nicodim. Cărţile vechi ale lăcaşului — unele au fost furate dăunăzi şi duse în Rusia de vestitul Iaţimirschi — arată legătura foarte strânsă dintre viaţa mănăstirii moldoveneşti şi viaţa culturală din Balcani. Pe vremea aceia, am spus, la Bulgari era un nou curent bisericesc, precum era în Serbia altul pentru caligrafia cea nouă: curentul de la Târnova, în legătură cu vestitul patriarh Eftimie, ale cărui scrisori se copiau acolo, la Neamţ.

Astfel în Moldova Mitropolia cea nouă pornise dela episcopi cărora Bizantinii li ziceau „sârbeşti". veniţi de la mănăstiri. S'a stabilit aici, prin urmare, o strânsă legătură între mănăstirile călugareşti facând parte din curentul lui Nicodim şi între noua organisaţie metropolitană, cu şefi aparţinând naţiunii indigene. Aici n'au fost conflicte îndelungate între o formă şi cealaltă a vieţii religioase, şi conflictul nu s'a terminat, ca în Ţara-Romăncasca, prin biruinţa unui element străin asupra celuilalt element străin: ci, de la început, un element naţional, trecând prin mănăstirile sârbeşti şi învingând stăruinţile de Mitropolie grecească, s'a impus în fruntea vieţii culturale a principatului, ceia ce este un fapt de cea mai mare însemnătate.

Moldova pe care ar fi găsit-o calatorul — şi vom întâlni îndată unul, în epoca vecină cu veacul al XIV-lea, — în zilele lui Alexandru-cel-Bun are o situaţie mult mai sigură decât Ţara-Românească. La Răsărit era Polonia, care trecea printr'o criză; într'un moment când regatul se unia cu Lituania, când Iagelonul păgân, rămas mare cneaz lituan, devenia prin căsătoria cu Hedviga, moştenitoarea Poloniei, rege polon, când un membru din familia rămasă lituaniană faţă de alţii din cea polonă încearcă disensiuni, când se agită neastâmpărata nobleţă feudală, aşa că foarte adese ori, odată şi în secolul al XIV-lea, Polonii au fost bătuţi, când întrau în Moldova,— căci cea d'intăiu răsturnare de copaci asupra Polonilor nu este cea de la Dumbrava-Roşie, ci aceasta, din a doua jumătate a veacului al XIV-lea.

Pe de altă parte, Secuimea ardeleană, care nu atârna de-a dreptul de rege, şi Maramurăşul, în care elementul românesc joacă un rol aşa de mare, re-

presintă pentru Moldova altfel de sprijin în Carpaţi decât acela pe care putea să-l aibă Ţara-Romanească, aşa cum munţii se desfăşoară la Nord. In general, pasurile Munteniei sânt mult mai uşor de trecut decât cele din Moldova. Regele Ungariei încercase odată să împiedece o formaţiune moldovenească neatârnată, sa unească demnitatea de conte al Bistriţei cu Secuii şi cu Maramurăşul şi să dea în mâna unui Andreiu, fiul lui Laţcu, care pare după nume să fi fost Român, grija hotarului, însă încercarea căzuse, şi acum şi Secuimea şi partea săsească în jurul Bistriţei erau iaraşi elemente făra legătură între dânsele, incapabile de a forma un front împotriva Moldovei nou-întemeiate.

Moldova aceasta a lui Alexandru-cel-Bun înfaţişeaza pentru cultura veacului al XV-lea într'adevar un spectacol mult mai impunator decât Ţara-Romăneasca, şi aceasta chiar atâta timp cât trăieşte Mircea. Alexandru are, şi când rolul lui nu este hotarâtor, toata înfăţişarea unei icoane împărăteşti în regiunea aceasta. La un moment dat, a luat în căsătorie pe o Levantina, Marina, fiica lui Marin, spune letopiseţul, şi din cercetările făcute în urmă reiese tot mai mult ca această Marina trebuie să fi avut legaturi cu familia domnitoare din Constantinopol. Nu era o persoană de rând: se pare că aparţinea acelei lumi în care italianitatea de origine se unia cu grecitatea de adopţiune, adecă oameni foarte puternici prin bogăţiile şi situaţia lor seniorială în Răsărit, cărora Bizantinii li dadeau titluri şi li atribuiau o anume importanţă. Pe un patrafir găsit de curând într'o mănăstire din Nord-Vestul Rusiei, Alexandru este înfăţişat lângă Marina, purtând căciula caracteristică pentru Cesarii bizantini; şi în greceşte este însemnat titlul lui şi al soţiei lui: el este autocrat, ea „au-

tocratoriță", ceia ce înseamnă Impărat și Impărăteasă. La Oxford, apoi, se păstrează o Evanghelie slavă și grecească, foarte frumoasă, din care se vede că influența greacă a dăinuit alături de cea slavonă și în vremea lui Alexandru-cel-Bun, și, iarăși, se pomenește și aici soția lui Alexandru, Marina.

Fiul Impăratului bizantin Manuil, Ioan, a străbătut Moldova la 1424 și s'a oprit aici. O legendă, care s'a păstrat la Neamț, spune că din prilejul acesta s'a creat o situație superioară Mitropolitului Moldovei, Gheorghie, situație care-l punea în rândul Patriarhilor, și iarăși legenda stăruie asupra faptului că Alexandru ar fi căpătat însuși ridicarea situației sale în urma acestei călătorii a fiului Impăratului.

Avem — am spus — un călător străin, care vede bine și scrie frumos și limpede. El vine la sfârșitul Domniei lui Alexandru-cel-Bun pentru scopuri de cruciată și e trimis de ducele de Burgundia, care pregătia o mare expediție cruciată în Orient. Drumețul, sosit din Lituania, care întră în Moldova e Guillebert de Lannoy[1].

Guillebert de Lannoy a fost la Curtea marelui prinț lituan Vitold, în limba lituană Vitovt. Posesiunile lui se întindeau până la Nistru, și acolo-și ținea el Curtea. Călătorul nostru a văzut în solda lui Tatari și Moldoveni. Legăturile erau foarte strânse atunci între Moldova și Lituania. Căci Alexandru-cel-Bun pare a fi trecut prin trei fase: o fasă românească tradițională, când ținea pe Doamna Ana, înmormântată în mănăstirea Bistrița din județul Neamț, după aceia o

[1] Descrierea călătoriei lui a fost tipărită de două ori pînă acum și după una din ediții a fost reprodusă de Hasdeu, în „Arhiva Istorică", I[1], p. 126 și urm. V. și Iorga, *Voyageurs français en Orient européen*, Paris 1928.

fasă lituaniană, nu polonă, căci Polonii erau catolici, pe când Lituanienii, ortodocşi, şi, Alexandru a luat de soţie pe Rângala, vară a Iagelonilor, în sfârşit, fasa bizantină, cu Marina. Când acest călător a fost prin ţara noastră, Alexandru-cel-Bun se găsia supt influenţa Rângalei, căreia soţul ei i-a închinat biserica din Baia. Şi el a căsătorit apoi pe fiul său Ilie cu o princesă lituană, cu Marinca, adusă la soţul ei de acel nobil lituan Ghedigold, care avea un fel de marchisat la graniţa Moldovei şi căuta pe vremea acestei călătorii să întărească zidurile Cetăţii-Albe.

Cu călăuză moldovenească Guillebert a intrat în Moldova şi a căutat să meargă la Curtea Domnului. Se credea odinioară că acel „Cozial" unde s'a întâlnit cu Alexandru-cel-Bun se găseşte în Basarabia, dar se pare că scriind acest nume călătorul s'a îndreptat după paşaportul slavon dat în Suceava. Deci el a visitat pe Alexandru, nu într'un sat oarecare, ci la Suceava însăşi. A putut să vadă cetatea, care e foarte veche, cu biserica de la Mirăuţi, atât de urât dreasă de oficialitatea austriacă, acea biserică pe care a prefăcut-o Ştefan-cel-Mare, cuprinzând în ea oasele Sfântului Ioan celui Nou.

Cum era biserica din Mirăuţi pe vremea aceia nu putem spune hotărât; de sigur era mult mai mică, iar picturi e foarte dubios că ar fi existat. Era numai un început de desvoltare a artei româneşti, artă adusă de Nicodim în Macedonia din mănăstirile de la Atos, de acolo în Oltenia, de unde până la Suceava.

Guillebert de Lannoy a văzut Cetatea-Albă. Dar, dacă, în loc să treacă pe aici, de-a lungul Basarabiei, el ar fi urmat drumul către Sud sau către Sud-Vest, ar fi întâlnit, cum am spus, Dorohoiul, popas de ne-

gustori, care n'avea biserică domnească, Boloşanii, cari erau numai un sat. al urmaşilor lui Bolăş; ar fi întâlnit Iaşii, cari existau pe vremea aceasta,— e pomenit în descrierea călatorului bavares Schiltberger, care-l numeşte însă Aspasseri (Ias-Bazar, la Turci). Trebuie să fi fost o bisericuţă de lemn, şi lângă dânsa tot ce era nevoie pentru a apăra o strajă ostăşească, în drumul de comerţ care mergea la Sud. Mai jos ar fi întâlnit Bârladul, unde era vama pentru Muntenia, ceia ce nu înseamnă că era hotarul acolo: el putea fi mai încolo. Tecuciul însuşi exista la începutul veacului al XV-lea. Restul era teren de graniţă încă neocupat, neconsolidat, şi mănăstiri în partea aceasta nu existau.

Dacă, acum. calătorul ar fi mers în partea de către munţi, ar fi întâlnit Moldoviţa, nu aşa cum a fost prefacută de Ştefan-cel-Mare, ci vechea cladire, înca foarte modestă. Ar fi trecut la Neamţ, cea mai mare mănastire din Moldova, unde poate că a fost îngropat Petru al Muşatei, pentru că, atunci când Ştefan-cel Mare a facut mormintele de la Rădauţi pentru înaintaşii săi, mormântul lui Bogdan, al lui Laţcu sânt, şi este şi al lui Roman-Voda, dar al lui Petru nu; legenda însaşi pune în legătură întemeierea Neamţului cu Petru-Voda. Mai pe urmă se atingea Târgul-de-jos, cu cetatea lui Roman-Vodă, ale cării rămaşiţi se vad şi acum la marginea oraşului. Aici era şi o mănăstire, din care s'a desvoltat episcopatul.

Coborându-se la Roman în jos, calătorul patrundea într'o lume ambiguă. Aici fusese Ţinutul de graniţă unguresc, cu episcopatul catolic de Milcov, cu minele de sare, în legătura cu coroana Ungariei, de la Ocna, cu Bacăul însuşi, care este de fundaţie ungurească. (Sascut înseamnă Fântâna Sasului în ungureşte.)

Trebuie să se facă însă aici o deosebire între vechii Secui, aflători şi în veacul al XIII-lea pe aici, de o parte, şi, de alta, între Ungurii prinşi în Ardeal şi colonisaţi de Ştefan-cel-Mare.

In munte, în sfârşit, exista aici un Ţinut păstoresc, al Vrancii, de care am mai vorbit, şi care nu e nici până acum[1], pretutindeni cercetat în viaţa sa populară, de o covârşitoare importanţa.

Veacul al XV-lea numara o suma de calători cari au strabatut sau Ţara-Romaneasca sau Moldova, pentru că el este acela al unei activitaţi comerciale. Prin mijloacele pe care le pune la disposiţia Domnilor această activitate comercială şi prin interesul care se concentreaza asupra ţerilor noastre tocmai din causa acestei importanţe comerciale secolul se deosebeşte puternic de cel care l-a precedat. Este ocupat în Moldova de Domnia lui Alexandru-cel-Bun şi a urmaşilor săi îndușmăniţi, iar de la 1457 înainte până dincolo de margenile veacului al XV-lea (1501), de Domnia, neasămănată supt toate raporturile, a lui Ştefan-cel-Mare, — Ţara-Românească fiind într'o situaţie mult mai scăzută.

Drumul de comerţ e necontenit ocupat de negustori al căror punct de plecare este acum cunoscut: Galiţia şi Bistriţa ardeleană pentru Moldova şi o parte din Ardeal, Braşovul şi Sibiiul, dar cu deosebire Braşovul, pentru principatul muntean. Pe de altă parte, din causa pătrunderii Turcilor în Peninsula Balcanică şi a instalarii lor în această peninsulă, a luarii în stapânire de către dânşii a liniei Dunării, unde acum ei dominau şi malul stâng al fluviului —căci s'au îngrijit să aibă, cum făcusera şi Romanii

---

[1] O excursie ştiinţifică la 1927 a fost condusă de d. D. Gusti.

după războaiele lui Traian, ca la Drobetis, lângă Severin, un cap de pod pe celalt mal—, precum şi pentru că ţerile noastre sânt acum prefăcute în ceia ce se numeşte „bulevardul creştinătăţii”, asupra lor se cheltuieşte cea mai însemnată sforţare de sfărâmare şi pătrundere a Turcilor. Interesul acelora cari luptă pentru cruce în Orient se îndreaptă foarte adesea ori în linia întăiu asupra Ţinuturilor noastre, iar din Apus vin, răspunzând cererilor de ajutoare, de sume de bani, informatori, din partea republicilor italiene sau din partea vecinilor imediat interesaţi în aceste probleme de resistenţă faţă de Turci. Ţinuturile româneşti se bucură de un interes special din partea regalităţii ungureşti, stăpână pe Ardeal, şi, apoi, din partea Poloniei,— Podolia şi Rusia propriu-zisă fiind provincii lituaniene unite cu regatul polon al Iagelonilor.

Astfel am avut mai mulţi musafiri în această vreme. O parte din informaţia ce găsim, vine din note ale negustorilor cutărui sau cutărui oraş ardelean. Cu toate că nu sânt înfăţişate în formă de cronică, ele represintă amintiri ale unor călători sau ştiri venite în oraş prin trimişii Domnilor munteni şi moldoveni. Cine vrea să aibă, prin urmare, veşti precise cu privire la schimbările care se petrec în ţerile noastre până în a doua jumătate a veacului al XVI-lea şi chiar în secolul al XVII-lea, când relaţiile între Saşii din Ardeal şi noi se continuă mai puţin importante, se poate adresa la aceste cronici municipale ardelene. Dar până la sfârşitul secolului al XV-lea n'avem nimic din Ardealul însuşi. De alminteri Ardealul săsesc se presintă foarte slab supt raportul izvoarelor istorice: evenimente de cea mai mare importanţă sânt cuprinse de multe ori într'o singură notiţă de

câteva linii. Ni pare rău că n'avem un călător venit din Ardeal, fiindcă acesta ar fi găsit mai mult răgaz să cunoască deplin stările de la noi şi ar fi spus lucrurile în forma naivă care pentru istorie e mult mai folositoare decât forma literară, decât forma pregătită a scriitorilor de obişnuite călătorii.

Pe lângă menţiuni în socotelile oraşelor ardelene, în ce priveşte pe acei cari au trecut prin părţile noastre în legătură cu primejdia turcească şi nevoia de apărare a creştinătăţii, sânt două izvoare de căpetenie, unul destul de întins, celalt scurt, dar cuprinzător.

Cel d'intăiu dintre aceşti călători nu cunoaşte Moldova ci numai Ţara-Românească, şi nu în calitate de trimes diplomatic, care observă lucrurile în răgaz, pe uscat, străbătând drumurile pe care le-am arătat, ci trecând pe apă, pe linia Dunării. E vorba de o călătorie dunăreană de la 1445, aceia pe care o face Walerand de Wavrin şi care e descrisă în „cronicile", de un caracter burgund-frances, relative şi la sfârşitul războiului de o sută de ani, ale lui Jean de Wavrin [1]. E vorba de expediţia Apusenilor pe Mare şi pe Dunăre, căutând rămăşiţele armatei creştine învinse la Varna.

Se ştie că, la 1444, faţă de progresele necontenite ale Turcilor, cari aveau aproape toată Peninsula Balcanică, afară de părţile bosniace de la Vest, dar nu ocupaseră Constantinopolul, care cerea necontenite ajutoare, în Vest s'a luat hotărârea de a uni forţele creştine de acolo cu ale regatului Ungariei, în vre-

[1] Ediţia d-rei Dupont în publicaţiile „Societăţii pentru istoria Franciei" şi a d-lui Duffus-Hardy, in *Roll-Series* engleze. Partea care ne priveşte am dat-o eu în *Buletinul Comisiei istorice a României* pe anul 1927.

mea vestitului Ioan Corvinul, nu numai pentru a stavili înaintarea turceasca, dar, în acelaşi timp, pentru ca de la Varna, unde oastea creştina aştepta să se îmbarce pe flota Papei şi a ducelui Burgundiei, doritor de cruciată, să meargă la Constantinopol. Acest plan, care se desface foarte limpede din desvoltarea expediţiei înseşi şi care, dacă ar fi fost adus la îndeplinire, cine ştie ce consecinţe ar fi avut, o flotă creştină rămânând stăpână pe Strâmtori şi forţe destul de importante debarcând în Capitala bizantină, a fost zădărnicit. Sultanul Mohammed al II-lea era foarte tânăr pe atunci, dar tatăl său, Murad, care abdicase, a fost rechemat, şi la Varna creştinii au fost zdrobiţi cu desăvârşire, regele Ungariei, Vladislav, un Iagelon chemat la tronul Arpadienilor şi al Angevinilor, fiind omorât, ca şi cardinalul-legat. Atunci cruciaţii, cari nu ştiau de soarta lui Hunyadi, dar îşi închipuiau că ar fi cu putinţă că expediţia să fie reluată dacă el ar fi scăpat, hotarârâ să trimeată pe Marea Neagră şi pe Dunăre corabii de informaţie şi, întâmplător, chiar de luptă, supt steagul Sfântului Petru şi al Republicei veneţiene, şi cu contingente ale ducelui Burgundiei: ei au pătruns pe gurile Dunării, şi au înaintat până la vărsarea Jiiului.

In povestirea lui Wavrin este vorba de ceia ce putea să se vadă din corabie, de pe mal şi de deosebitele incidente care au resultat din coborârea pe uscat a armatelor creştine, de conflictele avute cu Turcii. Tot ce se petrece în interior e necunoscut. Expediţia n'a continuat, pentru că s'au primit ştiri că Hunyadi trăieşte, dar nu poate să strângă forţe şi să le organiseze în aşa fel încât să vie la întâlnirea pe care o daduse. Cu toate acestea ştiri despre oraşele de pe Dunăre, despre Domnul Ţerii-Româneşti se dau. A-

cest Domn era Vlad Dracul, care participase la lupta de la Varna și a fost acusat că ar fi trădat pe creștini și, în retragerea lui Hunyadi chiar, ar fi fost puțin prietenos față de acesta, care l-a și omorât pe urmă pe dușmanul român. Știrile lui Wavrin sânt de cea mai mare importanță, și vom cauta să le împleticim cu alte informații pentru a avea priveliștea Țerii-Românești atuncea, în apropierea anului 1450.

S'ar putea adăugi pe lângă această mărturia unui călător venit ceva mai târziu în expediție cu Turcii: Memoriile unui Sârb turcit, devenit Ienicer, care se găsia în armata lui Mohammed al II-lea, venit ca să înlăture din Scaunul muntean pe fiul și urmașul, după o serie întreagă de lupte, al lui Vlad Dracul. pe celalt Vlad, căruia i s'a zis Țepeș. E vorba de expediția de la 1462, care a izbutit în adevăr să sfarăme Domnia lui Țepeș, să-l silească a se retrage în Ungaria, unde a stat foarte multă vreme, închis la Buda, ca unul ce fusese bănuit, pe basa unor scrisori păstrate și care par a fi adevărate, că a stat în legătură cu Turcii, pentru a fi apoi iertat, a participa la expediția din Bosnia, a fi restabilit pe tronul muntean, murind îndată, de sabie, în margenea Bucureștilor. Sârbul acesta turcit este Constantin Mihailovici de Ostrovița[1]. Campania de la 1462 e foarte bine descrisă de dânsul, și, pusă alături de altă descripție, făcută de cel mai însemnat cronicar grec din această vreme, Laonic Chalkokondylas, ea ne face să vedem această foarte importantă operație militară în toate amănuntele sale[2].

---

[1] Povestirea lui e tradusă din limba polonă de Hasdeu, în *Revista Istorică*.

[2] Ca și alte izvoare, Chalkokondylas e tradus de Șincai.

In ce priveşte Moldova, ar fi ceva asemenea cu „Ienicerul sârb”, numai cât aici informaţia e mult mai scurtă, abia pe două pagini, dar acel care o dă e un martor al lucrurilor pe care le descrie. E un creştin din Occident, un Italian care a fost silit ca prisonier să între în armata turcească şi a luat parte la lupta de la Valea-Albă, din codrii Neamţului, care se numeşte şi de la Războieni, la 1476. Il chiamă Angiolello[1].

Mai este încă un călător, dar acela se găseşte în împrejurări cu totul deosebite şi el vorbeşte foarte puţin de lucrurile pe care am dori să le cunoaştem, dată fiind importanţa epocei şi valoarea cu totul extraordinară a lui Ştefan-cel-Mare. Căci nu putem pătrunde în intimitatea vieţii lui pentru a avea note directe relative la dânsul; şi, de altfel, însemnări nu sânt decât pentru timpul din urmă al Domniei lui Ştefan. Bolnav, greu bolnav de podagră, suferind şi de rana pe care o căpătase la 1462, când a atacat Chilia lui Vlad Ţepeş, care-i trebuia pentru apărarea graniţelor sale, ca să nu cadă în mânile Turcilor, el a fost silit să recurgă la medici din Apus (pe lângă un medic evreu al Hanului tătăresc din Crimeia), şi s'a adresat, cum era natural, nu numai la Nürnberg, ci mai ales la Veneţia, de unde i s'a trimis un Matei de Murano, din insula de lângă oraş, care a stat aici o bucată de vreme. Acest medic adresează Republicei un memoriu, şi în acest memoriu, foarte scurt, al lui Matei de Murano s'au păstrat cele mai preţioase informaţiuni despre Ştefan şi, puţintel, şi despre frumuseţa şi bogăţiile ţerii[2].

După aceste lămuriri asupra izvoarelor, să ve-

[1] V. Iorga, *Istoria armatei*, I, p. 159 şi urm.
[2] E tipărit şi în volumul VIII din colecţia Hurmuzaki.

dem ce se putea observa de călători şi în Muntenia şi în Moldova.

Dacă ar fi venit cineva în Moldova în ultimii ani ai lui Alexandru-cel-Bun, ar fi văzut ceia ce cunoaştem acum.

In ce priveşte însă Ţara-Românească de după moartea lui Mircea, la 1418, trebuie să se dea înainte oarecare lămuriri pentru ca să se vadă ce era schimbat faţă de trecut.

Pe vremea lui Mircea, călătorul venit din Apus ar fi putut găsi un început de stabilire a ordinii politice şi sociale după normele bizantine. Evident, dacă ar fi trăit fiul lui Mircea, Mihail, care fusese iniţiat în rosturile de Domnie ale tatălui său, fiind asociat la stăpânire de tată, influenţa bizantină, asemănătoare cu aceia care a dominat în Moldova în partea din urmă a Domniei lui Alexandru-cel-Bun, ar fi izbutit să creeze altă înfăţişare decât a principatului muntean de pe urmă. Era o operă de consolidare, pe care Mircea o începuse şi pe care o dusese până la un oarecare punct. Demnităţile de Curte fuseseră stabilite de Domn aici, precum în Moldova ele fusese hotărâte de Alexandru. Rămânea doar să se fixeze mai bine rangurile, să se adauge mai mult prestigiu şi să se crească valoarea culturală a societăţii muntene, influenţată şi de renaşterea bulgărească de la Târnova şi de marea şcoală de cărturărie sârbească a lui Constantin Filosoful. Şi mai rămânea ca pribegii veniţi de dincolo de Dunăre, Greci, Sârbi, poate şi unii Bulgari, cari aduceau mai multă experienţă de viaţă politică şi deprinderea cu mai mult lux în viaţa publică, să se amalgameze mai deplin cu vechea boierime românească.

Din nenorocire Mihail a căzut în lupta cu Dan, vărul şi rivalul său, şi, după această cădere, învingă-

torul, care s'a stabilit pe tronul muntean, avu de luptat, o bucată de vreme, cu candidatul adus de Turci, Radu Prasnaglava, — ceia ce nu înseamna: pleşuv, ci cu capul gol pe dinăuntru, prin urmare prost sau uşuratec. A trebuit, prin urmare, ca Dan, care era un luptător, înaintând până dincolo de Dunăre şi stăpânind Silistra, ba amestecându-se şi în lupta pentru păstrarea Banatului, să piardă o mulţime de vreme în aceste frământări, care, pe-de altă parte, l-au silit să cadă în atârnare faţă de Ungaria. De sigur că, atunci când Turcii zoriau necontenit la Dunăre, drumul Braşovului a fost mai puţin cercetat. După o serie întreagă de răpezi schimbari la tron s'a impus în sfârşit Vlad Dracul, al fiu al lui Mircea, pe care Wavrin l-a găsit în cruciata de la 1115.

Vlad Dracul a fost fără îndoială o personalitate remarcabilă; mai priceput decât Mihail şi mai vrednic decât Dan al II-lea, dar în mare parte necunoscut noua, din lipsă de izvoare. El a fost în stare să joace un rol militar, şi importanţa lui politică e netăgăduită. Câtva timp după împrejurările din 1145 el era să cadă supt loviturile ostaşilor lui Corvin, pentru ca Vlad Ţepeş, o nouă personalitate răspicată în Ţara-Românească din această vreme, să reiea aceiaşi politică, alături de Ungaria şi în contra Turcilor, pe care a isprăvit-o desastrul de la 1162, cu sfărâmarea tronului său printr'o sforţare personală a Sultanului Mohammed al II-lea.

In mijlocul acestor tulburări, natural că elementele de civilisaţie care se observă pe vremea lui Mircea-cel-Bătrân n'au putut să se desvolte. Oricât s'ar spune că războaiele şi luptele lăuntrice aduc şi un fel de spor de vitalitate naţională, ceia ce este foarte adevărat, cu toate acestea, când sforţări prea mari se

cer unui trup prea slab, el rămâne fireşte incapabil de a îndeplini lucruri mari în alte domenii. Aşa încât călătorii, fie negustori, fie ambasadori, când ar fi venit în Ţara-Românească prin jumătatea întăia a secolului al XV-lea, ar fi găsit foarte puţin spor faţă de ce se întâlnia pe vremea lui Mircea.

N'ar fi găsit pe Domn stând ca Alexandru-cel-Bun în Capitala sa, guvernând împărăteşte, încunjurat de o Curte cu caracter permanent, fiecare din acei cari o compuneau avându-şi atribuţiile sale, ci ar fi întâmpinat un şef de ostaşi în fruntea unor trupe foarte reduse, capabil de a resista unei ciocniri, dar nu de a purta un războiu, cu boieri cari, împreună cu şeful lor, trebuiau să alerge necontenit de la o graniţă la alta. Prin urmare se poate zice că tronul dispare în folosul aventurilor ostăşeşti, că Marele Voevod, cu caracter imperial, care fusese pe vremea lui Mircea, e aproape cu totul înlocuit de conducătorii de oşti, şi că, în locul donatorilor de mănăstiri şi biserici, întemeietori de aşezăminte nouă, cum a fost şi Mircea, sânt oameni cari prind în grabă ceia ce pot, într'o cârmuire totdeauna ameninţată.

Desvoltarea secolului al XV-lea se înfăţişează aici, prin urmare, cu totul inferioară celor d'intăiu două decenii ale acestui secol, cum şi deceniului cu care se sfârşeşte secolul al XIV-lea.

Capitala, se zice de obiceiu, a fost mutată de la Târgovişte la Bucureşti. Nu se poate vorbi de o mutare a Capitalei pe vremea aceia. Radu-cel-Frumos, fratele care a înlocuit pe Vlad Ţepeş, va sta mai târziu în Bucureşti, dar această reşedinţă aici nu e un semn de desvoltare a principatului, ci o datorie faţă de Turci. Turcii s'au aşezat în Giur-

giu, s'au aciuat în părţile Severinului. Ei s'au stabilit în punctele cele mai importante ale malului stâng al Dunării. Şi atunci, pentru a avea pe Domn mai la îndemână, pentru a-l ajuta, dacă e credincios, pentru a-l combate şi a înăbuşi imediat răscoala lui, dacă se arată rebel faţă de Sultan, trebuia ca el să nu se mai găsească la Târgovişte, ci la Bucureşti. Satul care se găsia aici ajunge răpede la importanţa unui oraş; lângă cetatea Domnului se adună târgoveţii: pe la Mihai-Voda, probabil, pe înălţimea aceasta, a fost asezarea cea d'intâiu a Domnilor din secolul al XV-lea, şi această aşezare a Domniei la Bucureşti, trecătoare la începutul veacului, s'a făcut în chip mai durabil abia pe la 1460-70.

Cum am spus, Curtea a dispărut mai cu totul; oastea însă e bine alcătuită. Aceasta o cunoaştem şi prin cutare document al lui Mircea-cel-Bătrân. O formează, în împrejurările obişnuite, mai mult boierime, dintre cei ce încunjurau normal pe Domn. Aceasta e „oastea cea mică", pe lângă care este „oastea cea mare", după obiceiurile ţerii, dar şi după norme ungureşti din aceiaşi vreme. După datina veche ajungea — cum am spus — să se facă anume semne de pe vârful unui deal pentru ca acei în stare de a purta armele să alerge supt steagul Domnului. In afară de aceasta se pare însă că şi ceva din normele introduse în Ungaria de regele Sigismund au fost adoptate la noi; anume îndatoriri de serviciu militar apăsau şi altfel asupra acelora cari primiau moşii din partea Domnului. E vremea când boierimea începe a se organisa în dauna ţărănimii. Fiind lupte necontenite între un candidat la tron şi altul, se înţelege că rolul boierilor devine mult mai mare decât înainte, când era o singură Domnie, asigurată. Dorinţa de funcţii nu există însă,

demnitățile la Curte erau foarte puține, și atunci moșiile se luau de la „oposiție” pentru a se da „guvernamentalilor”. De și, pe de altă parte, trebuie să se țină samă și de faptul că Domnia tindea necontenit către Ținuturile de la Sud, unde populația era mai rară, unde nu se făcea agricultură, ci mai mult creșterea vitelor, și o mulțime de pământ rămăsese fără stăpân chiar prin unele părți nelocuite. Se poate zice astfel că o parte din șesul muntean a avut acelaşi caracter pe care l-a avut Sudul basarabean; atâtea documente din epoca lui Petru Rareş vorbesc de donații care se făceau în „pustiu”. Și tot așa în documentele ungurești anterioare întemeierii principatului muntean, de câte ori se spune „desertum” pentru partea de Sud a Ardealului, trebuie să-l înțelegem în același mod în care putem admite un „pustiu” în părțile de șes ale Țerii-Românești.

Vine o vreme când orice demnitar de la Curte trebuie să aibă o moșie, când, pe de altă parte, acei care ajung, prin donațiuni domnești, să aibă o moșie câștigă o importanță așa de mare, încât se ridică la situația de sfătuitori ai Domnului. In secolul al XV-lea, mai ales în Muntenia, se găsesc o mulțime de boieri cari încunjură pe Domn fără ca aceasta să fi însemnat că aveau o funcțiune. Sânt oameni cari s'au ridicat prin sânge, prin servicii, dar și prin stăpânire de pământ, la ranguri sociale atât de importante, încât fac parte din Sfatul Domniei.

Boierii aceștia, având moșiile lor, și prin moșiile lor dreptul la un rol în Stat, nu formează un partid în propriul înțeles al cuvântului, și foarte adese ori trec de la cutare candidat de Domn la altul sau de la Domnul în Scaun la cel ce-i voià locul. De aici vine instabilitatea absolută a vieții muntene, hao-

sul care nici în documente nu s'a păstrat, nici în cronicile străine,—fiindcă vre-un fel de cronici de ţară pe vremea aceasta nu există—, nu poate să se lamurească.

Cu tot acest haos, de oare ce totuşi este o oaste, de oare ce autoritatea Domnului, foarte schimbatoare, este totuşi reală, rămânând ca acel care stăpâneşte despotic astăzi să alerge la Braşov sau Sibiiu, în pribegie, mâne, de oare ce este o ordine politică, este o garanţie militară în această ţară, negustorii cu mărfuri trec şi mai departe. Insă şi aici observăm o scădere: precum schimbarea răpede a Domnilor a împiedecat să se stabilească o ordine bizantină către care tindea Mircea-cel-Mare prin relaţiile sale de familie, prin importanţa lui politică şi immixtiunea lui în Peninsula Balcanică, aceleaşi turburări lăuntrice, unite cu pătrunderea Turcilor pe malul stâng al Dunării, slăbesc foarte mult comerţul săsesc, la care se adăugia şi comerţul polon, venit din Moldova, care exista pe vremea lui Vlad Dracul şi care comerţ, altfel, ar fi fost în stare să ieie o desvoltare mai mare.

Atâta timp cât Domnii noştri au avut şi trecătoarile Carpaţilor şi vadurile Dunării, cât tot drumul până la trecerea fluviului a fost în stăpânirea aceleiaşi puteri politice, împrejurările erau altfel, dar ele s'au schimbat când vadurile au trecut în mânile Turcilor, când, prin urmare, era un vameş la munte şi alt vameş jos la apă, când funcţiona un regim vamal de o parte şi altul de altă parte şi, mai ales, când între stăpânitorul muntelui şi stăpânitorul Dunării dăinuia foarte adese ori o situaţie de neîncredere, de duşmănie sau de războiu. Oraşele săseşti au luptat foarte multă vreme ca să păstreze drumul acesta de comerţ, şi drumul a fost foarte mult folosit

de dânsele, dar de sigur el s'ar fi desvoltat altfel, dacă Țara Românească s'ar fi putut organisa.

A fost o adevărată nenorocire pentru civilisație în aceste regiuni sud-est-europene că principatul muntean, pornit supt așa de bune auspicii în veacul al XIV-lea, găsindu-se în fața Turcilor, cu o mult mai slabă apărare, fără ajutor din Ungaria și din Moldova, că principatul acesta, zic, a ajuns să slăbească în ceia ce privește puterea sa de viață și mijloacele sale de acțiune. Balotat necontenit între Ungaria și Turcia și supus foarte adese ori — și încă aceasta era o fericire — influenței stăpânitoare care venia din Moldova, fără ca, iarăși din nenorocire, influența aceasta să fie așa de puternică, încât principatul muntean să fi fost și el reunit supt aceiași mână, el n'a putut servi scopurile înseși ale fundațiunii sale[1].

Acuma, prin Wavrin, avem câteva note de realitate cu privire la *înfățișarea* Țerii-Românești în această vreme. Cunoaștem astfel Brăila. Despre ea se spune

[1] De ce nu s'a făcut această unire a celor două țeri supt Alexandru și Ștefan se înțelege, când se ține sama de câtă importanță se dădea în general, în evul mediu, dinastiei și de câte drepturi avea de la sine dinastia care întemeiase un Stat. În Muntenia dinastia Basarabilor, a întemeietorilor, avea atâta prestigiu, încât, prin orișicine ar fi fost representată, omul găsia susținători contra Moldoveanului care, oricât de bine înzestrat, oricât de chemat să joace un rol la Dunărea-de-jos, rămânea totuși în mintea tuturora un usurpator. Din aceestă causă, ca și din obiceiul românesc, înrădăcinat, de a uni moșia cu neamul stăpânului, cu coborâtorul acelui care o deținuse intâiu, a fost cu neputință ca Țara-Românească, încapabilă de a se se apăra prin propriile ei mijloace, să primească unirea cu Moldova. Cu toate acestea oști moldovenești, supt Alexandru cel-Bun și supt Ștefan-Cel-Mare, pătrund în repețite rânduri dincolo de graniță, care nu era Milcovul la început, ci trecea pe la Nordul Vrancii, coborându-se pe urmă la cetatea Crăciunel, lângă Odobești.

ceia ce cunoaştem şi din Schiltberger, Bavaresul despre care s'a vorbit înainte şi care arată că veniau aici corăbii din toate părţile. Brăila figurează în Wavrin ca „Brilago". Cruciaţii au întâlnit aici negustori din ce se numia Grecia, din Peninsula Balcanică ce se găsia încă supt autoritatea Imperiului bizantin, şi ei spuneau că nu se poate merge pe Dunăre în Ungaria, dar că de la Chilia ori de la Brăila s'ar putea trimete cu siguranţă emisari pe uscat în Ungaria. Astfel avem constatarea drumului Brăilei, care pleca de la Braşov şi mergea pe valea Dâmboviţei, sărind pe urmă la Răsărit către această Brăilă.

Am spus că e vorba şi de Chilia, de castelul Licostomului („Licocosme"), care aparţinea atunci încă Domnului Ţerii-Româneşti. In ce priveşte malul Mării, se însemnă Mangalia, „oraş foarte ciudat", cu ziduri înalte, largi de treizeci, patruzeci de picioare, foarte stricate însă, şi cu un port rău, în care luntrile se rupeau de furtună. Tot pe ţermul Mării Negre, de astă dată în Moldova, călătorii văd Cetatea-Albă, oraşul-castel care aparţinuse Genovesilor, iar acum Moldovei: „aici se găsesc multe corăbii ale celor din Trapezunt şi ale Armenilor". Pe vremea aceasta, pe la 1445, mai rămăsese ceva din activitatea comercială a Armenilor din Armenia Mică de pe ţermul Mediteranei, dar şi de pe acel al Mării Negre. Inaintând cruciaţii, ei ajung la Silistra, care, ca şi Turtucaia, e foarte bine descrisă, cu înfăţişarea chiar a mijloacelor de apărare ale zidurilor, ceia ce aparţine mai mult istoriei militare [1].

Se spune că Silistra fusese odinioară distrusă de Români: aceasta înseamnă atacul lui Dan al II-lea

---

[1] V. Iorga, *Istoria Armatei*, I, p. 63 şi urm.

asupra cetăţii. Pe Dunăre merg luntri pe care călătorul străin le numeşte cu un termen pe care nu-l putem identifica, *manoques*.

Şi, aici, o visiune interesantă şi supt raportul literar. Pe atunci între Turci erau mai multe partide. Unul dintre ele susţinea împotriva Sultanului Mohammed al II-lea pe un pretendent cu numele de Saugi, care era adăpostit aici, pe Dunăre, şi, la coborârea pe ţermul drept al râului, cei din corabii au putut să-l vadă îmbrăcat în brocard albastru, purtând turbanul în jurul capului, şi, lucru neaşteptat, un „cerc de aur", ca la Impăraţii romani de pe vremuri mai mult decât la Bizantini. Saugi avea legături cu cei de la noi pe ò vreme când Turcii de pe malul stâng se adăpostiau la Domnii noştri.

Mai departe se ajunge la Giurgiu, care nu era atunci pe uscat, fiindcă vechea cetate a fost acolo unde este ostrovul Giurgiului, cetate din care se mai vedeau anumite rămăşiţe.

I se zice: „l'isle de Georgie". Se aminteşte că acest castel a fost făcut de Mircea, şi chiar Domnul muntean Vlad Dracul explica — am mai spus-o — că s'au cheltuit multe pietre de sare pentru ca să se poată ridica zidurile acestei cetăţi,— ceia ce arată şi că pe vremea lui Mircea salinele de la noi erau exploatate şi că se făcea export de sare în Peninsula Balcanică, un venit principal al Domniei resultând din vânzarea acestei sări. Inaintând mai în sus, se descrie Nicopolea, pe de o parte, Turnul, pe de altă parte.

Şi, la Nicopole, avem o mărturisire care n'a fost în destul de întrebuinţată cu privire la însăşi lupta de acolo la 1396.

Cruciaţii întraseră în legătură cu Domnul muntean, cu Vlad Dracul, care venise cu soldaţii lui şi

cu mijloacele de luptă primitive. N'avea tunuri, dar cruciaţii aveau, şi, de bucurie, ai noştri, când dădeau din tunuri, le încărcau aşa de straşnic, încât unul a şi plesnit, omorând câţiva dintre Români, în chiotul pe care-l notează cronicarul. Dar împreună cu Domnul venise şi fiul lui, şi cu acesta boierul în sarcina căruia era dat prinţul, „le fils de la Valaquie".

Şi el povestia astfel, într'o noapte frumoasă, „enveloppé en une robe de nuit". Arăta că „acolo se ţinea regele Ungariei şi Ungurii, acolo era conetabilul de Franţa şi acolo se afla ducele Ioan de Burgundia, care se ţinea lângă un turn mare şi rotund, pe care acel duce îl făcuse să fie subminat: şi totul era pregătit să se puie foc la mină", în ziua când Turcii s'ar fi apropiat de turn. Şi Wavrin încheie: Acest guvernator al Moştenitorului muntean „era în serviciul seniorului de Coucy, care totdeauna chema bucuros lângă dânsul pe tovarăşii nobili români cari ştiau vadurile Turciei („qui toujours voullentiers retenoit vers lui les gentilz compaignons vallaques, qui çavoient les aguez du pays de Turquie"). Cu o zi înainte de luptă, guvernatorul, care era favoritul lui Coucy, se bătuse cu Turcii şi biruise vre-o 6.000 din ei veniţi cu gândul să surprindă „les fourrageurs crestiens". După biruinţa aceasta a lui contra celor 6.000 de Turci — şi fireşte că numărul a crescut cu anii , el însă e prins şi vândut Genovesilor, la cari învaţă „le language qu'il parloit", prin urmare ori limba francesă, ori limba italiană.

De faţă era şi Vlad Dracul, care va fi ascultat povestea luptei de la Nicopol.

V.

Moldova lui Ştefan-cel-Mare

Matei de Murano arată cum a venit de la Veneţia, pe calea Ragusei, cum a sosit în Moldova, după invitaţia lui Ştefan, care, putem adăugi, declarase Veneţienilor că n'a vrut să-şi aducă un medic din altă parte a lumii decât de acolo unde are siguranţa că e iubit. Incunjurat de duşmani din toate părţile, adaugă el, a avut treizeci şi şase de lupte de când e Domn şi din acestea în treizeci şi patru a biruit, iar numai două le-a pierdut.

Medicul, ajungând în Moldova, în scurta lui petrecere aici îşi face o părere despre Domn şi împrejurările înseşi ale ţerii, pe care o expune astfel în raportul său:

„Domnul este un om foarte înţelept, vrednic de multă laudă şi iubit mult de supuşi, fiindcă este îndurător şi drept, foarte veghetor şi darnic, bine încă *(prosperoso de la persona)* pentru vrâsta lui, de nu l-ar fi apăsat această boală". „Turcii au mare frică de acest Domn." Fiul lui, Bogdan Orbul, care era rănit la ochi, cum se vede şi în cutare frescă de mănăstire, e de douăzeci şi cinci de ani, „modest ca o fată mare şi om viteaz, prieten al isprăvilor *(virtù)* şi al oamenilor de ispravă". In ce priveşte pe supuşi,

„sânt oameni viteji *(valenti homini)* şi oameni de fapte *(homini de fatti)*", nu de frase—, „şi nu *de stat pe saltea (so li pimazi),* ci în războiu." Oastea poate fi alcătuită din 40.000 de călăreţi şi 20.000 de pedeştri.

Cu privire la ţară, o găseşte „roditoare şi foarte plăcută şi bine aşezată, bogată în animale şi în toate roadele. Grâul se samănă în April şi Maiu şi se adună în August şi Septembre. Vinurile sânt ca în Friul, păşunile perfecte, şi ar putea să hrănească peste 100.000 de cai."

Drumul de aici la Constantinopol se face în unsprezece până la douăzeci de zile. Negustorii vin din Capitala Imperiului turcesc, şi pe lângă negustorii aceştia vin şi Evrei din Crimeia.

Raportul e din 7 Decembre 1502.

Acum, după ce cunoaştem ce spune însuşi Matei de Murano, să încercăm a vedea ce ar mai fi putut el întâlni în calea lui când a venit să îngrijească pe Ştefan-cel-Mare sau ce ar fi putut să câştige ca experienţă după câteva luni de şedere în Moldova.

In Moldova, venind cineva din Veneţia, putea să sosească pe mai multe drumuri. Pe drumul Ragusei, urmat de Ragusani, pe cari-i găsim poate în părţile noastre încă din 1440, la Târgovişte de exemplu, unde pare a fi documentată presenţa negustorilor veniţi din acest „Dubrovnic" al Slavilor de pe Marea Adriatică. In casul acesta, se străbăteau ţinuturile sârbeşti, unde Ragusanii aveau privilegii de comerţ încă de pe vremea lui Ştefan Duşan, şi o parte din Bulgaria supusă Turcilor, ca şi Serbia.

In Silistra, cetăţenii Ragusei aveau case de bancă încă din secolul al XVI-lea. Acesta e motivul informaţiei exacte pe care o dă, în „Analele Ragusei" ale

sale, Luccari, care vorbeşte în treacăt despre ţerile noastre în cele d'intăiu timpuri, cu ştiri pe care critica istorică le-a întrebuinţat de mult ca să extragă ceva despre cei d'intăiu Domni cari au stăpânit în părţile noastre. Pasagiile acestea ale lui Luccari, de la sfârşitul secolului al XVI-lea, sânt un fel de resumat al experienţei pe care Ragusanii o făcuseră dincoace de Dunăre, ca şi al amintirilor istorice păstrate în cancelariile Republicei ori şi în tradiţia orală a negustorilor. Bancherii aceştia mai aveau un centru important şi în Timişoara: sânt scrisori slavone datate de acolo tot din veacul al XVI-lea, pe la 1530, oraşul fiind în stăpânirea Turcilor, iar ei, tributari ai Impărăţiei otomane, cătând să se aşeze de preferinţă unde stăpâniă direct suveranul care putea să-i ocrotească.

De şi nu era drumul cel mai obişnuit, totuşi nu lipsiau oameni cari să apuce prin aceste părţi ale Serbiei. Neagoe Basarab, Domnul muntean de la începutul veacului al XVI-lea, trimete astfel după lucrurile trebuitoare în cas de boală, prin Ragusa, pe medicul Ieronim Mateevici, care trece la Veneţia, şi în izvoarele veneţiene se înseamnă petrecerea acestui medic în oraşul unde i s'a acordat şi un titlu de distincţiune făcându-i cavaler, *eques auratus*.

Se putea merge, natural, şi prin Marea Neagră: în acest cas debarca cineva la Cetatea-Albă, şi am văzut din Wavrin importanţa la 1445 a oraşului.

După meşterii lui Ghedigold Lituanul, care pe vremea lui Alexandru-cel-Bun fortificase cetatea, adausuri s'au datorit şi trudei meşterilor şi zidarilor moldoveni cari chiar înainte de Ştefan-cel-Mare, şi în timpul lui Ştefan, au lucrat aici, la Cetatea-Albă. Cetatea făcea o mare impresie, fiind aşezată frumos la limanul Nistrului, cu o splendidă perspectivă. O

cârmuiau doi pârcălabi. Când pătrundea cineva prin poarta ei, de-asupra căreia stătea inscripţia slavonă şi stema ţerii cu bourul purtând steaua între coarne, se deschidea strada cea mare, încunjurată fără îndoială, după datina italiană, de o parte şi de alta, de clădiri mai importante, care serviau negustorilor. In cetate, sus, păziau străjerii, acei străjeri români aşa de preţuiţi în secolul al XV-lea, încât îi întâlnim şi la Caffa din Crimeia, unde făceau parte din aşa-numiţii *orguxii*, — termin tătăresc, — acei „Valahi unguri" şi „Valahi poloni" cari sânt Muntenii şi Moldovenii. Pomenirea lor se întâlneşte în socotelile Caffei, până la 1475, când cetatea a fost cucerită de oştile lui Mohammed al II-lea.

Drumul vechiu al Italienilor era, de sigur, pe aici. Alt drum trecea prin Buda, unde era Curtea lui Matiaş Corvinul, foarte luxoasă Curte. Regele, Român după tată şi Ungur ori tot Român după mamă, Elisabeta Szilágy, în felul său de a fi nu era nici Român, nici Ungur, fiind cu totul străbătut de ideile Renaşterii. Iubitor de fast şi de laudă, splendid exemplar regal, aşa cum i-a dat această Renaştere pretutindenea. Trufia lui o fi fost ungurească, dar celelalte calităţi, fără îndoială, le datora părintelui său, In Buda, Matiaş avea un palat foarte frumos, şi el chemase şi un pictor din Italia ca să-i împodobească păreţii, pe Filippino Lippi, unul din principali represintanţi contimporani ai artei italiene; era acolo o admirabilă bibliotecă, din care fragmente s'au găsit în timpul nostru prin Seraiul din Constantinopol, unde fuseseră duse ca pradă de războiu câştigată de Turci pe vremea lui Soliman Magnificul. Matiaş însărcinase cu descrierea Domniei lui pe un Italian adus anume pentru aceasta, acel Bonfinio prin care cunoaştem amănuntele stăpânirii marelui rege, ungar mai mult de-

cât unguresc. Şi, în ultimele lui zile, Corvinul, care fusese căsătorit întăiu cu fiica regelui Boemiei, Ecaterina, luă în căsătorie pe Beatricea de Neapole, care aduse în Buda o viaţă cu totul italiană.

Aşa încât, adăugindu-se faptul că pe vremuri mai vechi Buda era puternic influenţată de Florentini, Italieni mulţi veniau pe aici, şi din Friul, pe drumul austriac, mai scurt, prin Viena, şi ei se găsiau între oameni din lumea lor, ceia ce, în toate timpurile, e un avantagiu pentru cine călătoreşte.

De la Buda deci, călătorul putea să treacă prin Ardeal, care era în vremea de cea mai mare înflorire a oraşelor săseşti. Aşa de mândri erau în această vreme Saşii de puterea lor, încât, la un moment dat, s'au gândit chiar să desfacă Transilvania de Ungaria şi să-şi proclame un rege în părţile acestea. Expediţia pe care a făcut-o Matiaş Corvinul împotrìva lui Ştefan-cel-Mare şi care s'a isprăvit, trecând prin pasul Oituzului, cu înfrângerea de noapte de la Baia (1467) şi rânirea regelui unguresc, care se şi credea stăpân pe Suceava, de care era aşa de aproape, expediţia aceasta a fost în parte datorită şi legăturilor de alianţă pe care Ştefan le încheiase cu nemulţămiţii din Ardeal, doritori să ridice ca rege pe un Ioan de Pösing şi Skt. Georg, care, de sine înţeles, ar fi fost înainte de toate un rege pentru Saşi. S'ar putea zice că a fost un moment de conştiinţă transilvăneană îndrăzneaţă, cum se întâmplă totdeauna când îi e omului prea bine. Căci podoabele principale ale acestor oraşe săseştì datează toate de la sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea, până pe la 1550, când începe decăderea, care se vede şi din îngustarea socotelilor oraşelor.

Dacă cineva apuca pe drumul acesta ardelean

spre a merge în Moldova, trebuia să treacă prin pasurile prin care a trecut şi Matiaş Corvinul în contra lui Ştefan. Calea de obiceiu mergea prin Braşov şi de acolo prin Oituz mai mult decât prin Ghimeş. Dacă drumeţul era adus să ieie alt drum, el se ducea la Bistriţa, de unde putea să întrebuinţeze pasurile de la Nord, care duceau în Moldova mai direct către Suceava, dar pe o cale foarte grea, care păstrează şi până în timpurile noastre ceva din aceste greutăţi. Trecea, de la Bistriţa, la Câmpulung, pe la Cârlibaba, alături de regiunile maramurăşene, care au sălbătăcia lor primitivă şi până astăzi.

Un alt drum foarte obişnuit pentru a intra în Moldova, pe care un Italian nu l-ar fi întrebuinţat, dar pe care-l întrebuinţau negustori mai bogaţi, mai activi şi mai întreprinzători, acela care aducea mult folos principatului moldovenesc prin ce lăsau negustorii aceia la vamă ca şi prin cheltuielile pe care le făceau în trecerea lor prin ţară şi prin cumpărăturile pe care le încheiau în cuprinsul ţerii, era drumul galiţian, drumul Cracoviei şi mai ales al Liovului, pe unde mergeau necontenit cară nemţeşti şi armeneşti cu produsele despre care a mai fost vorba.

In casul acesta, vama în ultimul timp al stăpânirii lui Ştefan-cel-Mare, se plătia, nu la graniţa Bucovinei, fiindcă el izbutise a cuceri Pocuţia, ci la Colomeia, vechea staţie de vamă a teritoriului pocuţian. Avem ici şi colo menţiuni în documente despre vameşii lui Ştefan-cel-Mare aşezaţi în acest punct extrem al cuceririi lui de bătrâneţă, al reîntrării lui în dreptul pe care, după un împrumut neplătit din partea regelui Poloniei, îl căpătase încă Alexandru-cel-Bun. Şi, adăugim, nici nu fusese în intenţia rege-

lui polon a plăti, căci „împrumutul" era făcut anume pentru ca acel care dăduse banii să poată rămânea stăpân asupra teritoriului dat ca zălog.

Acum, ori dacă venia cineva pe drumul ragusan, ori pe drumul italian, pe la Moncastro, ori, străbătând Ardealul, din Buda, ori dacă pătrundea pe la Nord, prin Galiţia, cea d'intăiu întâlnire pe care o avea la hotar era cu vameşii şi ostaşii.

Oştirea moldovenească pe vremea lui Ştefan-cel-Mare era alcătuită întăiu din străjerii cari stăteau necontenit lângă Domn şi cari se pot socoti, măcar în parte, ca o armată asămănătoare cu armatele de de lefegii, de simbriaşi care existau în alte părţi şi care se constată şi în Muntenia de pe la 1420, din vremea lui Dan al II-lea. Alături de aceştia se întrebuinţa partea din populaţie care se bucura de anume privilegii în schimbul slujbei pe care i-o facea Domnului. Ştim aceasta foarte bine pentru curteni ca şi pentru aşa-numiţii plăieşi, cari aveau grija plaiurilor, apărând ţara de *lotri*, cari erau foarte mulţi pe vremea aceia; tot aceştia tăiau şi drumul pretendenţilor la tron, alţi „lotri", aşa-numiţii „domnişori". In acelaşi timp plăieşii stăteau pe lângă dregătorii cari păziau granița, în calitate de apărători armaţi ai dreptului acestora şi de garanţi ai îndeplinirii datoriilor băneşti pe care străinii le aveau faţă de ţară.

In ce priveşte vama, e interesant să spunem două cuvinte: vama moldovenească era, în esenţă, tătărească, pe când basa vămii muntene avea mai mult un caracter unguresc. Era şi în Ţara-Românească acea tricesimă, acel 30% ce se lua de regele ungar de la acei cari mergeau cu mărfuri pe la dânsul; în ce priveşte însă Moldova, vama era organisată după obiceiul din vremea Hanilor. Căci nu trebuie să se

uite niciodată că Moldova cea d'intăiu, peste obştea românească mai veche, fusese un teritoriu ocupat de Tatari, în epoca aceia când ei se sprijiniau pe zidul Carpaţilor, că pe basa sfărâmării puterii tătăreşti se întemeiază a doua „Ţară-Românească" pe lângă cea de la Argeş, ţară care, fiind mărgenită la început de valea Moldovei, s'a chemat „ţara moldovenească" pentru un „Domn român". Nu e de mirare deci dacă, şi în terminologia slavonă, au mai rămas o mulţime de termeni tătăreşti (de exemplu lucrul oprit de la export se chema „tarhan"). Am avut deci vama tătărească cam aşa cum s'a păstrat în Crimeia până la sfârşitul veacului al XVIII-lea. Ea avea un caracter absolut neeuropean, corespunzător instituţiei mongolice aduse de Tatari în Europa. După aceasta negustorii erau îndatoriţi, conform cu un obiceiu care este şi unguresc, dar s'a împrumutat de Unguri ca şi de Poloni din lumea germanică a evului mediu, să oprească neapărat carăle lor în anume oraşe cărora acest obiceiu li crea un venit. In aceste oraşe negustorii plătiau o „vamă mică" pe lângă „vama cea mare" achitată la graniţă. Era deci o „Stappelplatz", un loc unde negustorii erau siliţi să facă „etapă". In Moldova loc de etapă era la Suceava însăşi.

Domnul, care opria exportul unor anume produse moldoveneşti, cum erau caii, avea dreptul să-şi reserve preempţiunea, cumpărând el înaintea oricui. Indatorirea privia ceia ce se aducea mai scump din Veneţia şi de aiurea, brocardul de aur ori fabricatele Genovesilor cari veniau prin Pera şi cari au avut atâtea procese în Moldova, pe vremea lui Ştefan-cel-Mare chiar sau înaintea lui. Aşa, de pildă, se vede că Ştefan comandase o spadă făcută după moda „velachesca" adecă românească. Pe atunci era

sistemul represaliilor: dacă nu se plătia un lucru sau se făcea o pagubă din partea supuşilor unei ţeri, se închideau pur şi simplu alţi supuşi ai aceleiaşi ţeri sau se prădau, pentru paguba pricinuită de concetăţenii sau compatrioţii săi, până ce păgubaşul îşi căpătă dreptatea. Era foarte practic, dar foarte nedrept; aşa s'a practicat însă în toate ţerile de-a lungul evului mediu.

Prin urmare, închizând parentesa, negustorii aduceau brocard şi alte fabricate de lux mare, şi aatunci Domnii căutau, natural, să aleagă ei întăiu ce era mai bun; baloturile se desfăceau înaintea Măriei Sale, care nu se uita la plată. Căci Domnii noştri evoluaseră foarte mult de la caracterul ţerănesc primitiv; aceasta se vede şi după înfăţişarea în miniaturile şi frescele contemporane (ca, de pildă, în Evanghelia de la Humor, ca şi după ce s'a găsit cu ocasia reparaţiilor făcute la Putna sau aiurea, precum în cutare biserică din Bacău, unde au fost înmormântaţi oameni de samă din vremea lui Ştefan-cel-Mare).

De sigur că Suceava avea pe vremea aceia o frumoasă înfăţişare. Cetatea cea veche, care fusese începută în împrejurări modeste de cei d'intăiu Domni, fusese întărită foarte mult. In forma actuală, cum a fost degajată de săpăturile austriece, cu multă îngrijire, ea nu ni apare cum fusese în vremea lui Ştefan, fiind adausă în secolul al XVI-lea, pe vremea lui Ieremia Movilă, şi chiar, mult mai târziu, în veacul al XVII-lea, când Ioan Sobieski pătrunse în Moldova cu armatele sale şi Polonii stătură o bucată de vreme în cetate. Fusese stricată, de altfel, une ori, după cererea Turcilor, şi iar refăcută.

Pe vremea lui Ştefan trebuie să fi fost mai mică decât acum. S'a găsit ceva dintr'un paraclis, care a

trebuit să semene cu bisericile lui Ştefan-cel-Mare sau cu paraclisul cetăţii Hotinului, mai nou, şi, pe lângă dânsul, odăile de strajă, subteranele unde se puneau provisiile care serviau pentru apărătorii cetăţii, şi, fără îndoială, acolo erau şi odăile de şedere ale Domnului. Căci nu cred să se fi aflat lângă vechea biserică din Mirăuţi, unde Alexandru-cel-Bun adusese moaştele Sfântului Ioan, strămutate apoi în biserica Sfântului Gheorghe din aceiaşi Suceavă, unde se găsesc şi acum.

Cât priveşte stilul în care vor fi fost făcute aceste biserici, se poate şti din atâtea alte zidiri ale epocei. In faţă era un zid închis, străbătut de fereşti gotice, două întaiu şi mai târziu trei,— fereşti înflorite cu rosaţe. Intrarea nu se făcea prin zidul acesta din faţă, ci prin cel din dreapta. Uşa era joasă şi mică, în stil gotic şi simplu, cum se vede la toate bisericile din Ardeal, de unde s'a şi luat modelul: astfel la biserica lui Ioan Corvinul, din Sântimre, sau la cea din Feleac, de lângă Cluj, unde, cum s'a spus, a fost şi reşedinţa episcopilor români din aceste părţi, ba chiar în frumosul castel de la Şoimuş, lânga Lipova, în Banat. Ornamentele gotice erau modeste, dar liniile care se taie între dânsele, sânt foarte elegante, căci liniile gotice, chiar foarte simple, produc totuşi o puternică impresie. Inscripţia care arată cine a zidit biserica şi în ce timp, se găsia totdeauna, nu la întrare, ci la uşiţa prin care străbătea cineva în pridvor; era aşezată sau de-asupra ei, sau în zid, ceva mai departe, cum e casul inscripţiei de la Războieni, foarte frumoasă, în care e vorba de înfrângerea de către Mohammed al II-lea. Se pătrundea apoi în acel pridvor, care era îngust şi întunecat. Uşa cea mare era încunjurată cu arc sfărâmat, cu ogivă, şi avea, nu o singură linie, ci mai multe, paralèle.

Se găsiau aici, adese ori morminte. La Neamţ sânt înmormântaţi în această parte pârcălabii cetăţii, cum, de altminteri, morminte se întâlnesc, nu numai în bisericile lui Ştefan-cel-Mare, dar şi în ale lui Petru Rareş, ca la Pobrata, lângă Lespezi, pe malul Siretiului, de care ne vom ocupa pe urmă. De acolo, din pridvorul care cuprinde morminte şi unde nu se face niciun fel de slujbă decât cea de pomenire a răposaţilor, se deschide o altă uşă.

Iată-ne, prin ea, în biserica propriu-zisă. Ea era făcută după modelul celor din Atos, destinate numai pentru călugări. In proporţii mici, avea o formă de cruce, cu pridvorul pentru oaspeţi, pe când călugării stau în strană; vârful crucii îl formà altarul. Când, apoi, aceste biserici au fost făcute pentru oraşe, s'a căutat ca pronaosul, tinda, să fie mai mare, până s'a ajuns astfel la biserici mici cu tindă enormă, cum se va arăta mai târziu. De-asupra acestui naos bolta se rotunjeşte, şi pe dânsa se sprijine un turn, pe o aşezare arhitectonică particulară Moldovei şi care constituie o inovaţie tehnică, mai mult a noastră: un şir întreg de arce răzimate unele pe altele, suprapuse. Turnul nu susţinea vre-un clopot, ci era gol: în fundul lui apărea chipul lui Hristos binecuvântând. Cât despre clopote, ele se găsesc în turla de la poartă, servind de clopotniţă

De o parte şi de alta a zidului, ferestuici, înguste, împodobite cu ornamente gotice. Căci biserica trebuià să rămână în penumbră: aşa cerea misticul religios, special evului mediu, de care ortodocşii nu s'au despărţit decât foarte târziu.

In faţa altarului era catapeteasma. In unele casuri, rare, e de piatră sau de cărămidă, dar cred că şi catapetesmele lui Ştefan-cel-Mare, care nu ni s'au păstrat, căci cele mai vechi datează doar

din veacul al XVI-lea, erau făcute din lemn. Admirabile catapetesme, cu fel de fel de flori, de animale bizare, grifoni, cerbi, vulturi, având de-asupra crucea cu sulița și buretele crucificării, care atinge aproape, cu vârful ei, bolta. Altarul cuprindea de o parte și de alta firide, diaconiconul și proscomidia, încăperi mai mici, unde se săvârșesc anume acte rituale.

Văzută din afară, biserica se înfățișa deosebit de elegantă. Ale lui Ștefan aveau jos un înalt postament de piatră. Ștefan e și acela care a introdus piatra în zidire: s'a zis de cutare Impărat roman că a găsit Roma de cărămidă și a lăsat-o de marmură; tot așa s'ar putea zice de Ștefan că a găsit Moldova de lemn și a lăsat-o de piatră. De-asupra acestei pietre se întindea apoi un strat de cărămidă aparentă, smălțuită; firide erau practicate în acești păreți, în care, mai târziu, când s'a ajuns a se zugrăvi bisericile, se pictau sfinți. In vremea aceasta însă zugrăveala era numai interioară, și chipurile, după tipicul bizantin, se desfăceau pe un fond albastru închis, sumbru totdeauna, ele fiind ceva mai mari la început, de și nu așa de mari ca în biserica domnească de la Curtea-de-Argeș.

Pe din afară, pentru podoabă, se mai întroduceau discuri de smalt înfipte în zid prin rădăcina lor. Discurile acestea erau de colori deosebite: cărămizii, brune, galbene, verzi, albastre. Se așezau în locurile unde se întâlniau firidele, unde se ciocniau arcurile. Alte rânduri se urmau apoi supt streșină, și tot așa și la turnuri, care, având firide, purtau și ele la îmbinarea arcurilor câte un disc de colori diferite. Odată măcar, două discuri de aceiași coloare nu stăteau alături.

Figurile ce le represintau discurile sânt foarte

remarcabile, unele neexplicabile: ele înfăţişează stema ţerii, ori animale curioase, apocaliptice, ca zmei cu coroană pe cap de om, având trupul de leu şi aripile de vultur. Fiecare din aceste figuri pare a fi o născocire a artiştilor moldoveni din vremea aceia, însă n'ar fi cu neputinţă ca ele să fi fost în legătură, — ceia ce li-ar da o importanţă deosebită— cu chipuri din basmele noastre. Alţii au căutat să găsească aici fel de fel de figuri heraldice, dar de sigur preocupaţiile de heraldică nu erau lucrul de căpetenie al oamenilor din Moldova lui Ştefan.

Venim acum la coperiş. Coperişul, care azi se face scurt, pătrunzând ploile în zidire şi deteriorând clădirile în câţiva ani, se făcea pe acea vreme potrivit cu condiţiile climaterice de la noi. El avea sindilă tare, cum nu se mai face în timpul nostru; ţigla s'a introdus mai târziu, supt influenţa ardeleană. Straşina era foarte mare. Totalul se combina foarte frumos cu clădirea însăşi: era un joc întreg de planuri deosebite ce se întretăiau; nu se înfăţişa o singură linie, ci coperişul se mlădia după liniile clădirii, aşa cum se mlădie veşmântul după formele corpului. Aceasta formează şi frumuseţa lui deosebită.

Dintre curţile domneşti, câteva, mai nouă, s'au păstrat, de exemplu la mănăstirea Slatina din Moldova.

Clădirile care se zic a fi „în stil românesc" astăzi nu dau nici cea mai depărtată ideie despre zidirile acestea cu caracter laic: în cele de acum s'au îngrămădit o mulţime de elemente de împodobire, mai ales coloane scurte, care dau o înfăţişare grea, pe care clădirile de odinioară n'o aveau. Erau puţine încăperile cu ziduri foarte groase. Se păstra sprinteneala caracteristică întregii noastre arte. Cât priveşte în-

podobirea d'inăuntru, se pare că se acoperiau păreţii cu pătrate de smalt înfăţişând deosebite figuri. S'au găsit astfel în ruinele Sucevei elemente de acestea, care s'ar putea să aparţie şi unei epoce mai vechi.

Ieşind din cetate, după ce făcuse cunoştinţă cu biserica şi cu casa de locuinţă a Domnului, călătorul întâlnia prăvălii foarte asămănătoare cu câte una din cele ce se mai văd şi acum în vechiul Iaşi. In pivniţe enorme erau instalate cârciumile; clientul se cobora câteva trepte supt pământ ca să guste vinurile achmatate în Moldova, cu vieri nemţi de la Tokaj, de Ştefan-cel-Mare, la Cotnari, — căci alt loc de vii nu se afla în Moldova. Prăvăliile exterioare aveau un pridvor sprijinit pe coloane, cel puţin într'o vreme mai târzie. Dugheni de lemn, ca acelea care se văd încă la Hotin, nu lipsiau, fireşte. Ele aveau acoperişul mare al vechilor case româneşti. Obloanele, seara, se prindeau în cârlige. Unde lucra meşterul, el se aşeza, ca în Orient, pe acelaşi oblon, prefăcut în masă de lucru.

Casele particulare se înfăţişau, cum se înfăţişează şi acum, pierdute în mijlocul grădinilor, încunjurate cu un gard de răchită sau de scânduri, făcut după un obiceiu care n'a fost părăsit nici până acum. Era mai mult satul pătruns în oraş decât oraşul întinzându-se în dauna satului.

Pe urmă, negustorii italieni, germani, armeni, turci, răsăriteni, cari veniau prin părţile noastre, îşi încărcau cărăle şi plecau, supt paza unor străjeri, pe cari bucuroşi îi dădea Domnia, în adâncul ţerii.

Pe vremea aceasta negustorii găsiau pretutindeni oraşe care acum se înjghebaseră la toate punctele care trebuiau apărate, fiind ici şi colo cetăţi puternice. Când călătorul pleca în partea de la dreapta Prutului, după Hotin se găsia vamă şi la Tighinea,

cu o înfăţişare pe care n'o poate desluşi cineva din lamentabilele ruine şi din trivialele prefaceri care se întâlnesc în timpul nostru aici. In cale ar fi putut să se oprească la Orheiu, al cărui nume înseamnă: „loc de cetate" (várhély), unde pe vremea lui Ştefan-cel-Mare era un pârcălab. Pătrunzând mai adânc prin aceste locuri care numai în jos, la Dunăre, erau pământ băsărăbesc, al Domnilor munteni, se ajungea la Chilia şi Cetatea-Albă, în fiecare din ele fiind doi pârcălabi.

In partea dintre Prut şi Sîretiu, se găsia un vechiu popas la Dorohoiu, unde Ştefan-cel-Mare a ridicat o biserică ce s'a păstrat până astăzi. Se trecea apoi la Botoşani, şi în satul vecin, Popăuţi (de la *popă*, cu sufixul slavon *ăuţi*, corespunzând celui romanesc *eşti)*, reunit astăzi cu oraşul, se înălţa zidirea, care, cu toată reparaţia ce i s'a făcut, are marele avantagiu de a păstra şi astăzi zugrăveala din ultimii ani ai Domniei lui Ştefan, zugrăveală pe care o întâlnim pentru aceiaşi epocă numai încă într'un loc în Moldova, la Dobrovăţ. De la Botoşani se scobora călătorul la Iaşi, pomenit încă de Schiltberger la începutul veacului al XV-lea; oraşul vechiu fusese la Cetăţuie, de unde s'a întins în şesul Bahluiului, înaintând mai departe pe celalt mal al urâtei ape leneşe, până unde este astăzi Palatul Administrativ şi unde odată erau curţile domneşti, care au trecut prin multe prefaceri până au ajuns a fi în stil curat Louis al XV-lea, cum le vedem acum.

Lângă Curtea domnească era acum biserica Sfântului Nicolae celui Domnesc, pe care Leconte du Noüy a transformat-o cu desăvârşire, dând o veselă zidire mică de lux, în locul celei, mult mai severe, din vremea lui Ştefan, când, cum am spus, nu se zugrăviau bisericile din afară. Dăunăzi, pe când în fron-

tispiciul bisericii se vedea o tablă de metal, biata inscripţie a marelui Domn zăcea în curte. Trebuie să adăugim că, atunci când Leconte de Noüy a început lucrarea, biserica era transformată de o refacere din secolul al XVII-lea, pe vremea lui Antonie-Vodă Ruset. Odăi ale slujitorilor, care mărgeniau mai târziu piaţa, păreau a fi dintr'o vreme mai apropiată.

Iaşul nu cuprindea pe vremea aceia altă biserica decât aceasta, a Domnului; de alminterea, oraşul n'avea, pe departe, importanţa pe care a căpătat-o pe urmă.

Dacă de la Iaşi se cobora cineva mai jos, popasul era în oraşul pe care, după legendă, Ştefan îl cerceta adesea, Hârlăul, în care i s'a născut fiul Petru, din legăturile cu o femeie de acólo. Biserica lui Ştefan se păstrează puţin reparată, dar nu aşa ca să se strice urmele, preţioase, de zugrăveală din secolul al XV-lea. Se ajungea la Vasluiu, care era în vază ca Iaşul, —acel Vasluiu, în margenea căruia s'a dat lupta de la Podul Inalt, în 1475. In grădinile proprietarului mai sânt rămăşiţi din ruinele Curţii domneşti. Biserica domnească ea însăşi, foarte mult prefăcută, s'a pastrat şi ea, cu vechile ziduri acoperite de o tencuială oarbă. Acum câteva decenii Teodor Burada, un exploralor foarte harnic şi adesea norocos, găsi inscripţia însăşi a lui Ştefan.

In drumul spre Galaţi, pe atunci un simplu sat fără valoare economică, se întâlnia Bârladul, foarte modernisat astăzi, cu bisericile-i zguduite de cutremurul din 1802, aşa încât turnurile au fost înlocuite, după sistemul odios de la Bucureşti, cu închegări de lemn îmbrăcate cu tinichea, văpsită apoi cu chinoros. Şi tot aşa e şi în Tecuciul pomenit în actele comerciale din veacul al XV-lea.

In partea de dincolo de Siretiu, de la Suceava spre Apus, — Siretiul lui Petru-Vodă al Muşatei decăzuse cu totul — s'ar fi găsit Baia, unde e încă o biserică a lui Ştefan, de curând reparată.

Saşi exploataseră „baia”, minele de argint acolo; în numele localităţilor vecine şi în aspectul însuşi al populaţiei se simte încă lumea, venită din Ardeal, care a stat odinioară acolo. Se pare că o pecete veche a Băii datează încă din secolul al XIII-lea, de pe la 1200; oraşul avea în pecetea aceasta cerbul Sfântului Hubert, patronul vânătorilor, cu crucea în frunte.

De la Baia se coborau carăle la Roman, unde era cetatea domnească, întemeiată de Roman-Vodă. In biserica episcopală se odihneşte Doamna Anastasia a lui Roman-Vodă, mama lui Alexandru-cel-Bun; poate şi de aceia Romanul a fost un oraş în deosebi de îngrijit de către Ştefan. Şi în Ţinutul acesta se întâlneşte şi un alt lăcaş bisericesc, ridicat, după cum avea obiceiul Ştefan, în amintirea unei biruinţe împotriva duşmanului, cel de la Dolješti, pe locul unde a fost înfrânt Petru-Vodă Aron.

De la Roman se trecea apoi la Bacău, Ţinut de mare însemnătate din causa minelor, a „ocnei”, unde lucrau şangăii unguri, veniţi din Secuime. Bacăul e un nume unguresc, şi asemenea numiri ungureşti se mai întâlnesc prin împrejurimi în judeţ, în legătură cu Ungurii de odinioară, mai vechi decât însăşi descălecarea. Regiunea ungurească era mărgenită de o regiune românească, a păstorilor vrânceni. La Bacău, fiul lui Ştefan-cel-Mare, Alexandru, a ridicat biserica Precista, care există şi până acum, de şi, cândva, transformată. In hotarul de mai târziu, Focşanii erau numai un sat, oraşul fiind clădit apoi, şi pe locul satului Stoieşti. Aici, pe vremea lui Şte-

fan-cel-Mare, exista numai cetatea Crăciunei, în apropierea Odobeştilor, cetate lângă care s'au dat lupte foarte grele.

Acestea sânt lucrurile pe care le-ar fi putut vedea cine ar fi venit în Moldova pe vremea lui Ştefan-cel-Mare.

VI.

Moldova din prima jumătate a secolului al XVI-lea: considerații generale.

Pentru secolul al XVI-lea trebuie să se înceapă cu Moldova, căci cea mai mare putere politică, cea mai strânsă organisare religioasă, cea mai bogată înflorire artistică și literară se găsesc aice. Dar, înainte de a arăta ce putea să se vadă în Moldova lui Petru Rareș — și se va arăta, de ce se alege acest moment, și nu altul, — e bine să se spuie care sânt izvoarele în ce privește călătoriile din care se pot căpăta informațiile.

In cei câțiva ani de stăpânire ai lui Bogdan Orbul, fiul lui Ștefan-cel-Mare, ocupat în lupte cu Tatarii, chemat adesea la hotarele țerii — și se poate zice că acestor lupte împotriva Tatarilor și-au datorit însemnătatea Ținutului Fălciiului și orașul Hușului, în care se vede încă vechea biserică episcopală din vremea lui Ștefan-cel-Mare—, n'avem știri în categoria de izvoare pe care ne sprijinim. Tot așa pentru scurtul timp de stăpânire al lui Ștefăniță, fiul și urmașul lui Bogdan, acel tânăr Domn care a fost omorât, cum se știe, de boieri. Când însă după aceasta a venit Petru Rareș, lucrurile stau cu totul altfel: stăpânirea lui îndelungată, care ține de la 1527 până

la întăia întrerupere a Domniei lui, în 1538, pentru tru ca, pe urmă, după câteva luni de petrecere în Ardeal şi la Constantinopol, să se întoarcă şi să mai domnească cinci ani, această Domnie care se întinde, prin urmare, peste trei decenii, este de sigur destul de importantă şi, relativ, destul de liniştită pentru ca să atragă chiar negustori şi călători din alte părţi. A fost supt această Domnie o nouă înflorire a Moldovei: de fapt opera lui Ştefan-cel-Mare a fost continuată în ce are mai esenţial şi mai stralucitor prin această stăpânire a lui Petru Rareş, fiul său natural.

Pentru tot acest timp avem întăiu un călător, un Sas, care, în calitate de trimis diplomatic, a venit în părţile noastre: Reicherstorfer, care înfăţişează ştirile lui despre Moldova în forma unei descrieri, *Chorographia Moldaviae*, un mic tratat geografic pentru ca străinii să cunoască Moldova. Lucrarea e întovărăşită şi de o hartă, cea d'intăiu consacrată numai Moldovei, foarte interesantă. Textul dă, în propoziţii latine, scurte, o mulţime de ştiinţe, foarte exacte, privitoare la o ţară pe care Reicherstorfer în calitate diplomatică a străbătut-o de multe ori: vom reveni asupra lor.

În ce priveşte Ţara-Românească, doar găsim câte un călător italian, cum e Della Valle, care a fost la mănăstirea Dealu şi a vorbit cu călugării de aici, cari i-au pomenit de originea noastră romană. Nu trebuie să se uite însă un lucru: aceşti călugări cu cari a vorbit el erau foarte probabil influenţaţi, ca unii ce se găsiau lângă Târgovişte, unde era o mănăstire de Franciscani, cercetată şi ea de călători, de doctrinele apusene ale Renaşterii în legătură cu începuturile neamurilor. Căci noi n'avem în acest sens tradiţiuni atât de vechi.

Fiindcă este de găsit un călător tipic, să ni închipuim pentru vremea aceia a lui Petru Rareş unul venind pe laturea cea mai cercetată, a Hotinului. Căci în vremea aceasta Marea Neagră, îşi pierduse foarte mult din importanţa ei. La 1453, cum se ştie, Constantinopolul căzuse în mânile Turcilor. Aceştia n'aveau, bine înţeles, niciun fel de interes să scadă comerţul Mării Negre, dar, iarăşi, ei aveau tot interesul să împiedece flotele Puterilor italiene, care aveau amintiri în ce priveşte stăpânirea Mării Negre, de a se purta prea des prin Strâmtori, aşa încât între câştigul de comerţ şi eventuala pagubă politică ce ar fi ieşit din apariţia continuă a unor galere care puteau fi armate, constituind o ameninţare pentru stăpânirea turcească, Turcii au preferat să renunţe la câştigul prea scump plătit. După ce s'a luat Constantinopolul, noii stăpâni l-au colonisat cu oameni aduşi din toate părţile: foarte multă lume creştină, prinşii din cutare oraş de pe Marea Neagră, care-şi pierde cu totul importanţa, erau luaţi şi aşezaţi în mahalalele Capitalei otomane. Dar aceasta niciodată nu şi-a mai căpătat importanţa comercială de odinioară. A fost un centru foarte important de stăpânire politică, un lagăr pentru ostaşi, cari la fiecare Sfântul Gheorghe porniau la cuceriri spre a se întoarce la Sfântul Dumitru, dar punctul de mare strălucire comercială care fusese odinioară dispăruse. Italienii n'au plecat din Constantinopol, ci au rămas în Pera şi Galata, localităţi care pe urmă s'au confundat şi a rămas, în partea de dincolo de Cornul de Aur, o populaţie de graiu italian, de religie catolică, de relaţii necontenite cu Apusul, însă din ce în ce mai *stabilită*. Căci, pe când negustorii stăteau înainte o bucată de vreme în aceste regiuni şi pe urmă se întorceau acasă, acuma

se imobilisează locuitorii aceştia catolici în cutare suburbie, şi dau astfel condiţiile necesare pentru desvoltarea unei lumi cu totul particulare, care a trăit multă vreme alături de Greci şi de Turci fără a se confunda cu unii sau cu alţii. Dar aceia nu făceau decât micul comerţ de detaliu.

Marea Neagră ajunge astfel să fie pentru comerţ aproape o Mare moartă. Aceasta mai ales după ce şi celelalte centre creştine ale Mării Negre sânt cucerite de Turci şi distruse prin însăşi această cucerire. La 1475, câteva luni după lovitura, neizbutită, pe care beglerbegul Rumeliei, comandantul tuturor forţelor europene ale Turcilor, o încercase şi care-i dete desastrul din Ianuar în smârcurile păduroase de la Podul-Înalt, lângă Vasluiu, în vara aceluiaşi an, Caffa, acest centru al posesiunilor genovese şi, în general, al activităţii comerciale creştine la Marea Neagră, a fost cucerită de Turci.

Aceasta a desfiinţat însă Caffa cu desăvârşire; ea era să învie numai după secole întregi, supt numele de Feodosia, pe vremea Ecaterinei a II-a, fără ca vre-odată să recapete, măcar pe departe, importanţa pe care o avuse. In acelaşi timp Turcii şi-au întins stăpânirea asupra întregii peninsule a Crimeii; Hanul tătăresc, stăpân al hinterlandului, devine vasal al Sultanului, chiar înainte ca acesta să-şi fi putut atribui calităţi imperiale. Vechea cetate a Comnenilor din Trapezunt, de unde Ştefan-cel-Mare îşi luase cea mai mândră dintre soţiile lui, Maria de Mangup, îngropată la Putna, acest oraş al „Sfinţilor Teodori", Tiron şi Stratilat, a fost cucerit şi total distrus. Legătura cu Trapezuntul ajunse în felul acesta ruptă.

La 1484, în sfârşit, a fost cucerită Chilia şi Cetatea-Albă, într'un moment când Ştefan-cel-Mare nu se aş-

tepta la o lovitură, fiind sprijinit pe armistițiul între regele ungar Matiaș Corvinul și Sultan, în care Moldova era cuprinsă explicit. Cu toate sforțările lui Ștefan, mai mult de un an de zile, ceia ce l-a silit să facă actul de închinare față de Poloni, care zăbovise până atunci, cu toată intervenția lor, întâiu fără importanță și al doilea trădătoare, — Polonii tinzând să înlături pe Domnul moldovean, care și-a răsbunat pe urmă în Dumbrava Roșie din Codrii Cosminului—, Turcii au rămas stăpâni și pe Cetatea-Albă și pe Chilia, și, iarăși, din una, cât și din alta, nu s'a mai ales nimic supt raportul comercial. Populația din Cetatea-Albă a fost ridicată cu grămada: parte a fost vândută ca robi, parte așezată, cum am spus, în noile suburbii ale Constantinopolului.

Acum, în Marea Neagră se expunea cineva la atâtea supărări din partea deosebiților agenți ai Impărăției turcești, cu toate privilegiile de comerț pe care și Veneția și Genova le căpătaseră de la Turci, cu toate capitulațiile, mai bine garantate, încheiate întâiu între Franța și Impărăția turcească... Administrația Turcilor moștenise toată conrupția administrației bizantine, adăugindu-i instinctele prădalnice ale populației de jaf din centrul Asiei. Venețienii preferau să facă, în Orient, comerțul și în altă direcție, iar Genovesii au plecat cu desăvârșire din Marea Neagră. Aceștia păstrau în Răsărit insula Chios, iar Venețienii Creta, Ciprul, și în jurul acestor insule își exercitau ambii comerțul, cercetând și Constantinopolul, dar netrecând dincolo de oraș, în apele Mării Negre.

S'a vorbit mai mult de aceasta pentru că e bine să ni dăm sama de condițiile generale de istorie universală în care s'a desvoltat viața politică, economică și culturală a țerilor noastre.

In ce priveşte negoţul Ardealului, de la o bucată de vreme el e în scădere. Timpul de mare înflorire este fără îndoială epoca lui Ştefan-cel-Mare. In a doua jumătate a veacului al XV-lea e un moment când se poate zice că negoţul Saşilor, slăbind în Ţara-Românească, se întăreşte în Moldova, Negustorii braşoveni se întâmplă să cerceteze mai mult pasurile grele ce duc către Răsărit decât pasurile, mai uşoare, altfel, de trecut, care duc către Sud. Prin urmare pe calea prin Tulgheş, dar şi mai ales prin Oituz, merg atâtea cară de comerţ ale Braşovenilor, şi, iarăşi, comerţul Bistriţei cu Moldova e foarte puternic pe vremea lui Ştefan, de şi, din nenorocire, socotelile Bistriţei pentru această epocă nu ni s'au păstrat.

La începutul secolului al XVI-lea, relaţiile de comerţ cu Ardealul au slăbit însă, şi motivul trebuie căutat în însăşi situaţia Ardealului. El nu se mai află în acea stare de linişte pe care o avuse atâta vreme cât fusese legat de coroana Ungariei, purtată cu siguranţă şi strălucire de un om ca Matiaş Corvinul, de şi Ardealul avea stăpânire deosebită supt un Voevod, — unul dintre aceştia, Ştefan Báthory, o importantă personalitate militară, sprijinind une ori pe Ştefan-cel-Mare în luptele lui.

După moartea lui Matiaş, succesorul lui fu un Iagelon din Polonia, Vladislav, suflet pasiv şi fără resort — Ungurii îl numesc „Dobje", pentru că la fiecare prilej spunea „bine", „dobrze". Năvălirea turcească în părţile acestea devine de acum posibilă şi din causa slăbiciunii vădite a regelui, care se transmite şi fiului său, Ludovic al II-lea, cel ce moare în lupta de la Mohács, când se pierde regatul Ungariei.

Se iveşte atunci îndoială în ce priveşte soarta vii-

toare a Ardealului. Ce se va face cu dânsul? Incotro se va îndrepta? Care va fi acoperemântul siguranței sale?

Incă de supt stăpânirea acestui Ludovic, provincia capătă înfățișarea unui teritoriu autonom. Armata ardeleană se deosebește tot mai mult de cea ungurească propriu-zisă. Când Turcii lui Soliman-cel-Măreț atacă Ungaria, această armată, supt Voevodul Ion Zápolya, om bogat, având legături cu Polonia, ca unul ce era din Ținutul Zipsului, nu iea parte la desperata defensivă. Acest Slav, cu numele abia ungarisat, are atât de puțin patriotism unguresc — ca să întrebuințăm un termin contemporan—, încât consimte să vadă Ungaria prăpădindu-se supt ochii lui. După înfrângere, Voevodul Ion Zàpolya trage nădejdea să capete coroana ungurească; pe când o parte dintre nobili aleargă, în puterea unui pact de familie încheiat între Habsburgi și Iageloni, spre acel Ferdinand de Austria, fratele lui Carol Quintul, alții aleg pe Zàpolya, și din această scisiune va resulta acea orânduire ultimă care va da Habsburgilor Nordul, Vestul și Sudul Ungariei de odinioară, iar Ardealul și Ținuturile vecine, „comitatele exterioare" până la Tisa, vor rămânea, o bucată de vreme, cu toatele ale lui Zàpolya. Când Sultanul Soliman va interveni din nou, cu o puternică armată, el va fi în stare să așeze, după moartea prematură a lui Ioan Zàpolya, pe fiul lui, Ioan Sigismund, căruia Turcii, cari se tot gândiau la Sfântul Ștefan, îi ziceau „Regele Ștefan", pentru ca, după trecere de câțiva ani, Soliman să se hotărască a întemeia un pașalâc la Buda. După pașalâcul acesta va veni apoi cel de Timișoara, precum și stabilirea unui beg la Seghedin, a altor begi la Solnoc și în părțile vecine.

O Ungarie turcească se aşează astfel la mijloc, despărţind Ungaria austriacă a Vestului de Ungaria răsăriteană a lui Ioan Zápolya şi a succesorului său, care îşi va târâ o existenţă miserabilă, mai totdeauna slăbit de boală şi incapabil de a guverna.

Acum, împărţirea aceasta nu s'a făcut uşor, ci au fost lupte îndelungate. O parte din populaţia din Ardeal era pentru Habsburgi: Saşii rămân ferdinandişti, considerând pe Zápolya ca pe trădatorul creştinătăţii; nu-i recunosc titlul de rege care resulta din alegerea lui şi din recunoaşterea Turcilor; pentru dânşii el e „Janos Waida", şi împotriva lui sânt gata oricând. Aceasta a dat prilej Domnilor noştri să pătrundă în provincie. Petru Rareş a străbătut-o de mai multe ori, având de la Ştefan-cel-Mare ca moştenire Ciceul şi Cetatea-de-Baltă, una represintând un vast domeniu, cealaltă cuprinzând cel mai important bâlciu din mijlocul Ardealului. Rareş şi-a întins posesiunile la Reteg şi Rodna; Vlădicii cari se sfinţiau la Suceava stăteau la Vadul Someşului; Bistriţa trebuia să plătească censul Sfântului Martin Românului din Moldova, şi Vodă a întrat în cetatea care nu i-a fost cedată deplin, şi, dacă n'a putut să instaleze aici pârcălabii săi moldoveni, el s'a înfăţişat în forma unui senior care vine să vadă posesiunile sale. In orice cas, Bistriţa a stat supt aripile, une ori foarte nervos cutremurate, ale Domnului Moldovei. Acesta a asediat Braşovul, a ţinut supt dependenţa sa, cu desăvârşire, pe Secui, cari stătuseră şi faţă de Ştefan-cel-Mare în atârnare de vasalitate şi-l ajutaseră în luptele lui, nu în calitate de contingente trimise de regele Ungariei, ci ca oameni supuşi la chemarea Voevodului român. După expediţia aceasta el a cules vama la Prejmer, nu ca ocupant, ci ca Domn al Moldovei. Izvoarele contemporane spun că, sprijinit

pe Secui şi pe populaţia românească, el ar fi fost în stare oricând să se înscăuneze în Ardeal.

Insă toate aceste împrejurări nu favorisau negoţul Saşilor, căci situaţia variază de o zi pe alta. In cutare moment Petru era învingător la Feldioara şi dispunea de Ardeal; într'alt moment se schimbau împrejurările, silindu-l să urmărească altă politică. Aşa încât, încă o'dată, negoţul săsesc e îngustat din causa situaţiei nelămurite şi veşnic schimbătoare în Ardeal, pe când el se întăreşte din părţile polone, şi călatorii, prin urmare, vin mai mult din acestea.

In privinţa aceasta câteva lămuriri asupra regatului polon ca să se înţeleagă de ce importanţa lui faţă de Moldova este mai mare acum decât înainte. Am văzut că Polonii se aşezaseră în Galiţia abia în jumătatea a doua a veacului al XIV-lea, pe de o parte răspingând pe Tatari, pe de alta înlăturând ultimele stăpâniri ruseşti ale Coriatovicilor, şi că, după stabilirea lui Casimir-cel-Mare în Galiţia, a urmat reunirea dinastică a teritoriului ruso-lituan cu Polonia.

In afară de greutăţile colaborării cu Lituanii şi Ruşii, cari absorbiră pe cei d'intăiu, trebuia, pentru ca Polonia să se fixeze, stabilirea de raporturi normale faţă de Impărăţia turcească. Dar pentru aceasta era necesar alt lucru: ca Moldova ea însăşi să-şi fixeze situaţia ei faţă de această Impărăţie. Cu toate că după doi ani de la luarea Constantinopolului Petru Aron, Domnul Moldovei, a fost silit să trimeată tribut Turcilor — avem şi astăzi actul slavon, căci Turcii ţineau şi cancelarie slavonă, care constată această legătură—, cu toate acestea Ştefan-cel-Mare nu mai urmează pe căile lui Petru Aron, şi, când Moldova a fost năvălită la 1475 de Sultan, i se cerea

răspunderea acelei îndatoriri băneşti pe care predecesorul lui, scos din Scaun de dânsul, le luase faţă de Sultan. Şi în campania din 1476 Turcii s'au înfăţişat ca oameni cari au drepturi încălcate de un rebel faţă de dânşii, dator să plătească datoriile acumulate. Insă Ştefan n'a devenit tributar al Impărăţiei decât spre sfârşitul vieţii sale, când a văzut, nu numai că Polonii nu-l pot ajuta să recapete Chilia şi Cetatea-Albă, dar că au gânduri rele faţă de Moldova.

Când regele Ioan Albert vine să asedieze Succava, supt impresia puternică a acestei trădări Ştefan a încheiat legătura cu Turcii, şi trupele din cetăţile de jos, pierdute, merg ca avangardă în Ţinutul vecin al Poloniei. Astfel, având nevoie de Turci ca să capete Pocuţia, pe care a şi ocupat-o, Domnul moldovean a trebuit să plătească tribut.

Tributul e probabil că l-a răspuns numai când n'avea ce face, de şi nu trebuie să considerăm lucrurile cum le considerăm astăzi, când există alt sentiment de onoare, şi, totuşi, anumite planuri economice de hegemonie echivalează pe deplin cu legăturile dependenţei de odinioară, Dar, când Moldova rămâne tributară Impărăţiei turceşti, supt Bogdan Orbul, se puteau crea şi relaţii durabile între regatul polon şi lumea turcească. Intre Turci şi Poloni fuseseră o bucată de vreme neînţelegeri în ce priveşte însăşi situaţia de vasalitate a Moldovei, fiindcă Polonii pretindeau că ţara e un Palatinat al regalităţii lor şi mergeau atât de departe încât chemau pe „Palatin" să iea parte la alegerile de rege; năvălirile polone în Moldova erau făcute, nu ca din partea unui străin care invadează, ci ca din partea unui suzeran care vine să afirme drepturile lui. Niciodată Polonii, până în epoca lor de decădere, în veacul al XVIII-lea,

n'au părăsit cu totul aceste pretenţii. Cu toate acestea, când Moldova a ajuns în atârnare statornică faţă de Impărăţia turcească, fireşte că aceste pretenţii au rămas în domeniul teoretic, rămânând să fie reluate numai când Domnii noştri se ridicau împotriva Turcilor. Avem tratatele pe care le-a încheiat Ioan Albert şi urmaşii lui cu Sultanii, avem privilegiile de negoţ pe care le acordau în schimb stăpânitorii din Constantinopol negustorilor poloni.

Din acel moment negoţul Polonilor, din Răsărit, a luat locul negoţului Saşilor, de la Apus. Şi în acelaşi timp partea răsăriteană a Moldovei a câştigat o importanţă pe care n'o avuse până atunci, în dauna părţii apusene, care, din causa scăderii vitalităţii Ardealului, trebuia să sufere şi ea o scădere corespunzătoare.

VII.

Supt Petru Rareş, în Moldova

Venim la ceia ce s'ar fi putut vedea de un călător în Moldova lui Petru Rareş, şi începem drumul lui din acel punct foarte important pe vremea aceasta care e Hotinul.

Cetatea, care odinioară avuse o însemnătate mult mai restrânsă, ajunsese, graţie comerţului necontenit cu Polonii, să capete un rol deosebit în viaţa comercială şi economică a Moldovei. Era, cu escepţia Cetăţii-Albe, care nu e de origine moldovenească, cea mai frumoasă cetate a Moldovei întregi. In locul zidirii anterioare, care trebuie să fi fost de proporţii mai restrânse, se întemeiase, la începutul veacului al XVI-lea, una într'adevăr impunătoare, care şi astăzi se ridică în cea mai mare parte, cufundându-se numai acoperişul, în apropiere imediată de malul Nistrului. E făcută după acea datină care se întâlneşte în toată Peninsula Balcanică, şi în vremea bizantină, şi în vremea turcească, aşa-numitul *opus reticulatum:* un cadru de cărămidă aşezată pe muche încunjură un bolovan cufundat în ciment. Se câştigă astfel o înfăţişare care scuteşte de pictură şi de alte elemente decorative. De departe se disting foarte bine liniile roşii ale cărămizilor amestecându-se cu linia sură a bolovanilor şi cimentului.

Cetatea era foarte întinsă, cuprinzând și un paraclis care a rămas încă în zidurile sale. La uși și la ferești sânt cadre gotice foarte îngrijit sculptate.

Erau acolo în chip permanent un număr de ostași de țară și foarte probabil și tunuri. Căci Petru Rareș e cel d'intăiu Domn al Moldovei care a avut la îndemână mai multă artilerie, pe care însă n'a putut-o întrebuința cum se cuvine: tunurile ce i-au căzut în mână în lupta de la Feldioara, de la Sașii cari țineau cu regele Ferdinand, au fost pierdute mai târziu, în cea mai mare parte, în lupta de la Obertyn, cu Polonii, pentru Pocuția.

Supt cetate era vama. Știm care era sistemul. De la vama din Hotin s'a păstrat în veacul al XVI-lea ceva socoteli, traduse în limba polonă pentru un proces la Liov: ele arată circulația întinsă care se făcea pe vremea aceia. De sigur însă că de la 1550 înainte circulația avea un caracter deosebit de cel pe care-l putea întâlni călătorul în întăia jumătate a secolului. Pe atunci vameșul se pare că era încă dintre oamenii de țară; mai târziu însă s'au întrebuințat negustori, oameni de afaceri din Răsărit: Domnia dădea în arendă vama, și se presintau capitaliști orientali, Greci, Levantini, Ragusani, cari luau în arendă acest principal venit al Domnilor Moldovei.

Pe vremea lui Petru Rareș începuse abia acest drum al bogaților în monedă din părțile răsăritene. Dar pe la 1550-60, supt Alexandru Lăpușneanu, va ajunge foarte bogat, tocmai prin faptul că ținea vămile Moldovei, cineva al cărui chip se poate vedea și astăzi, în calitate de ctitor, pe zidul bisericii moldovenești din Liov, Constantin Corniact, care știa și grecește și italienește și avea legături cu lumea răsăriteană ca și cu cea apuseană. Apoi Cretani, Ci-

prioţi, locuitori din Rodos vor avea un rost tot mai mare în viaţa comercială a Moldovei.

Pe vremea lui Petru anume Greci jucau totuşi un rol important în părţile noastre. In corespondenţa diplomatică a epocei se pomeneşte adese ori un Dimitrie Chalkokondylas, pe care Sultanul îl trimetea în părţile acestea pentru a face negoţ cu Moscul sau Moscova. Aici în Moscova se găsiau anumite blănuri care se vindeau numai în aceste părţi; mai târziu se vor pomeni cele de „vulpe albastră", foarte mult preţuite; în acelaşi timp dinţi de peşte, poate bagà (carapace de broască ţestoasă). Cu astfel de cumpărături pentru Sultan era însărcinat acel Chalkokondylas, „mare negustor" al Sultanului, post care nu se întâlneşte până la începutul veacului al XVI-lea. Il vedem umblând necontenit de la Constantinopol la Moscova, ceia ce dovedeşte valoarea cea mare a unei circulaţii comerciale, pe deplin asigurată acum, între Bosfor şi regiunile interioare ale stepei ruseşti.

Acum, pe lângă cetate, cu cei doi pârcălabi, pe lângă „biroul vamal" cu vameşul sau „mitnicul", cum i se zicea în slavoneşte, era oraşul însuşi care se întemeiase supt cetate. Terminul oficial pe vremea aceia era „podgrad" *(pod:* slav. *supt,* grad: cetate) Aceasta era una din formele de alcătuire a oraşelor. Pentru necesităţile cetăţii înseşi se aşezau anumiţi negustori, la cari se adăugiau mereu alţii.

Cel d'intăiu fel de negustori era, dată fiind setea păzitorilor Hotinului, pe care apa Nistrului n'o putea sătura, cârciumarul sau posadnicul, cu posadnicele care nu vindeau numai vin, ci şi ce mai cere omul după ce a băut prea mult vin, cum spune şi cântecul popular în legătură cu cârciumele cele mai cercetate. Pe lângă posadnici şi posadnice se a-

dăugiau însă şi meşterii cari dregeau armele, lucrurile de îmbrăcăminte; astfel lucrători de arce, şele, curele, de unde a venit numele de sahăidăcari, care se întrebuinţează şi astăzi; erau şi croitori, cizmari, etc.

Toţi aceşti meşteşugari sânt aşezaţi în *bresle* sau *frăţii*, căci breaslă e „bratsvo", care vine de la „brat" „frate"; terminul corespunde cu „confraternitate", cu *Bruderschaft* din Apus. Breslele acestea, natural, pentru un oraş mic ca Hotinul, aveau o importanţă mai slabă decât în oraşe ca Iaşii, de exemplu, unde ele se desvoltă pe deplin, având în frunte un staroste sau un „bătrân" şi un vătaf, încasator de venituri. Pentru că breasla avea veniturile ei. Era şi o biserică de care se îngrijia breasla, dând lumânările, plata preoţilor, iar de hramul bisericii, al sfântului patron al breslei, era o serbare specială. Pecetea breslei purta şi chipul sfântului patron al ei, fiindcă, atunci când se întemeia, ea avea şi un caracter sacru, religios: era făcută cu învoirea Mitropolitului, şi în condica breslei se găsia totdeauna în fruntea celorlalte acte recunoaşterea breslei de către acesta.

Adaug că breslele erau de toate categoriile; funcţiona chiar şi o breslă a „mişeilor" sau a calicilor, un sindicat, să zicem, al acestora. Fireşte că breasla calicilor nu era decât în oraşele unde existau biserici multe.

In totalitatea lor, orăşenii nu formau o comună, cum sânt cele din Apus, care s'au răscumpărat de la seniorul lor ori au căpătat de la dânsul părăsirea unor anume drepturi pe care acesta le avuse mai înainte, sau, în sfârşit, s'a întemeiat spontaneu, cu voia seniorului, ba, une ori, împotriva seniorului.

Un mare neajuns al vieţii noastre trecute a fost

lipsa de autonomie a orașului și incapacitatea lui de viață spontanee, căci în orice organisare care nu se bucură de autonomie se produce și neputința de a produce elemente de spontaneitate.

Orașele fuseseră găsite de Domnie: prin urmare ea moștenise sistemul anterior, mai adese ori sistemul Galiției decât cel din Ardeal. Pe de altă parte, Domnul, care avea atribuțiuni foarte întinse, a căutat, instinctiv, să restrângă și dreptul orașelor de la început. De exemplu, în ce privește judecata, orașele aveau înainte dreptul german de Magdeburg, pe la la 1400; dar, în locul acestui drept, care era deosebit de dreptul țeranilor, aceștia ținându-se de obiceiul pământului—, Domnul a încercat să introducă dreptul bizanntin. Dreptul de Magdeburg nu se mai întâlnește pomenit de la o bucată de vreme.

In fruneta orașului, la Hotin ca și aiurea, era un șoltuz, nume trecut din Silesia, prin Polonia, la noi. Acest șoltuz înlocuia pe vechiul jude. In Țara-Românească, cuvântul jude s'a păstrat, pe când în Moldova cuvântul străin a dominat de la început. Pe lângă acest șoltuz sau *voit,* cum i se zicea, după un cuvânt polon, sinonim, se întâlnia un Sfat de consilieri comunali, cum am zice în timpul nostru, cari se numiau pârgari *(Bürger).* Pârgarul s'a păstrat până foarte târziu, dar într'o situație tot mai scăzută, și, de unde la început era un cuvânt de cinste, la sfârșit, pentru că pârgarul făcea slujbă de vătășel, fugia lumea de această calitate. Resturi de pârgari în amintiri de familie am apucat și eu.

Acum, rostul acestor oameni nu se întindea asupra administrației întregi a orașului, pentru că Domnul izbutise să capete anume drepturi în viața aceasta municipală; funcționari domnești, cari se vor înmulți

din ce în ce mai mult, vor îndeplini rosturi care aparţineau întăiu acestor modeşti „magistraţi".

Cei mai mulţi supraveghiau târgurile care se ţineau acolo. In ce priveşte fixarea locului unde se ţineau târgurile, mai târziu se cerea totdeauna şi un privilegiu de la Domnie. Târgul era împărţit, cum e şi astăzi în multe părţi, după vânzarea ce se făcea în fiecare piaţă: Târgul Cailor, Târgul Vitelor, Târgul Grânelor. In afară de aceasta voiţii-şoltuzi şi pârgarii ţineau condica oraşului. O astfel de condică e pomenită pe la începutul veacului al XVII-lea la Târgul-Neamţului. Ea se numia „catastiful târgului". Cutare act polon din a doua jumătate a veacului al XVI-lea arată că voiţii şi pârgarii aveau şi anume chemări, în ce priveşte schimbarea banilor. Venind banii din toate părţile, schimbul, „valuta", cum am zice noi, era în mâna acestora; cel puţin prin veacul următor era un dregător special care se numia „schimbătorul târgului", deci un zaraf oficial.

Fiindcă a venit vorba de bani, negustorii trebuiau, de la cel d'intăiu pas făcut la noi, să se îngrijească şi de monedă curentă. Pe cea din Muntenia o cunoaştem. Se pare că avem monedă moldovenească încă de pe vremea lui Petru-Vodă, fiul Muşatei, pe la 1380. Şi ea continuă să circule în tot decursul veacului al XV-lea şi la începutul celui al XVI-lea. Monedă curentă, nu numai politică; nu ca un mijloc de afirmaţie a independenţei, ci ca unul de circulaţie economică şi de folos pentru Vistierie. Cunoaştem destule monezi vechi, şi în săpăturile care se fac ici şi colo se mai găsesc comori.

Moneda aceasta e întru toate după sistemul german introdus în Polonia, cea munteană fiind mai mult supt influenţa sistemului german trecut prin Ungaria şi Ardeal. Astfel *groşul* german din evul

mediu este unitatea întrebuinţată şi aici. Banii moldoveneşti de aramă şi de argint ca şi cei munteni, sânt supţiri; cei d'intăiu poartă stema Moldovei: precum pentru Muntenia este vulturul care se sprijină pe o stâncă şi floarea de crin în legătură cu monetăria ungurească ori poate şi cu anume pretenţii ungureşti asupra „Transalpinei" vasale, în Moldova figurează bourul cu steaua între coarne; de jur împrejur e o inscripţie ca în principatul vecin. Forma latină a acestei inscripţii se schimbă cu vremea într'o formă slavonă, fără să se poată spune însă că inscripţia latină merge numai pană la o dată, după care începe cea slavonă, pentru că se pare că în acelaşi timp se întrebuința, în legătură cu situaţii pe care nu le cunoaştem, sau cu împrejurări care se schimbă, şi inscripţia latină şi cea slavonă.

In ceia ce priveşte banii străini, în vremea aceasta ei erau autentici — într'o epocă mai târzie, monetăria Moldovei obişnuia să şi falşifice banii străini, în legătură cu plata unor ostaşi aparţinând ţerii ai cării bani se falşificau. Ei veniau din mai multe părţi. Cei turceşti nu lipsiau. In veacul al XV-lea era mult mai căutat banul care venia din coloniile italiene ale Mării Negre, în special *ianuinii* sau banii genovesi din Caffa, aşa-numitele „ruble tătăreşti". In afară de acesta era cel care venia din Ungaria, florintul, cum se zicea odinioară. Banul acesta se chema în forma slovenească prescurtată, din acte: *ug,* adecă ban unguresc; deci s'a zis, la noi, pe urmă, româneşte, „ughi".

Când, la cumpărături, voià cineva să arăte că este vorba de „bani gata", se zicea, în slavoneşte: „ughi gotovi". Talerul german aparţine unei epoce mai tărzii, fără să fie exclusă întrebuinţarea banilor germani în epoca lui Petru Rareş. Socotirea preţurilor

obiectelor servind în loc de monedă avea un nume deosebit în obiceiurile comerciale: se zicea *a buciului*.

Vom adăugi că Petru Rareş era un Domn foarte bogat şi putea în anume împrejurări să figureze în viaţa politică şi ca un împrumutător pentru stăpânitori mult mai liberi şi mai puternici decât dânsul. Aşa s'a întâmplat când, în a doua Domnie, era gata să se ridice împotriva Sultanului, să-l prindă şi să-l dea în mânile cruciaţilor, şi Electorul de Brandenburg, Ioachim, care trebuia să fie şeful expediţiei pentru recâştigarea Ungariei, întră în legături cu Petru, care i-a făcut un împrumut, dându-i pentru o parte boi. Zapisul de la Ioachim de Brandenburg s'a purtat pe la multe judecăţi în deceniile următoare şi chiar prin secolul al XVII-lea.

In ce priveşte *exportul*, Moldova trimetea în străinătate, şi pe la Hotin, mai ales pe acolo, produsele animale: boi. Boii aceştia moldoveneşti erau foarte căutaţi. Polonia era plină de dânşii. De multe ori transporturi treceau prin ţara vecină ca să ajungă la Danzig, de unde se trimeteau în alte părţi, în Anglia şi aiurea. De la Danzig importam, în schimb, lucruri de metal: sânt, până târziu, clopote la noi, care, alături de cele turnate în Ardeal, vin de acolo, de la Danzig.

Grâul şi produsele noastre agricole pe vremea aceasta nu treceau graniţa, agricultura fiind mărgenită la nevoile ţerii. Se pare că se făcea o cultură de grâu mult mai mare decât în timpurile noastre, porumb neconsumându-se încă.

Ce primiam noi din Polonia se poate vedea foarte bine din rămăşiţele de registre de vamă de care am vorbit, de prin anul 1590, şi prin seria întreagă de

documente care stabilesc istoria relaţiilor dintre Poloni şi Moldoveni.

In general importul era mult mai mic decât exportul. Stofele cele scumpe, de care aveau nevoie Domnii noştri, boierii cari-i încunjurau, clerul superior, se aduceau, şi pentru Poloni, din Răsărit. Şi anume din atelierele mari păstrate de pe vremea Bizantinilor sau, după ce Impărăţia turcească, prin dominaţia ei necruţătoare, a izbutit să ruineze viaţa industrială, dacă nu şi cea comercială însăşi, a Imperiului, stofele acestea veniau din Veneţia, mare furnisoare şi de hârtie, şi de câteva alte fabricate, a Orientului întreg. Brocardul veneţian era întrebuinţat de obiceiu. Dar pentru secolul al XVI-lea legăturile acestea sânt încă foarte puţine: vechiul comerţ italian fusese ruinat; noul comerţ italian nu câştigase încă situaţia lui de mai târziu. Când se va ajunge la aceasta, vor veni şi galbeni „venetici", ceia ce înseamnă: din Veneţia.

Un alt produs de export, dar în altă direcţie, erau porcii. Se trimeteau în Ardeal. Negustor mare de porci a fost, astfel, Alexandru-Vodă Lăpuşneanu, care-i transporta la Bistriţa şi Braşov, unde mergeau, de altfel, şi boii moldoveneşti.

Când ştim acuma ce putea să însemne un oraş de graniţă, să urmărim pe negustorii cari porniau de acolo cu carele, pe drumuri care nu erau pietruite. Călătoriile se făceau deci cu multă greutate, pe carele cu boi, şi, fireşte, cu popasuri dese. Era un desavantagiu pentru negoţ, dar un avantagiu pentru înmulţirea şi desvoltarea oraşelor în ţara noastră. Dacă negoţul s'ar fi putut face pe un drum mai bun, popasurile ar fi fost mai rare, pe când aşa, după câteva ceasuri de trudă, trebuia ca omul să se oprească într'un oraş spre a se odihni.

Drumul Hotinului mergea la Iaşi, şi un alt drum vechiu: prin Dorohoiu şi Botoşani, ţintia iarăşi la Iaşi.

Căci drumul prin Galiţia, natural, n'a dispărut, nici pe vremea lui Petru Rareş, de şi acestălalt, de la Hotin, îi făcea concurenţă. Oraşele din Nordul Moldovei nu se desvoltă însă prea mult până la începutul veacului al XVI-lea, ori şi în epoca lui Ştefan-cel-Mare.

Ajungând negustorul la Iaşi, oraşul lui Petru Rareş se deosebia foarte mult de ce fusese el, în secolul al XV-lea, precum şi Suceava, Capitala cea veche, avea şi ea o desvoltare pe care veacul anterior nu o cunoscuse.

In ce priveşte rostul celor două Capitale una faţă de cealaltă, se poate spune că părerea care atribuie lui Alexandru Lăpuşneanu „mutarea Capitalei" la Iaşi este cu totul greşită, de şi s'a dat numele de Lăpuşneanu străzii principale din Iaşi, socotindu-l ca întemeietorul acestei reşedinţi. In secolul al XVI-lea, Domnul era, de cele mai multe ori, un drumeţ şi se strămuta din loc în loc ca să dea sentinţe; căci, circulaţia fiind grea şi oamenii nepulând să se strămute departe ca să-i vie înainte, Domnul îşi schimba scaunul de judecată. Acelaşi lucru se întâlneşte pentru câte o altă regalitate europeană, în timpuri mai depărtate: de exemplu pentru Anglia secolului al XIII-lea, pentru Ungaria lui Andrei al II-lea, contemporană. Astfel, Domnii noştri având case domneşti pretutindeni, fiind datori să se presinte când într'un loc, când într'altul pentru a împărţi dreptatea, nu se poate vorbi la început de o Capitală statornică. Pe de altă parte, Capitala din timpul nostru presupune o mulţime de oficii, de funcţionari, pe când pe vremea aceia, când toate se făceau prin delegaţie, numindu-se un ispravnic pentru o sarcină,

cât sarcina însăşi ţinea, lucrurile acestea toate nu existau. Dar din documente se constată foarte bine că Domnii stăteau une ori la Iaşi din motive în mare parte militare: în relaţie cu incursiunile tătăreşti în Basarabia, cu primejdia ce venia de la Nistru din partea păgânilor tatari, sânt în veşnică mişcare.

Oraşul Iaşi se numeşte în cutare documente Stepanoviţa, fiindcă biserica domnească şi Curtea de lângă dânsa fuseseră întemeiate de Ştefan-cel-Mare, socotit, prin urmare, ca un ctitor al oraşului. De şi „Iaspazar" fiinţà, cum am spus, şi înainte de Ştefan, i se maì zicea şi Forum Philistinorum, fiindcă a existat în vechime o populaţie a Iaşilor, a Iazigilor, care purta şi numele de Filisteni, cules din Biblie.

Foarte cercetat pe vremea lui Ştefan, oraşul rămâne aşa în zilele lui Bogdan, care a stat mai mult prin părţile de Sud-Est decât în cele de Nord, având să-şi ducă lupta, pomenită, împotriva Tatarilor. In Iaşi, biserica lui Ştefan e Sf. Nicolae de lângă Curtea Domnească, în şesul Bahluiului, care nu era, fireşte, canalisat atunci. Dincolo de cursul lui, era Cetăţuia, unde fusese vechea biserică a celor d'intăiu aşezări în părţile acestea. Petru Rareş — şi aceasta merită să fie relevat — n'a construit el însuşi în Iaşi, ci, în vremea lui, de un fruntaş boier s'a făcut biserica aceia care exista lângă clădirea de acum a Teatrului Naţional, pe locul unde s'a făcut instalaţia tehnică a Teatrului, biserica Dancului. Vechimea zidirii se vedea şi din faptul că era cufundată în pământ.

Dar numai când Domnia trebui să se razime pe Turcii din Chilia şi Cetatea-Albă, Iaşii au fost preferabili Sucevei, precum, în Muntenia, Bucureştii, fiind mai aproape de Turcii din Giurgiu, acest oraş

a fost preferat Târgoviştii, expusă năvălirii pribegilor din Ardeal.

Suçeava însăşi se înfăţişează mai bogată în epoca lui Petru decât înaintea lui. Dacă de la Alexandru-cel-Bun rămăsese biserica Mirăuţilor, pe care Ştefan-cel-Mare a prefăcut-o, dacă, lângă această biserică, existau Curţi domneşti, datând din secolul al XV-lea, cele mai frumoase biserici sucevene vin din epoca lui Petru Rareş. Astfel e biserica Sf. Dumitru, care în liniile ei generale se păstrează până astăzi, înfăţişând, într'o formă deosebit de frumoasă, stema Moldovei deplin înflorită. Tot aşa bisericuţa pe care a întemeiat-o Doamna lui Petru Rareş.

Aceasta, Elena, căpătase, prin donaţia soţului, veniturile Botoşanilor, cari până la anume punct din Domnia lui Rareş erau încă un sat. Dar, când veniturile au fost ale Doamnei, o femeie foarte pricepută, ambiţioasă şi iubitoare de clădiri religioase, ea a înălţat sfintele lăcaşuri care vin din această epocă şi pe care călătorii le vor fi privit cu admiraţie. De o parte era biserica Uspeniei sau Adormirii Maicii Domnului, făcută de dânsa ca şi Sf. Dumitru din Suceava; pe de altă parte, biserica Sf. Gheorghe, zidită în acelaşi timp. Aceasta a fost răzăluită din tencuială spre a i se restitui forma primitivă, de şi supt cealaltă era mai chipoasă, iar Uspenia este încă aşa cum a fost făcută de ctitori.

De alminteri această regiune putea să aibă un interes deosebit pentru Vodă, fiul Rareşoaii din Hârlău, al unei neveste de negustor care primia din când în când pe Ştefan-cel-Mare. Acolo, la Hârlău, se întâlneşte o clădire specială făcută de Petru-Vodă la locul de origine al mamei sale şi unde se zice că însuşi văzuse lumina zilei.

Tot în Hârlău e şi o veche biserică a lui Ştefan-cel-

Mare, refăcută, şi am văzut înuntru picturi interesante din veacul al XV-lea. Pe din afară biserica e reparată; pe d'inăuntru a fost lăsată neatinsă.

Petru Rareş, de altminteri, şi-a întins atenţia asupra regiunii nordice a Moldovei în ce priveşte clădirile, din care causă, la Baia, pe lângă biserica lui Ştefan, care a fost iarăşi reparată în timpul nostru, este aceia, încă nereparată, a lui Petru Rareş. Dacă la Piatra-Neamţ avem biserica Sf. Ioan, foarte frumoasă, de pe vremea lui Ştefan, Petru Rareş figurează şi 'n împodobirea oraşului Roman. Acolo era o biserică foarte veche, din epoca lui Ştefan-cel-Mare, dar împodobirea i-a fost adausă de Petru-Vodă. Şi, în sfârşit, el ar fi putut clădi şi la Putna lui Ştefan, care aici îşi fixase locul de îngropare, pentru ca toţi acei cari se vor ţinea mai aproape de dânsul să-şi afle un mormânt. Petru a simţit însă ambiţia de a-şi avea loc de înmormântare deosebit. Şi pentru aceasta a ales o mănăstioară aşezată lângă Siretiu, Sf. Nicolae din Poiană, unde era înmormântată, alături de anume boieri din veacul al XV-lea, mama lui Ştefan, Doamna Oltea, căreia i s'a zis Maria. In timpurile din urmă Petru Rareş a izbutit să facă din biserica de la Pobrata una din cele mai frumoase ale Moldovei. Ea are un caracter deosebit de acela al epocei lui Ştefan: e mai spaţioasă, mai înaltă; cuprinde, pe lângă pridvor, pe lângă pronaos sau tinda femeilor, o încăpere deosebită, făcută anume pentru îngroparea lui şi a soţiei: şi astăzi se văd admirabilele morminte de marmoră care au cuprins trupurile celor doi soţi domneşti, la dreapta, la o înălţime oarecare de-asupra solului, cum era obiceiul.

Afară de aceasta pictura este de o foarte mare frumuseţă. Pictura aceasta moldovenească din epoca lui Petru Rareş se poate vedea mult mai bine în a-

celea din zidirile Moldovei-de-Nord care, o bucată de vreme, s'au găsit în pribegia austriacă şi au fost reunite acum patriei româneşti, în Bucovina. Şi mai ales în două biserici pe care un călător din veacul al XVI-lea le vedea în toată strălucirea lor. E, pe de o parte, Moldoviţa, iar, pe de altă parte, în infăţişarea ei actuală, Voroneţul.

Moldoviţa îşi datoreşte începuturile ei Domniei lui Alexandru-cel-Bun: din vechea construcţie sânt numai ruine, şi biserica actuală, foarte bine păstrată,— războaiele se pare că n'au adus niciun fel de stricăciune pe acolo —, se datoreşte epocei lui Petru Rareş. Sânt, între altele, pe lângă pictură, foarte frumoasă, elemente decorative care nu se întâlnesc în alte biserici: un fel de cadru de lemn aurit se vede, astfel, de-asupra porţilor când se trece dintr'o parte a bisericii la alta.

Voroneţul a fost făcut chiar de Ştefan-cel-Mare, dar pictura exterioară e datorită epocei lui Petru Rareş. Pe când pe vremea lui Ştefan podoaba pe din afară a clădirilor bisericeşti se făcea prin alternarea între cărămidă şi piatră şi prin discurile de smalt, aicea pictura se desface pe un fond albastru palid, de toată frumuseţa.

Precum lui Petru Rareş îi plăcea să zidească, aşa şi boierilor lui. In deosebite părţi ale Moldovei rămase totdeauna supt Români, ca şi în Bucovina, se găsesc clădiri de ale boierilor din vremea lui Petru: de exemplu la Hărodniceni, la Arborea, de şi acel Arbore al cărui chip se păstrează, împreună cu al copiilor lui, pe zidul din fund al bisericii, aparţine unei epoce ceva mai vechi.

VIII.

Dregătoriile româneşti în veacurile al XIV-lea până în al XVI-lea.

Călătorul care ar fi venit în veacul al XV-lea în ţerile noastre, în epoca lui Ştefan-cel-Mare şi chiar înainte de această epocă, în Domnia lui Alexandru-cel-Bun, ar fi găsit începutul unei orânduieli de Curte. N'aş zice şi: orânduire a funcţiunilor, căci pe vremea aceia, dacă o Curte exista şi avea proporţii impunătoare, nu exista o ierarhie a dregătorilor: funcţiile nu erau permanente, ci întâmplătoare şi fără plată; erau delegaţii care se acordau unor anumite persoane în legătură cu anume servicii, şi, după ce îndepliniau acest serviciu, ele se întorceau înapoi la rosturile lor de la Curte şi la situaţia lor între demnitarii Statului.

Inainte de epoca lui Alexandru-cel-Bun Domnia moldovenească avea un caracter nefixat, anumite influenţe occidentale luptând cu influenţe orientale; de o parte era un curent care venia din Ungaria, adus de descălecătorii maramurăşeni, de altă parte era un curent care venia din Polonia, ceva mai nou decât celalt. Cercetând lista boierilor cari întovărăşiau pe Domn, cari garantau de multe ori jurământul şi prin urmare puneau valoarea lor

politică personală în sprijinul valorii politice schimbătoare, după temperament şi împrejurări, a Domnului, o să se găsească un număr destul de important de nume; dar efectul pe care-l produce lista aceasta, cam amestecată, foarte nestabilă, nu este al unei ordini politice stabilite. Boierii aceştia din secolul al XIV-lea, din vremea lui Petru al Muşatei şi a lui Roman al Muşatei, a urmaşilor lor până la Alexandru — fiindcă de la Bogdan şi Laţcu n'avem documente cu boieri, ci numai din a doua jumătate a veacului al XIV-lea—, purtau foarte probabil numele supt care clasa noastră aristocratică e cunoscută.

El vine de dincolo de Dunăre, La Sârbi el nu se întâlneşte. E bulgăresc, uralo-altaic. Am emis undeva ipotesa că, de oare ce „ar" e un sufix de plural în limbile turanice şi, prin urmare, scoţând sufixul, rămâne rădăcina „bol" sau „bul", s'ar putea foarte bine ca între numele chiar de „Bulgar" şi acesta de „boiar", care în izvoarele bizantine se înfăţişează ca *bolás*, *boládes,* să fie o legătură, şi, precum Francii se numesc „cei liberi", precum Alemanii se numesc „obştea", „toată lumea", tot aşa aceştia ar fi însemnat „aleşii", „fruntaşii".

Rostul acesta al boierilor trece de dincolo de Dunăre în Ţara-Românească, în principatul muntean.

Bine înţeles, când zicem că numele trece de la Bulgari dincoace de Dunăre, aceasta nu înseamnă că Bulgarii singuri în Peninsula Balcanică ar fi avut o clasă dominantă cu atribuţii funcţionăreşti şi cu situaţie privilegiată, cu un rost deosebit în viaţa socială a timpului, ci numai că singur numele a venit de pe malul drept al Dunării. In ce priveşte demnitatea, aceasta se întâlneşte şi la Romani, la Bizantini, de unde, confundându-se cu vechea insti-

tuție uralo-altaică a Bulgarilor, s'a alcătuit clasa boierilor la aceștia.

Nu trebuie uitat că Moldova n'a fost și ea la început supt influența celor de dincolo de Dunăre. Ea a fost întemeiată de curentul de inițiativă politică venit din Nord-Vest: a plecat din acel punct unde se reunește regiunea de N.-E. a Ardealului cu Maramurășul, Bucovina și Ardealul. O influență, prin urmare. a vieții slavo-bizantine în însuși cuibul de unde pleacă viitorii Voevozi moldoveni este absolut neadmisibilă: numai după descălecarea Moldovei s'a scris actul slavon de-acasă care s'a descoperit mai acum în urmă[1]. Ei au venit cu idei politice unguresti. Aceste idei s'au amestecat pe urmă cu acele idei patriarhale care veniau din obiceiul pământului de la noi, de la populația românească găsită aici, și, ceva mai târziu, cu o influență politică pornită din lumea ruso-lituaniană.

Această lume ruso-lituaniană era însă continuarea lumii rusești din Chiev; Lituanienii erau numai clasa diriguitoare, militară și politică, iar supușii în cea mai mare parte Ruși din Galiția, cari continuau viața Rușilor din Chiev. Acolo, la Chiev, de pe urma legăturilor pe care nația rusească le avea cu Bulgarii, în veacul al X-lea, când Bizantinii chiamă pe Rusul Sviatoslav să distrugă Statul bulgăresc, instituția boierilor a putut pătrunde.

Așa încât ea s'a introdus prin două căi: în Muntenia, de-a dreptul de dincolo de Dunăre, iar în Moldova, întru cât nu s'a întins o influență munteană. care încă e posibil să fi pătruns chiar de la întemeierea principatului, din lumea ruso-litvană.

De alminteri și în ce privește cancelaria este o

[1] V. memoriul mieu despre el în *An. Ac. Rom.* pe 1925.

deosebire între Muntenia şi Moldova, de la început. Limba latină a fost foarte răpede înlăturată, — aceasta între altele şi fiindcă mai greu se găsiau scriitori slavoneşti. Lumea ungurească şi polonă avea nevoie ea însăşi de cărturari, continuând viaţa ei politică, pe când în Balcani viaţa politică a Bulgarilor era în complectă desfacere prin venirea Turcilor. Şi în felul acesta, distrugându-se viaţa politică a Slavilor din Balcani, elementele cărturăreşti de acolo veniau la noi. Insă limba slavonă adusă de dânşii, slavona de biserică, nu era cea vorbită de Ruşi, ci limba din părţile Salonicului în epoca lui Chiril şi Metodiu. In Moldova i se adăugiră apoi slavonisme ruseşti. Chiar în ce priveşte formulele, sânt deosebiri „diplomatice", de cancelarie. Astfel la Munteni, cancelaria sârbo-bulgară a servit de model şi apoi s-a strămutat cu totul la noi; în Moldova e cancelaria acelor stăpânitori lituano-ruşi cari moşteniseră tipicul cancelariilor din Chiev, cu forme bine determinate, putând trece apoi şi aiurea.

Pentru a da un exemplu: Domnii noştri pun, până în epoca Fanarioţilor, în documente, înaintea numelui lor „Io", cu un semn de-asupra lui o, care înseamnă prescurtare. „Io" e „Ioan", numele Impăratului, Ţarului balcanic Ioniţă, pe care urmaşii l-au adaus la numele lor propriu, precum Impăraţii din Roma îşi ziceau cu toţii Cesari, după numele lui Iuliu Cesar, ori precum Craii slavi nu fac decât să poarte în însuşi titlul lor numele lui Carol-cel-Mare. Dar, în Moldova, numele premergător de Ioan sau „Io" nu se întâlneşte decât de la o bucată de vreme; la început se zicea: „mi", adecă „eu".

Moldova avea, deci, fără îndoială şi în a doua jumătate a veacului al XIV-lea boieri. Boierii aceştia

erau de origine deosebită şi de caracter deosebit. Unii veniau din vechii Maramurăşeni, rude ale Domnilor. Se şi pot recunoaşte foarte uşor după numele de botez. Cutare nume se întrebuinţează în Ungaria mult mai mult decât aiurea: Petru şi Ştefan. Regatul unguresc fiind un regat apostolic, numele Sfântului Petru e un nume favorit, iar numele de Ştefan e al Sfântului rege. Printre Domnii noştri cei d'intăiu însă întâlnim pe Petru al Muşatei, pe fratele său Ştefan, până la Ştefan-cel-Mare însuşi. Tot aşa la Sârbi numele lui Ştefan Duşan şi al lui Ştefan Nemania, întemeietorul dinastiei.

Numele de Iuga, căruia-i corespunde cel rusesc de Iurg, Gheorghe, pare să nu fi venit din lumea rusească direct, de unde era şi Iurg Coriatovici despre care se credea că s'a intercalat între Domnii de dinastie naţională moldovenească[1], ci să fi trecut prin Maramurăş, unde era o influenţă ruteană. Dar numele de Roman, pe care-l poartă fratele lui Petru şi Ştefan e caracteristic rusesc, venit din Bizanţ. Bizanţul a avut Impăraţi cu acest nume, care nu înseamnă decât Român: Rhomanos, Romanus. Din Chiev el a trecut apoi în Galiţia, şi de acolo la Domnul Moldovei din veacul al XIV-lea, de unde şi numele oraşului care există până în momentul de faţa: Roman. Roman e un nume favorit şi acuma la Ruşii apuseni, şi chiar la Poloni.

Pe lângă aceste influenţe este şi influenţa locală, băştinaşă, a fondului primitiv românesc din părţile acestea. Sânt astfel boieri din clasa conducătoare care a fost găsită de Maramurăşeni la descălecarea lor, şi alţii din lumea cnejilor şi a Voevozilor tradiţionali.

S'ar putea crede că aceia dintre boieri cari în docu-

[1] V. *Revista Istorică* pe 1928, p. 320.

mente înseamnă satul de unde vin și unde își au drepturile lor, nu sânt proprietari în sensul în care putem admite proprietatea în secolul al XV-lea și al XVI-lea, ci mult mai mult în legătură cu vechile instituții de Stat populare ale Românilor. Cutare zice că e pe Șoinuz, în Nordul Moldovei; cutare altul se arată ca „boier" de Dorohoiu.

Acum, în ceia ce privește titlurile, deosebit de origine, deosebit de naționalitate, de demnitate și atribuțiuni, de sigur că în cele d'intăiu timpuri s'a încercat, fără plan, prin însăși desfășurarea lucrurilor, a se atribui boierilor acestora din Moldova același caracter pe care-l avea nobilimea în țerile de cultură latină, supt influențele germanice din vecinătatea noastră. Astfel câte unul dintr'înșii apare cu titlul de conte, de *comes*. Titluri slavo-bizantine, în orice cas, nu se găsesc alipite pe lângă numele boierilor moldoveni în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, dar titlurile acestea sânt atribuite celor din vremea lui Alexandru-cel-Bun.

O cronică românească târzie, a lui Ureche, spune că Mircea-cel-Bătrân „a luat la sine" pe Domnul Moldovei care a precedat pe Alexandru, deci că acesta ar fi fost impus de Munteni. Textul e ambiguu în această formă româneasca, iar textul slavon nu-l avem la îndemână. Cu toate acestea nu putem să nu ne gândim la faptul că numele lui Alexandru e unul care era foarte răspândit în Peninsula Balcanică, în legătură cu isprăvile lui Alexandru Machedon, că un Impărat bizantin s'a chemat Alexandru, că Țarul din Târnova, în momentul când s'a consolidat principatul muntean, era Alexandru, că Domnul muntean de pe la 1360 se chema tot Alexandru. Numele nu erau, atunci, întâmplătoare; deci nu sânt excluse cine știe

ce legături de familie între dinastia începătoare a Moldovei şi dinastia, mai veche, a Ţerii-Româneşti: o Anastasie a fost soţia lui Roman, şi fiul lor a fost Alexandru; această Anastasie se poate să fi avut legături cu mai vechea dinastie românească, munteană.

Oricum, la începutul Domniei lui Alexandru influenţa munteană, cu tot ce adăugia din lumea balcanică, este incontestabilă: Moldova ajunge să fie din ce în ce mai mult supt influenţa Ţerii-Româneşti a lui Mircea. Legăturile supt raportul politic sânt foarte strânse. Când moare regele Ludovic al Ungariei, moştenirea lui e disputată între cele două fete ale lui: Hedviga, măritată cu Jagello, şi Maria, care a luat pe Sigismund de Luxemburg. Se ştie că Domnii noştri au oscilat, în ce priveşte îndreptarea lor politică, şi a fost un timp când contra Ungariei s'au stabilit legături cu Polonia. Şi Mircea a încheiat legăturile sale cu Polonia, cu Vladislav Jagello, servindu-se de mediaţia vecinului moldovean. Solii munteni au trecut prin Moldova de s'au dus la Curtea lui Vladislav. Alexandru, care a păstrat legături foarte întinse cu Polonia, fusese precedat întru aceasta de înaintaşul său Petru, iar Petru al Muşatei a fost introducătorul lui Mircea în alianţa cu Polonia.

Supt influenţa munteană, care aduce cu dânsa normele acestea balcanice, boierimea moldovenească se organisează, părăsind îndreptarea apuseană, renunţând la tot ce putea să vie, ca titlu sau atribuţiuni, din această lume latină-germană, şi acceptă normele celelalte, bizantine şi slave. Atunci apar la Curtea lui Alexandru, întâiu fără niciun fel de rânduială, fără să se cunoască rangul fiecăruia în înşirarea lor ca martori prin documente, dar pe urmă într'o ordine care se fixează tot mai mult, Logofătul, Vis-

tierul, Comisul, ale căror rosturi mai mult sau mai puţin sânt cunoscute. Logofătul se îngrijia de Cancelaria Domnului; Vistierul păzia averea lui; Comisul avea sama Curţii, a cailor, şi aşa mai departe. Câteva dregătorii, nu multe, care se întâlnesc în veacul al XV-lea şi în Muntenia lui Mircea şi în Moldova lui Alexandru-cel-Bun, — cea d'intăiu având doar mai mult pe Ban şi pe stratornic.

In schimb, corespunzând Banului de margene muntean în Moldova se întâlneşte starostele, în regiunea Sepenicului, a Şipinţului, pe care Petru al Muşatei a izbutit s'o capete printr'un împrumut făcut regelui polon, regiune care cuprindea Ţeţina de lângă Cernauţi, Ho'inul şi Hmilovul. Regiunea aceasta a fost luată de la Poloni împreună cu organisaţia ei şi cu titlul dregătorului care stătea în fruntea acestui Ţinut, întocmai cum părţile Severinului au fost luate de Domnii munteni împreună cu organisaţia lor de supt Unguri, cu demnitarul special acestui district. Starostele acesta s'a păstrat până târziu în secolul al XVIII-lea, când nu mai putea fi vorba de o legătură strânsă cu Polonii sau de o influenţă puternică plecând de acolo; ispravnicii de Cernăuţi se chemau staroşti.

In ce priveşte comanda cetăţilor, aceasta era, cum am văzut, în mâna pârcălabilor. Se pare că pârcălabi existau şi în Muntenia. In veacul al XIV-lea, de exemplu, în năvălirea Voevodului Ardealului pe vremea lui Vlaicu, castelanul din cetatea Dâmboviţei a stat împotriva oştilor venite de dincolo de munte. Dar poate fi întrebarea dacă acest apărător al cetăţii purta titlul de pârcălab, care se întâlneşte curent în Moldova. Un lucru e sigur: că pârcălabii aceştia, aşezaţi câte doi, într'o anume ordine, constituie un caracter deosebit al ordinii boiereşti în Moldova, pe

când în Muntenia niciodată nu întâlnim doi pârcălabi în aceiaşi cetate, — şi e întrebarea dacă ei se întâlniau în *toate* cetăţile. Se poate pune chiar întrebarea dacă Muntenia a avut vre-odată organisarea cetăţilor aşa de solidă cum a fost în Moldova; de altfel, principatul muntean a fost răpede silit de Turci să-şi părăsească rosturile de independenţă, pe când Moldova s'a menţinut, şi organisaţia ei militară defensivă a putut să iea amploare, să capete soliditate. Astfel în Ţara-Românească era doar un pârcălab la Bucureşti, unul la Târgovişte, apoi la Gherghiţa, la cetatea Teleajinului, care se pare a fi fost Vălenii-de-Munte, la Argeş, la Poienari, — pârcălabi cari se constată până foarte târziu—, pe când Moldova numără pârcălabi îndoiţi, dacă nu la Suceava, unde era numai un Portar, Hatmanul de mai târziu, dar la Soroca, la Hotin, la Roman, la Orheiu, la Chilia şi Cetatea-Albă. In Tighinea nu se înseamnă, pentru că cetatea a fost întemeiată numai de Turci, şi acel care avea administraţia întregii aşezări mai vechi era vameşul. Supt Ştefan-cel-Mare pârcălăbia a trebuit să se desvolte mai mult. Pârcălabii din Crăciuna, în margenea hotarului Ţerii-Româneşti, sânt din epoca lui.

Fără îndoială Curtea lui Ştefan-cel-Mare era impunătoare şi bogată. O dovedesc chipurile care se văd pe fresce în miniaturi, pe perdelele care acoperiau mormintele domneşti şi care arată un foarte mare lux în îmbrăcăminte.

Legăturile lui de familie au fost importante, măcar două dintr'însele, căci cea de-a treia, mai durabilă, cu femeia care i-a închis ochii şi care a hotărât în ce priveşte moştenirea tronului, este cu o principesă din Muntenia Maria, fiica lui Radu-cel-Frumos, care în tradiţia populară poartă nu-

mele de Voichiţa[1]. Au fost însă două înrudiri imperiale: una cu Evdochia de la Chiev şi cealaltă cu Maria din Mangup.

De cea din urmă am vorbit mai sus. Inaintaşa ei, Evdochia, a fost mama fetei lui Ştefan, Elena — şi Elena e un nume împărătesc, numele maicei lui Constantin-cel-Mare, — care a fost măritată cu moştenitorul tronului rusesc şi era să poarte coroana Ţarilor, ca mamă a unui fiu menit Domniei. Ea venise din Chiev, şi acolo, cu toate că, de fapt, erau împrejurări foarte restrânse, cu simpli cneji, total la disposiţia regelui Poloniei, rămăsese vechea ordine rusească, şi până în a doua jumătate a veacului al XV-lea prinţii aceştia de Chiev îşi ziceau „Ţari", cel puţin în cronicile relative la dânşii: cronica noastră însăşi o spune. Chievul în vremea aceasta era, de altfel, din ce în ce mai mult stăpânit de influenţe occidentale şi nu se putea să nu aducă un mare aport de cultură. în Moldova.

După moartea lui Ştefan, fiul său, Bogdan, a găsit cu greu o nevastă. A vrut să ieie pe o fată a regelui Casimir al Poloniei, pe sora lui Ioan Albert care năvălise în Moldova şi fusese bătut de Domnul român, pe sora lui Alexandru, cneazul lituanian, a lui Sigismund, menit odată să fie instalat în Moldova, pe sora lui Vladislav care a stăpânit la începutul veacului al XVI-lea în Ungaria, pe sora cardinalului polon. Bogdan era un om urât: i s'a zis Orbul, ceia ce înseamnă Chiorul, căci fusese rănit la un ochiu. Meşterii, cum se vede pe frescă, îl înfăţişează într'adevăr cu un ochiu închis, rănit. Frumos nu era, şi această alianţă nu represinta ce putea fi mai

[1] Numele de Vochiţa se mai păstra prin Moldova-de-sus în copilăria mea.

strălucit pentru o principesă crescută în mediul polon, orientat tot mai mult după gustul şi luxul Renaşterii, aşa încât principesa n'a fost bucuroasă să să încheie o asemenea căsătorie; apoi, oricâte garanţii dăduse Alexandru-cel-Bun soţiei sale catolice, Rângala, cu toate acestea şi catolicismul a contribuit să se sfărâme această socoteală. De aici a urmat intrarea lui Bogdan în Polonia şi jăfuirea ţerii până la Liov, iar apoi năvălirea Polonilor până la Botoşani. Principesa s'a măritat cu altcineva, iar Bogdan a încheiat o căsătorie în ţară cu o fată de boier, al cării mormânt se vede la Dobrovăţ.

In ce priveşte pe Ştefăniţă, fiul lui Bogdan, el a luat o principesă munteană, pe una din fetele lui Neagoe Basarab. Erau două: una mai frumoasă şi alta mai urâtă, şi Domnul muntean ca şi al Moldovei voia să ieie pe cea mai tânără şi mai frumoasă. De aici lupta între dânşii, care s'a terminat cu singura căsătorie posibilă pentru Moldovean. Ea a fost scurtă. Fără îndoială însă că, dacă ar fi durat mai multă vreme, fata lui Neagoe ar fi introdus o civilisaţie slavo-bizantină mai perfectă în Moldova, pentru motivele ce se vor vedea pe urmă.

Petru Rareş, când a luat Moldova, putem zice: pe neaşteptate, era căsătorit cu o Româncă, se pare, Maria, care este îngropată la Putna, pe când soţul ei nu apucase a ridica noua şi splendida mănăstire de la Pobrata. A doua căsătorie a lui Petru Rareş a fost cu o femeie din neamul sârbesc al Brancoviceştilor, înrudit şi cu Cantacuzinii imperiali. Această femeie este Elena, fiica despotului Ion, şi ea nu uită, când întemeiază o biserică, precum e a Uspeniei în Botoşani, să însemneze în inscripţia slavonă a cui fată este. Ţinea foarte mult la descendenţă şi-şi atribuia în puterea ei un caracter aristocratic superior

aceluia pe care putea să-l aibă Petru Rareş însuşi Doamna aducea, şi din amintirile sârbeşti ale familiei sale, în legătură aşa de strânsă cu Bizanţul, şi din Ungaria, unde stătuse familia o bucată de vreme, deosebite elemente de civilisaţie; aducea un complex de influenţe culturale de cea mai mare importanţă pentru desvoltarea Moldovei.

Ce lucruri frumoase se făceau pe vremea aceia în lumea slavo-bizantină arată şi stofa cusută cu aur aflătoare şi acum la mănăstirea Putna, pe care sânt însemnate numele a două principese sârbeşti, una din veacul al XIV-lea şi alta din veacul al XV-lea, care au avut legături, nelămurite încă destul, cu Curtea lui Ştefan-cel-Mare. Doamna Elena a dat şi ea desvoltare artei ţesătoriei, pe care o întâlnim, de alminteri şi înainte, de epoca lui Ştefan. Tot aşa în ceia ce priveşte clădirea, pictura, influenţa ei se poate presupune.

In acelaşi timp se exercita pe această cale şi o influenţă literară asupra Moldovei. Călătorul care ar fi venit pe vremea lui Ştefan n'ar fi întâlnit în părţile acestea oameni învăţaţi. Ispràvile aşa de mari ale acestui strălucit Domn, biruinţile lui, aşa de strălucite, caracterul împărătesc al Domniei lui, legăturile pe care le avea în toate părţile şi care-l făceau să fie considerat ca apărător al creştinătăţii ameninţate de Islam, toate acestea ar fi fost vrednice fără îndoială de cântece sau şi de povestiri în prosă.

Nu ştim dacă, pentru epoca lui Ştefan, cântăreţii de Curte erau prea numeroşi, dar de unde veniau şi în ce limbă au cântat întâiu, se ştie: erau acei aezi din Peninsula Balcanică, din Serbia, cari şi ei învăţaseră de la cântăreţii de pe ţermul Mării Adriatice, supt influenţa lumii normande la care

pentru întăia oară s'a introdus obiceiul de a celebrà, prin menestreli, şi lucruri de dragoste şi lucruri de războiu. Au venit deci cântăreţii din Balcani şi au cântat în slavoneşte, iar pe urmă şi în româneşte. De sigur că au fost cântece despre Ştefan-cel-Mare, pe care nu le mai avem în forma de la început. Ele au continuat pe vremea lui Petru Rareş, şi neapărat că atunci se cântau mult mai des şi mai frumos la masa domnească isprăvile Domnului în Scaun sau ale înaintaşilor săi. Iarăşi e foarte greu de deosebit în poesia populară actuală, care a suferit atâtea transformări, textul primitiv, ca să zicem aşa, al cântărilor privitoare la Domnii din acea vreme.

Când însă era vorba să se scrie în prosă isprăvile lui Ştefan, călugării din Putna puneau în zece rânduri istorisirea celor mai importante bătălii. Şi e păcat. Luptele acelea le cunoaştem astfel, nu prin însemnările cronicarilor noştri, ci prin mărturii străine: prin scrisori contimporane, prin cronicile popoarelor vecine. Tot aşa a fost şi după moartea lui Ştefan.

Când însă Petru Rareş a stat pe tron, având lângă dânsul pe Sârboaica Elena, capabilă de a scrie însăşi, în ceasuri grele, rapoarte slavone către Sultan, pentru soţul ei, lucrurile n'au mai fost aşa; la influenţa cea veche a curentului slavonesc din mănăstiri s'a adaus, pentru a desăvârşi cultura moldovenească, influenţa nouă, adusă de mândria acestei Doamne.

In ceia ce priveşte vechea viaţă culturală a mănăstirilor, mănăstirea Neamţului a dat în tot veacul al XV-lea manuscripte admirabile, care pe urmă au servit de model pentru cei cari scriau în mănăstirile vecine. Până în secolul al XVI-lea în bisericile

din Maramurăş se întâlnesc cărţi de format mare, cu literele foarte frumos rânduite, care sânt adevărate dovezi de civilisaţie pentru noi.

Nu numai că se scria foarte frumos, dar se deprinsese meşteşugul de miniatură, care e principala artă de pictură a evului mediu. Un manuscript de origine moldovenească se găseşte azi în Biblioteca publică din München, şi el înfăţişează pe pagini întregi chipuri de sfinţi de toată frumuseţa. Putem zice că miniaturistica moldovenească era pe deplin stabilită la 1450. Erau şi portrete în aceste miniaturi, cum sânt ale lui Ştefan, ca acela, foarte cunoscut, de la Humor, care-l represintă în genunchi înaintea Maicii Domnului.

Legătura manuscriptelor acestora, din argint bătut cu ciocanul, este iarăşi foarte frumoasă. Avem multe din legăturile acestea din veacul al XV-lea în tesaurul de la Neamţ. Câte unele s'au răspândit până în Ardeal, de exemplu la Feleac, lângă Cluj, unde în biserica din acest secol locuia Vlădica românesc , o splendidă legătură dăruită de un Vistier moldovean pe la 1490.

Toată această literatură, toată această miniaturistică, toată această caligrafie tot acest meşteşug de legare a cărţilor nu s'au ţinut numai la Neamţ, ci de acolo au trecut în toate mănăstirile, şi Vlădicii mari, cum a fost Mitropolitul Teoctist, au ocrotit această mişcare. Venind acuma Doamna lui Rareş, cu ambiţia ei împărătească, în legătură cu această tradiţie indigenă, s'a ajuns, pe lângă strălucita desvoltare culturală bisericească, şi la o cultură de caracter profan, pe care ţerile noastre nu o cunoscuseră până atunci. Intâlnim astfel o expunere a faptelor Domnului, nu în stilul scurt, scump şi sărac al analiştilor mănăstireşti, ci o presintare împodobită cu

perioade retorice, cum era în istoriografia bizantină. Macarie, episcop de Roman, scrie viaţa lui Petru-Vodă, cu elemente de stil împrumutate din vestita cronică balcanică, slavă a cronicarului Manase, care a servit de model veacuri întregi pentru astfel de lucrări.

Astfel călătorul care ar fi venit la Curtea lui Petru Rareş ar fi întâlnit, în acelaşi timp cu o ţară consolidată, cu o ordine ierarhică pe deplin stabilită, cu o deosebită mândrie împărătească din partea Domnului ca şi din partea Doamnei, în legătură cu stăpânirea împărătească a lui Ştefan-cel-Mare şi cu tradiţia lui Alexandru-cel-Bun însuşi, o civilisaţie naţională, care, dacă, în ce priveşte forma, nu întrebuinţa încă limba ţerii, nu era mai puţin un fenomen din cele mai importante ale culturii generale în Răsăritul Europei şi, dată fiind situaţia tuturor celorlalte provincii creştine din Orient, făcea din noi, pe la jumătatea veacului al XVI-lea, moştenitorii civilisaţiei bizantine şi continuatorii acestei civilisaţii, de multe ori pe drumuri pe care însăşi civilisaţia bizantină, neinfluenţată de Apus, nu le cunoscuse.

IX.

Țara Românească supt Neagoe Basarab

In întăia jumătate a veacului al XVI-lea Țara-Românească oferă oarecare deosebiri față de Moldova, care stă foarte mult supt influența Poloniei. Este o influență occidentală care se întinde, și, prin tot ce caracterisează drumurile de negoț, transformă Moldova într'un sens tot mai mult în legătură cu acea civilisație a Apusului care se afla în fasa culminantă a Renașterii.

Călătorul care ar fi trecut prin Muntenia ar fi constatat aici unele elemente comune cu cele corespunzătoare din Moldova, dar și altele deosebite de elementele moldovenești. Intre elementele comune sânt acelea de cultură orientală, care nu mai vin acum din Balcanii propriu-ziși, din Constantinopolul creștin, care nu mai există, din Statele slave complect distruse de Turci, ci vin prin fugari, aparținând familiei odată domnitoare în Serbia, a Brancoviceștilor, refugiată în Ardeal și în părțile ungurești.

In Moldova influența aceasta slavo-bizantină aduce —cum am văzut — schimbări importante și în domeniul literelor și în domeniul artei, fiind represintată prin a doua soție a lui Petru Rareș, Elena, fiica Despotului Ioan. Influența sârbească exercitată asupra

Moldovei e însă mult mai restrânsă, din causa situaţiei geografice a ţerii, pe care din două parţi o bate vântul Apusului, şi din Polonia, şi din Ardeal, pe când în Ţara-Românească acest vânt bate numai din Ardeal. Cât pătrunde în Moldova din influenţa aceasta apuseană se poate strecura în Muntenia şi pe calea Moldovei, prin fata lui Petru Rareş, Chiajna,— cunoscută mai mult prin nuvela lui Odobescu decât prin realitatea lucrurilor, care a fost măritată cu cel puţin doi Domni munteni din această vreme, căci, murind unul, Chiajna iea pe celalt, represintând şi mai departe influenţa părintelui ei.

Influenţa sârbească din Moldova întâlneşte deci anumite piedeci care la Munteni lipsesc. Aşa încât călătorul care ar fi venit în epoca pe care o putem numi a lui Neagoe Basarab — fiindcă după dânsul până la jumătatea veacului al XVI-lea nu întâlnim vre-o personalitate domnească răspicată, ci numai bieţi Domni cari astăzi apar pentru ca mâne să dispară—, ar fi avut mult mai mult decât în Moldova impresia că se găseşte pe un teritoriu bizantin, oriental, în legătură cu tradiţiile răsăritene ale evului mediu. Acest călător, venind din Ardeal— pentru că negustorii din Polonia pe vremea aceia veniau foarte puţini în Ţara-Românească, de şi în micul museu de la Curtea-de-Argeş, creaţiunea lui Neagoe, se întâlnia o cingătoare care vine din Luck; aceasta pe lângă vechile legături —, trebuiau să se simtă într'o lume nouă, deosebită de aceia pe care o cunoşteau, de şi meşteri saşi, cum era Celestin de la Sibiiu, lucrau juvaiere pentru Domnul muntean şi ai săi.

Relevăm că drumul Ardealului era bătut încă de o sumedenie de negustori, şi nu se poate zice că în a-

cest timp, cu toate schimbările răpezi ale Domnilor munteni, este în decădere negoţul de peste munţi. De alminteri, dacă pune cineva întăia parte a secolului al XVI-lea în comparaţie cu tot secolul al XV-lea după moartea lui Mircea, va constata că, de şi o lungă Domnie aşezată este, în afară de casul lui Neagoe, imposibilă pentru Ţara-Românească, totuşi poate că e mai multă stabilitate de cum fusese înainte.

După moartea lui Mircea, ce se întâmplă în secolul al XV-lea? Fiul lui Mircea, Mihail, domneşte câteva luni. In luptă cu vărul său Dan, Mihail cade. Dan stăpâneşte în luptă cu Radu Prasnaglava. După stăpânirea lui Radu, care niciodată nu s'a aşezat, vine epoca lui Vlad Dracul. Vlad Dracul are totdeauna duşmani în faţă; e ameninţat de Turci în fiecare clipă. In urmă, Hunyadi, cu Ardelenii lui, îl prinde şi-l omoară. După dispariţia lui Vlad e o adevărată anarhie cu Domni mărunţi, dintre cari unul, încă un Basarab, abia ieri, alaltăieri a fost descoperit. Apoi iată Vlad Ţepeş, pe care Sultanul îl răstoarnă, puind în loc pe Radu-cel-Frumos. Acesta are împotriva lui pe un Domn al Moldovei ca Ştefan. Isprăvind cu Radu, Ştefan numeşte Domn pe Basarab-cel-Bătrân, Laiotă. Acesta, ridicându-se împotriva binefăcătorului său, Ştefan îl goneşte, aşezând pe Basarab-cel-Tânăr, Ţepeluş, care, ameninţat de Turci, nu găseşte sprijin destul în Ştefan şi se dă de partea păgânilor. După peirea lui vine la tron Vlad Călugărul, care stăpâneşte mai multă vreme, dar nu e o Domnie: tot timpul cât acest bătrân Vlad, fost cleric, se găseşte în fruntea principatului muntean, el n'are o politică, n'are o acţiune, în nicio direcţie.

Dar la începutul secolului al XVI-lea se întâlneşte

o Domnie relativ întinsă, a lui Radu, căruia i s'a zis cel Mare din causa caracterului strălucit al stăpânirii sale, din causa donaţiilor pe care le-a făcut mănăstirilor din Răsărit, ajungând să fie cunoscut de la Ierusalim până la Muntele Atos. Iar, după dispariţia lui Radu-cel-Mare, după trecerea răpede a lui Mihnea-cel-Rău, omorât la Sibiiu, unde se refugiase, de alt Basarab, pretendent la tronul muntean, căruia i se zicea Danciu sau Ţepeluş, şi a lui Vlăduţ, vine Neagoe însuşi, care, oricum, representă ceva şi în desvoltarea politică a ţerii. Chiar după moartea lui şi lupta nu ştiu a câtor Domni, unul la Buzău, celalt în Ţinutul oltean, răsare un Radu de la Afumaţi, care luptă viteaz şi stăpâneşte în urma luptelor aşa încât să poată fi îngropat la Curtea-de-Argeş, supt o piatră care-l înfăţişează călare, cu buzduganul în mână, cu mantia în vânt, ca un biruitor. Chiar urmaşii nerăzboinici, un Radu Paisie, un Mircea Ciobanul, Domni puşi de Poartă, dar cari aveau stăpânirea asigurată supt scutul turcesc, se ridică în mijlocul necontenitelor turburări şi frământări cu un relief mai puternic decât Vlad Călugărul sau Radu-cel-Frumos.

Prin urmare vremea aceasta permite relaţii comerciale, ea ţine drumurile economice deschise. Dacă Sibiiul e în scădere răpede, în părţile oltene ridicându-se o mulţime de mici familii boiereşti, care nu se înţelegeau între dânsele, ci se luptau necontenit unele cu altele, Braşovul, căruia-i corespunde ca domeniu comercial partea de dincoace de Olt a principatului, îşi păstrează încă activitatea şi-şi adauge bogăţia.

Deci pe călător îl luăm de la Braşov şi-l întovărăşim pe drum prin Giurgiu spre Peninsula Balcanică.

El ar fi găsit în cetatea Poienarilor[1], cel puţin până la un anumit moment, urme ale trecutului de influenţă ungurească, de puternică influenţă de peste munţi asupra principatului muntean. Aici mai stătea când şi când câte un pârcălab care putea să fie ungur, impus de Voevodul nou al Ardealului.

Coborându-se de acolo, călătorul ar fi ajuns la Argeş. Curtea aceasta a Argeşului de foarte multă vreme nu mai avuse niciun fel de însemnătate. Sân-Nicoară va fi început poate să cadă în ruine de pe vremea aceia; cât priveşte Biserica Domnească, rar mai venia cineva la ceremoniile, odată strălucitoare, ale Bisericii ortodoxe. De la un timp însă Argeşul acesta câştigă din nou însemnătate, şi Neagoe e acela care a clădit cunoscuta biserică, refăcută de Leconte du Noüy, — observând mai mult sau mai puţin modelul care fusese pe vremuri, — biserică lipsită azi de încunjurimea de ziduri şi de toate clădirile unde stăteau egumenii şi pe urmă episcopii de Argeş şi scoasă astfel din cadrul ei firesc.

Inainte de a se ridica din nou Argeşul, Târgoviştea se învrednicise totuşi de o nouă favoare, ca şi regiunea încunjurătoare, din care fac parte colinele de dincolo de cursul Ialomiţei, unde s'a ridicat biserica Dealului.

Pentru Radu-cel-Frumos Capitala fusese Bucureştii; pentru Vlad Călugărul, de la care avem un număr de acte, Capitala e tot aceasta din Sud, mai nouă, şi, de alminteri, el e înmormântat, — de şi nu i se mai vede mormântul astăzi — la fundaţia sa în Vlaşca. Aceştia toţi sânt Domni sprijiniţi de Turci, cari-şi au basa în regiunea mai apropiată de Giurgiu.

[1] Satul e de pus în legătură cu Poiana sibiană, fiindi poate o colonie a „poienarilor“ de acolo.

E incontestabil însă că, la începutul veacului al XVI-lea, dacă regatul Ungariei decade, în schimb Voevodul Ardealului câştigă o însemnătate mult mai mare decât înainte. Supt Iageloni, Vladislav şi Ludovic, Ungaria propriu-zisă slăbeşte, până ce, în lupta de la Mohács, Soliman-cel-Măreţ biruieşte pe copilul-rege, care şi moare înecat în mlaştini, creându-se atunci cele trei Ungarii: pe când Nordul şi Vestul sânt ale lui Ferdinand de Habsburg şi Turcii se aşcază în Buda, iar apoi în Timişoara, Solnoc şi Seghedin, Voevodatul ardelean se consolidează deosebit pentru a ocroti ideia de Stat ungurească. Ceia ce este conştiinţă naţională maghiară, supt raportul politic, cultural şi religios, calvin, se păstrează aici, în Ardeal. In ce priveşte influenţa asupra principatului muntean, Ardealul, desfăcut din vechea Ungarie, cu o dinastie proprie şi ocrotit de Sultan, având deci toata valoarea pe care i-o dă această ocrotire, influenţează mai mult asupra principatului muntean decât cum putuse să o facă regatul unguresc când Ungaria era întreagă şi Ardealul numai o provincie mai mult sau mai puţin neglijată a acestui regat. Este o concentrare de viaţă ungurească la hotarele Ţerii-Româneşti, care schimbă cu desăvârşire situaţia.

Atunci Domnia, care încheie tratate de hotare, tratate de aderenţă politică cu Voevozii ardeleni, se duce din nou spre munte. De aici vine că Radu-cel-Mare face mănăstirea din Deal, şi tot de aici că Neagoe va ridica, la rândul său, biserica de la Argeş.

De la Neagoe n'avem multe documente, dar, chiar dacă n'ar fi residat mai mult timp la Argeş, singur faptul că a clădit o astfel de biserică într'un loc unde nu era nici măcar o episcopie — aceasta e numai de la sfârşitul veacului al XVIII-lea — înseamnă că el avea intenţia să locuiască aici, că interesele po-

litice îl purtau spre aceste părţi. Călătorul, prin urmare, ar fi găsit partea aceasta de sus a Ţerii-Româneşti foarte vie.

Pe când în Moldova influenţa Brancoviceştilor se exercită numai prin căsătoria lui Petru Rareş cu Elena, cu influenţa literaturii slavone din Peninsula Balcanică asupra noii literaturi de cronici a Moldovei, aici, în Muntenia, influenţa aceasta este întreită; când Mihnea-cel-Rău a fost omorât la Sibiiu, acel care-l omoară, pretendentul de tron despre care am vorbit, era susţinut de Sârbi, cari aveau a face cu boierii de la noi. Iacşicii aceştiau au întreţinut legături foarte strânse cu principatul muntean.

In al doilea rând, Neagoe e fiul unui Domn cu numele de Basarab din veacul al XV-lea şi al unei femei care vine din puternicul neam oltean al aşa-numiţilor Banoveţi sau Craioveşti, — Banoveţi, fiindcă la Craiova era moşia lor; li se mai zicea şi familia Pârvuleştilor fiindcă unul dintre cei patru fraţi se chema Pârvu (numele însuşi e slav, din Balcani; acela al altui frate, Barbu, însă e un nume veneţian, venit prin Dalmaţia, pe la Sârbi: Barbarus, Barbo). Mănăstirea Bistriţa, pe care au întemeiat-o aceşti Banoveţi, era una din cele mai frumoase ale ţerii, fiind făcută şi împodobită tot în stil sârbesc. Singurul fapt al legăturilor acestui neam cu Balcanii trebuia să aducă o influenţă în artă, în literatură şi în sistemul de guvernământ din aceste părţi.

Dar, când Radu-cel-Mare a vrut să întemeieze în Ţara-Românească şi o organisaţie bisericească şi o viaţă culturală, el a recurs, nu la Apusenii de cultură latină, catolică, din Ardeal, ci la elemente de strictă ortodoxie şi mare tradiţie istorică din Balcani. Tipografia, pe care Moldova n'a avut-o pe vremea lui Petru Rareş, a funcţionat pentru amândouă ţerile, ca

şi pentru Slavii de peste Dunăre, supt un călugăr care a lucrat întăiu în Muntenegru, la Cetinie, după datine veneţiene. Călugărul Macarie, devenit tipograf al Curţii supt Radu şi cei d'intăiu urmaşi ai lui, ajunge Mitropolit al Ţerii-Româneşti. In acelaşi timp a fost vorba să se ierarhiseze Biserica munteană, care până atunci avea numai elemente datând din secolul al XIV-lea, de la Greci, şi anumite elemente culturale datând de la Nicodim, din secolul al XIV-lea; turburările înrâuriseră defavorabil şi asupra ei. Când a fost nevoie ca ea să fie refăcută şi întregită, măcar aşa încât să poată sta alături de Biserica moldovenească, foarte bine organisată ierarhic pe vremea lui Ştefan-cel-Mare, cu un Mitropolit la Suceava şi Vladici la Rădăuţi şi Roman — cel de Huşi e mult mai nou—, Domnul a recurs la Patriarhul Nifon.

Nifon fusese Patriarh la Constantinopol, şi se retrăsese ca monah la Muntele Athos; în ce priveşte însă influenţa culturală pe care o aducea cu dânsul, această influenţă era grecească, fără îndoială, dar nu fără un amestec slavon. Viaţa lui a fost scrisă de Gavriil Protul, egumenul de căpetenie între ceilalţi egumeni de la Muntele Sfânt, dar exista şi o formă slavonă; traducerea românească mai târzie e făcută după aceasta. Nifon însuşi, în ce priveşte originea lui, era din acea lume balcanică, mai mult slavo-albanesă decât grecească. Dar, când a fost vorba ca Ţara-Românească să-şi aibă, în forma aceasta canonică, un Mitropolit, nu cine ştie ce biet om scos dintr'o mănăstire, ci unul aducând un nume mare, o tradiţie istorică, o conştiinţă culturală, un prestigiu, acela care a fost în stare să împace pe Bogdan Moldoveanul cu Domnul muntean din vremea lui, Radu-cel-Mare însuşi, ieşind în faţa oştilor gata de luptă şi impunând Domnilor să-şi întindă mâna, Mi-

tropolitul acesta a fost Maxim Brancovici, care a stat o bucată de vreme aici şi s'a întors înapoi acasă la dânsul pentru a isprăvi ca Mitropolit de Belgrad.

Neagoe a luat de soţie pe Miliţa, care-şi zicea Despina, fiindcă era fată de Despot, ca şi Elena. Bizantinismul a pătruns deci la Munteni tot pe această cale slavă.

Acum, acest bizantinism aduce cu dânsul şi idei împărăteşti, şi Neagoe a fost, mult mai mult decât Petru Rareş al Moldovei, un Domn de forme bizantine. Caracterul acesta al lui se cuvine să fie relevat. Petru Rareş merită a fi aşezat în rândul Suveranilor din epoca Renaşterii. Când şi-a făcut un plan, îl urmăreşte *per fas et nefas*, pe căile bune şi rele, pe cele cinstite şi pe cele criminale. A fost un moment când doi oameni ai Renaşterii au stat aici, la noi, faţă în faţă. Petru Rareş şi Aloisio Gritti. Turcii numiseră pe un bastard de doge al Veneţiei guvernator al Ungariei, şi acesta, sprijinit întâiu pe Ardeal, voià să-şi adauge Moldova şi Muntenia. Petru Rareş, din parte-i, doria să alipească Moldovei lui Ardealul şi Ţara-Românească, aceasta atârnând în adevăr de dânsul. Atunci au dat lupta lor aceşti doi oameni gata a recurge la toate mijloacele Renaşterii: minciuna, trădarea, otrava, asasinatul. Şi între ei doi, având talentul politic special al epocei, ceia ce se chema „virtù" — într'alt sens decât cel moral—, cel mai tare a fost totuşi Petru Rareş, care a făcut aşa ca Gritti, încunjurat la Mediaş de nobilii ţerii, şi având nevoie de dânsul, să fie prins de adversarii lui unguri din Ardeal şi omorât. Şi copiii lui, dintre cari unul era menit pentru Moldova, iar celalt pentru Muntenia, întrând în mânile lui Petru, au dispărut fără urmă.

Neagoe este, din contra, tipul Cesarului bizan-

tin: o pictură care a ajuns populară îl înfăţişează împreună cu Miliţa şi copiii lor, cu coroane enorme, cu părul făcut zulufi şi atârnând în jos, cum e înfăţişat şi Radu-cel-Mare, cu haine grele, într'un aspect ieratic, de pare că sânt clerici, şi nu Domni. Iubirea extraordinară de Biserică se întâlneşte şi la Petru Rareş, dar din punctul de vedere al „gloriei", pe când dincoace nu e gloria, ci devoţiunea. Petru îşi creştea copiii aşa încât, totuşi, un Ilie ajunge trădător faţă de ţara, de naţia şi de legea lui, turcindu-se; celalt fiu, Ştefan, era un monstru, pe care au trebuit să-l omoare boierii; fetele au fost femei teribile: şi Chiajna şi Ruxanda, şi ele tipuri ca ale Renaşterii italiene. In palatul lui Neagoe şi al Despinei însă, copiii lor, acei cari au murit, Petru şi încă unul, precum şi cel care, trăind, n'a ajuns totuşi la bărbăţie, ci s'a stins în exil la Constantinopol, după moartea tatălui său, tânărul Teodosie, toţi aceştia sânt crescuţi în norme stricte bizantine ale evului mediu, în camere închise, supt îngrijirea deosebită şi ideală a tatălui. Numele, al Marelui Teodosie, al lui Teodosie Caligraful de mai târziu, n'a fost ales cine ştie cum—Teodosie nu s'a chemat niciun Domn al nostru. Lui Neagoe i se atribuie, cu dreptate, „Invăţăturile" către fiul său Teodosie, foarte important monument de compilaţie bizantină, de un caracter moral deosebit, cu învăţăminte din viaţa lui „Varlaam şi Ioasaf", venită tocmai din India şi trecută prin canalul bizantin şi sârbesc, apoi din Sfânta Scriptură, etc. S'a spus mai de curând că lucrarea ar putea fi datorită unui călugăr care a împrumutat numele lui Neagoe, dar sânt unele capitole în care Domnul îşi învaţă fiul cum să se poarte cu solii, cum să meargă la războiu, ce atitudine să aibă faţă de Turci, care nu pot veni de la un călugăr, ci numai de la un Domn, şi

încă de la unul foarte experimentat în toate rosturile ţerii, aşa cum ele existau, precis, în această epocă.

Biserica de la Dealu nu este bizantină, dar influenţa sârbească aducea cu dânsa, în acest început al veacului al XVI-lea, o altă influenţă, care pentru întâia oară se manifestă în viaţa ţerilor noastre: cea veneţiană. Clădirea aceasta de marmură se înfăţişează ca un pătrat perfect, purtând la dreapta şi la stânga uşii de intrare, şi nu de-asupra, ca în bisericile lui Ştefan-cel-Mare, în două tabèle, o inscripţie foarte fină, cu litere care amintesc pe cele latine cum se făceau la Veneţia în vremea aceasta. Cu totul altceva decât inscripţiile moldoveneşti, amestec interesant şi original de elemente gotice şi orientale. Nu putem judeca partea d'inăuntru a mănăstirii Dealului, care a fost foarte adese ori prădată, şi, la începutul secolului al XIX-lea, total schimbată; ea n'are picturi, iar odăjdiile au dispărut în cea mai mare parte. Când, acum, Neagoe, s'a hotărât să facă o biserică pe care s'o opuie celei de la Dealu, mănăstirea din Argeş, cu tot luxul de care era capabilă, nu numai Vistieria ţerii, dar şi comoara, cum spune legenda şi cântecul, pe care o strânsese familia domnească, Doamna Miliţa, această biserică iea anumite elemente tot de la Dealu. Biserica de la Argeş are însă stranele rotunjite; turnuri grele, care dau totuşi o înfăţişare foarte sprintenă, se ridică de-asupra clădirii. Ornamentarea este bogată, însă aşternută cu cel mai mare bun gust. Când s'a făcut reparaţia de Leconte du Noüy, s'a scris şi o lucrare explicativă, care relevează elemente orientale şi armeneşti, dar în arta bizantină însăşi se adunaseră de multă vreme elemente răsăritene şi, pe de altă parte, Veneţia, unde se strângea atâta viaţă din Orient în această vreme,

era în stare să deie maeştri cari aveau toată cunoştinţa artei orientale.

In ce priveşte vechea zugrăveală, desfăcută şi expusă într'una din sălile Museului din Bucureşti, este imposibil să nu se recunoască influenţa occidentală venită prin Ardeal. O însemnare în socotelile Ardealului spune că din părţile acestea ardelene a plecat un Vitus (Stoss, fiul), care era sculptor şi „effigiator”. S'a discutat în ce priveşte sensul acestui cuvânt, ce fel de „efigii” făcea, în relief, ca sculptor, sau în pictură — şi se pomeneşte un pictor răsăritean care a lucrat aici, Dobromir. Cine priveşte însă icoana Sfântului Gheorghe va recunoaşte că nu e bizantină: are coiful occidental, sprijinit pe umăr,— o ideie îndrăzneaţă, inovatoare—, părul roşcat, care se desface în chică, samănă foarte bine cu al cavalerilor occidentali germani de pe vremea aceia. Sfântul e foarte sprinten, gata de luptă, extraordinar de vioiu: spada lui, dreaptă, nu încovaiată, o sprijine pe mână. Este în el ceva din „Deutscher Michel”, şi se poate recunoaşte îndată influenţa lui Albert Dürer. Evident, călătorul care ar fi intrat în biserica aceasta s'ar fi simţit, pe de o parte, într'o lume cunoscută lui, dar, pe de altă parte, ar fi avut o revelaţie a acestei arte bizantine refugiate la noi.

X.

Ţerile noastre supt influenţa turcească.

Jumătatea veacului al XVI-lea poate fi numită, pentru Moldova, epoca lui Alexandru Lăpuşneanu, căci cele două Domnii ale lui, destul de întinse şi una şi alta, cu intermezzul aventurierului Despot, cuprind o mare parte din această vreme; iar pentru Muntenia s'ar putea numi: epoca lui Mircea Ciobanul, pentru că iarăşi sânt două Domnii, ale acestuia, între care e intercalată stăpânirea lui Petraşcu-cel-Bun.

Afară de izvoarele relative la Despot însuşi, care se cuvin a fi înfăţişate deosebit, n'avem, pentru anii 1550-1570, decât foarte scurte însemnări de călătorii, aşa încât se poate zice că e mai puţin cunoscută, mai rău luminată, partea aceasta a istoriei ţerilor noastre decât chiar epoca lui Petru Rareş pentru Moldova şi a lui Neagoe Basarab pentru Ţara-Românească.

In această epocă se petrec însă lucruri foarte importante, şi, iarăşi, păstrând forma de expunere a călătorului care ar străbate ţara noastră, o să căutăm a vedea ce se putea întâlni în acest moment de prefacere şi de încercare, într'un principat, ca şi în celalt.

Nu mai e acum nicio personalitate din cale afară

de răspicată. Lăpuşneanu e interesant supt raportul patologiei, supt raportul bolii care-l chinuia, boală care i-a căzut, pe urmă, la ochi; e interesant supt raportul nebuniei speciale, al patimei de sânge care a resultat din această boală însăşi, dar, altfel, el nu e o personalitate politică vrednică de luare aminte. Nimic în istoria Moldovei nu pleacă de la dânsul, nimic din rosturile esenţiale ale istoriei Moldovei nu se întrupează în el. N'a fost nici măcar un Domn viteaz; bătut de Despot în lupta de la Verbia, el s'a întors înapoi numai fiindcă l-au adus Turcii. In legăturile lui cu străinătatea introduce numai motive de interes sau de vanitate: în Ardeal vinde porci, fiind cel mai mare negustor de asemenea marfă pe care l-a avut vre-odată naţia noastră, iar, în ce priveşte legăturile lui cu Polonia, de unde i-a venit la 1557 solia lui Otwinowski, cu care prilej aflăm că Vodă cerea înapoi pielea boilor daţi pentru tain[1], i-au umblat prin cap idei din cele mai curioase, ca aceia de a cumpăra armuri occidentale şi în schimb dădea boi de Moldova; sau îi trecea prin minte să propuie a mijloci cutare căsătorie a vecinilor săi pentru ca să i se răspundă că, da, ar fi foarte bună căsătoria aceasta, dar ea nu se poate face aşa de uşor.

Pus alături Alexandru Lăpuşneanu cu Petru Rareş, cu neînfrântul lui avânt către fapte, cu conştiinţa lui că moşteneşte pe Ştefan-cel-Mare, cu stăruinţa lui în a apăra toate drepturile marelui părinte, cu dorinţa-i de a juca un rol în istoria universală, pe care personalitatea lui îl îndreptăţia, Alexandru Lăpuşneanu, chiar în afară de boala lui, se înfăţi-

[1] P. P. Panaitescu, *Influenţa polonă în epoca lui Grigore Ureche şi Miron Costin*, p. 9. D. P. P. Panaitescu pregăteşte o colecţie de călători poloni la noi.

șează foarte șters, și numai fondul roșu de crimă de pe care se desface biata lui figură bolnava poate impresiona pe amatorii de romantism istoric.

E foarte curios că Domnul muntean care domnește pe la jumatatea veacului al XVI-lea, Mircea Ciobanul, nu corespunde lui Lapușneanu numai cronologicește, ci are și o corespondența psihologica cu dânsul. Nu erau rude unul cu altul; Mircea Ciobanul era fiul lui Mihnea, care era fiul lui Radu, nu fiul lui Mihnea-cel-Rau, căci în casul acesta s'ar fi putut zice că răutatea tatalui a trecut asupra fiului, Mihnea fiind, el însuși, fiul lui Vlad Țepeș. Ciobanul fusese un biet om traind prin Răsarit, facând negoțul de oi, un toptangiu de carne de berbece, care avea o deosebită trecere la Constantinopol, pentru hrana ienicerimii, a Curții, a Seraiului și a întregii populații. Din parte-i, Alexandru Lăpușneanu, până a nu ajunge Domn, petrecuse o bucata de vreme prin Polonia, ca Petru Stolnicul, înainte de a lua acel nume al lui Alexandru-cel-Bun, pe care l-a purtat și un Lapușneanu din Muntenia, rămas în istoric ca Alexandru-cel-Rău.

Petru-Alexandru, vine, deci, din Polonia, pe când Mircea Ciobanul, chiar dacă a trait câteva luni în Ardealul pribegilor, e trimes de Imparatul turcesc din Constantinopol; el apare ca omul Sultanului, trăind din voia acestuia, îmbogațind Poarta cu daruri de la noi, încunjurându-se, în cea mai mare parte, cu oameni din Răsărit.

Cu toate acestea, cum Lapușneanu a găsit cea mai mare plăcere în a tăia boieri, tot așa a găsit cea mai mare plăcere în aceiași îndeletnicire Mircea Ciobanul. Cum Alexandru Lăpușneanu părea să fi fost om foarte doritor de bani de pe urma confiscarilor ce i le procurau execuțiile, se pare că același lu-

cru îl urmăria şi Domnul muntean. Cum pe Alexandru Lăpuşneanu îl încunjură o aşa de teribilă reputaţie, — şi descoperirile mai recente, care-l arată comandând prin Ardeal prune uscate şi cerând femei care să ştie face pâne mai bună decât cea moldovenească, nu ajung ca să înlăture această figură oribilă a lui—, Ciobanul taie boieri şi sileşte pe alţii să fugă. Şi în ce priveşte sfârşitul vieţii lor este oarecare asămănare: Alexandru Lăpuşneanu e ctitor de biserici, înălţătorul uneia din cele mai frumoase clădiri pe care le cuprinde Moldova: Slatina, din apropierea hotarului celui vechiu al Bucovinei, unde e îngropat supt numele de monahul Pahomie. Mircea Ciobanul, din parte-i, a avut şi el mai mult noroc decât atâţia Domni blânzi ale căror oase nu se ştie unde se află: Radu Paisie, fostul Petru de la Argeş, fostul egumen Paisie, trebuie să fie îngropat prin Egipt, la Alexandria, Mircea însă a fost coborât la Bucureşti, în biserica zisă Curtea Veche.

Şi să mai adăugim un lucru, ca să fim mai compleçţi. Iată acel fiu al lui Petru Rareş, Ilie, care a fost crescut în datinile creştine cele mai curate, în cea mai strictă observare a normelor trecutului, în cea mai adâncă evlavie bisericească, şi, îndată după suirea lui pe tron, el a ţinut samă, mai mult decât de creşterea-i de acasă, de luxul, de modele pe care le văzuse la Constantinopol şi, părându-i-se Moldova ştearsă, fadă, fără strălucire, fără interes, s'a turcit,— adăugindu-se primejdiei de a fi scos din Domnie, speranţa că el nu va fi numai, cum a şi fost, până la moarte, un biet beg la Dunăre, ci că se va face pentru dânsul un fel de a treia Domnie, păgână, peste Români, cuprinzând Brăila, Chilia şi Cetatea-Albă, Tighinea-Benderul, toată linia de la Severin

până la Limanul Nistrului, şi poate cu Dobrogea însăşi.

Şi ai noştri l-au şters pe Ilie de oriunde era însemnat: din inscripţiile pe piatră, din cele zugrăvite, din însemnările pe manuscripte: piatra se mutilează, pergamentul se rade, pentru ca numele trădătorului să nu se întâlnească.

Dându-ni sama, acum, de motivele acestei asămănări între doi oameni, din ţeri deosebite, de importanţă deosebită, fără înrudire între dânşii, cu altă pregătire de tinereţă, domnind în împrejurări care nu erau cu desăvârşire aceleaşi într'o ţară şi în alta, cele două figuri domneşti de la început, cu adausul cestei de-a treia, spun ceva: începe aici o lume nouă. Până acum influenţa orientală a fost o influenţă bizantină, întăiu, sârbească pe urmă; acuma vine influenţa orientală represintată de Turci: intrăm în felul acesta 'n era turcească, din care singure anume fapte şi situaţii din secolul al XVII-lea ne vor smulge. S'ar putea spune însă, într'o privinţă, că mai puternică a fost influenţa turcească asupra noastră prin anii 1550 de cum a fost chiar în epoca Brâncoveanului, când boierii se îmbrăcau turceşte, cu papuci galbeni, când mâncau şi petreceau turceşte.

Şi iată explicaţia.

Anul 1550 este momentul celei mai mari înfloriri a Statului turcesc. In secolul al XIV-lea căpetenia Turcilor e un beg, un prinţ; în întăia jumătate a veacului al XV-lea, Mohammed al II-lea este succesorul Impăraţilor bizantini în ce priveşte Scaunul de stăpânire, hotarele teritoriului care-i aparţine, însemnătatea lui politică şi militară, dar în vremea lui Soliman-cel-Măreţ, care este tocmai aceasta, Sultanul e şi

succesorul Califilor, fiindcă s'a cucerit Egipetul, ultimul adăpost al acestora. El începe tot atunci să fie considerat ca un Han, fiindcă al Crimeii este vasalul său. Pe de altă parte, rostul împărătesc se coboară şi în legislaţie, în organisaţie, în obiceiurile sociale, în datinile de Curte, în tot ceia ce formează măreţia unei Domnii. Pentru Turci Soliman este astfel ceia ce a fost August pentru Romani, ceia ce a fost Ludovic al XIV-lea pentru Francesi. De aceia supt toate raporturile ne gasim influenţaţi de Turci.

Aşa fiind, călatorul care venia în vremea aceasta, fie în Moldova, fie în Muntenia, trebuia să fie lovit de la început de acest caracter, întru cât nu l-ar fi întâlnit şi în ţerile vecine, şi ele înrâurite, totuşi, în această fasă de mai marea desvoltare a Impărăţiei turceşti.

Căci acelaşi lucru se petrece şi în Ardeal şi în Polonia: lumea ardeleană se îmbracă din ce în ce mai mult turceşte, iar marea aristocraţie luptătoare a Poloniei primeşte o modă turcească, ce se amestecă şi cu o mai veche modă orientală adusă prin Tatari, din lumea îndepărtatului Răsărit asiatic. Nu mai vorbim de Moscova şi de toată viaţa rusească gravitând acum în jurul ei, căci Moscova e pe trei sferturi tătărească: costumul de ceremonie al Ţarilor la încoronare era absolut mongolic, ca şi coroanele pe care şi le puneau pe cap, până dăunăzi.

La noi, Alexandru Lăpuşneanu e încunjurat de Turci, şi chiar Petru Rareş, când se întoarce de la Constantinopol, unde petrecuse câteva luni ca pribeag, adusese cu el Ieniceri, având datoria de a-i ţinea ca garanţie faţa de duşmanii lui proprii şi ca garanţie pentru Turci faţă de orice acţiune a Domnului. Pe lânga Turcii aceştia, Petru „scrie la leafă", cum

se zicea atunci, o ceata de Sârbi, cari trebuiau să-i fie simpatici şi credincioşi prin legăturile lui de familie, pe care acuma le cunoaştem. Dar, după Petru Rareş, supt Ilie, n'au fost numai Turcii din garnisona, dintre cari unii stateau în ţară şi alţii figurau numai în state, ramâind la Constantinopol, căci pe atunci nu mai erau Ienicerii cei vechi, ci şi Turci de naştere oameni însuraţi, cu copii, cu prăvălii, facând şi negoţ de banca—, ci erau şi prietenii turci pe cari şi-i aduese Ilie din Constantinopol. unde petrecuse atâta vreme, şi cari formau podoaba Curţii lui, spre marea indignare a boierilor noştri.

Domnia fratelui sau Ştefan a fost foarte scurtă şi n'a putut să-şi desemneze caracterul: boierii l-au omorât. Dupa scurta trecere pe tron a lui Joldea, căruia i s'a taiat păretele despărţitor dintre nări, fiind trimes la manăstire, a venit Alexandru Lăpuşneanu însuşi, cu Turcii lui statornici, mai ales în a doua Domnie.

Supt el cetaţile de odinioară nu mai joacă niciun rol. Ele au fost umplute cu lemne, din ordin turcesc, şi arse. Nici nu mai era nevoie de armata, pentru că Sultanul cu umbra aripilor lui ocrotia Moldova. Nu mai întra, deci, străinul ca într'o ţară de sine stătătoare, cu strajeri la margine şi cu cetăţi, cu tunuri, având rosturi de aparare, de garantare a independenţei sale, ci într'o provincie privilegiată a Sultanului. Nici vorba ca în această situaţie militară autoritatea lui Lăpuşneanu să se întindă în Ardeal, cum se întinsese aşa de temuta autoritate a lui Petru Rareş, când ameninţa pe Secui că, dacă nu-l ajută, îi va lăsa sa piară de foame în munţii lor de piatră. Cetatea-de-Baltă şi Ciceul, feudele moldoveneşti, avură aceiaşi soartă ca şi Suceava şi Hotinul: i s'a recunoscut Domnului moşia acestor cetăţi, dar, în ce priveşte zidu-

rile, ele au fost dărâmate. De alminteri, Ardealul stătea acum supt ocrotirea Sultanului ca şi Moldova şi Ţara-Românească. Dacă Lăpuşneanu a trecut în Ardeal, el a făcut-o numai după ordinul Sultanului, pentru a întroduce pe fiul lui Ioan Zápolya şi pe maică sa împotriva duşmanilor pe cari aceştia-i aveau acolo.

Altfel, în rosturile adânci ale **Moldovei** nimic nu fusese schimbat. Aceiaşi ţerănime liberă în această vreme ca şi în vremea anterioară. Erau neliberi numai cei cari veniau de aiurea: Secui fugari din Ardeal, ţerani veniţi din Podolia sau Galiţia, prinşi de războiu pe cari-i aduceau Domnii noştri, oameni cari nu erau de la noi, cari nu aveau legăturile lor cu pământul şi cari trebuiau să încheie anume convenţii cu boierii pe al căror pământ trăiau şi unde deveniseră usufructuari, datori să se supuie condiţiilor care li se impuseseră de stăpânii moşiei.

Aş nota însă pentru epoca aceasta un lucru foarte însemnat pe care-l întâlnim numai în Moldova, şi în Muntenia nu: un vădit antagonism între boieri şi ţerani. Aceasta se vede foarte bine în timpul Domniei lui Ştefan Tomşa, acel care a înlocuit pe Despot, dar n'a putut să se menţie împotriva lui Alexandru Lăpuşneanu, întors cu Turcii. Se spune foarte lămurit, într'un raport genoves, al cuiva care cunoştea foarte bine rosturile de la noi, că Domnul pe care-l sprijiniau boierii nu era sprijinit de ţerani şi Domnul care era sprijinit de ţerani nu va fi sprijinit de boieri. Boierimea caută să-şi stabilească puterea în condiţiuni pe care trecutul nu le cunoscuse, şi se pare că lăcomia se apropia de drepturile de independenţă al ţeranului. Cel muntean n'a resistat; cel moldovean a luptat cu acea energie care s'a văzut apoi la acela din Basarabia.

Ajungând la Iaşi, — şi singurul fapt că Domnia

stătea mai mult la Iaşi decât înainte arată legătura strânsă cu Turcii, creşterea influenţei turceşti,—aici se întâlnia un lux pe care trecutul nu-l cunoscuse, o complexitate de ceremonii care veniau iarăşi de la Curtea constantinopolitană: se întâlnia toată acea civilisaţie de suprafaţă care nu foloseşte nici celui tare, când iea din prisosul lui, şi cu atât mai puţin celui slab, când iea din nevoile ţerii. Incepuse tristul povârniş al Domnilor noştri, care făcea ca, în secolul al XVIII-lea, în vremea fanariotă, cutare biet om, ameninţat în viitorul lui la fiecare moment, să se poarte pe străzile Bucureştilor şi Iaşului cu un alaiu mai strălucit decât acel cu care se plimba pe străzile Parisului un rege frances, — alaiu imitat după al Sultanilor decăzuţi din Constantinopolul contimporan.

Să ni închipuim acuma pe acelaşi călător mergând în Ţara-Românească, — de exemplu cutare sol polon, de la care s'a păstrat şi un fel de paşaport slavon, pe care-l vom da mai departe. El întâlnia pe Domn în Bucureşti, — nu în Târgovişte—, unde stătea foarte fricos, ştiind că de aici poate fi mai uşor ajutat în clipa de primejdie, fiind mai aproape de ocrotireà Turcilor de la Giurgiu sau, întâmplător, de la Brăila, — căci şi acest oraş se pierde la Turci, complectându-se în felul acesta linia militară otomană de pe malul stâng al Dunării, prin anii 1550. (La un moment dat, Turcii au pus şi ei un episcop pentru creştinii din raià, episcop care se numeşte de obiceiu al Proilavului, — forma grecească a Brăilei fiind Proilavul—, cu autoritate asupra Ismailului, Chiliei şi Cetăţii-Albe, precum şi a întregii Dobrogi, din faţă.)

La Bucureşti călătorul ar fi găsit mai multă viaţă turcească în legătură cu Turcii: fiindcă acum Gre-

cii nu mai vin. pe sama lor. Ar fi găsit el, deci, mai multă lume orientală decât la Iaşi. In clientela răsăriteană a Domnului se întâlniau une ori şi Armeni, cari joacă un rol foarte important, dar nu cei din Moldova, Armenii mai vechi decât principatul şi având nume romaneşti, deprinşi cu datinile noastre, ci Armeni noi, cari vin din cartierul armenesc al Constantinopolului. Aşa încât în general am putea spune că ei toţi nu erau atât de mult Turci, Greci sau Armeni, cât erau, cu toţii, Constantinopolitani. Aceasta este deosebirea cea mare faţa de trecut.

Causa e şi aceia ca bani veniţi din creştinatate se întâlniau mai puţin decât înainte, căci comerţul sasesc decade, iar cel polon însuşi de la o bucata de vreme slăbeşte. Dar Domnilor li trebuie bani, fiindca legăturile cu Turcii prin tribut se făceau pe base băneşti, pe lânga anume peşcheşuri. Dar banii nu-i puteau da decât anumiţi capitalişti din Constantinopol, unde se strâng bogaţiile Inpărăţiei întregi, unde, pe de alta parte, vin negustori din Veneţia şi de aiurea şi aduc bani,— toate acestea afară de metalele preţioase, toldeauna din bielşug, mulţumită prazilor de fiecare an, din care Sultanul batea galbenii sai, aşa-numiţii sultanini. Aceasta introducere a unui nou capitalism, care nu poate veni decât din Rasărit, este una din explicaţiile influenţei constantinopolitane care se exercită asupra amânduror Curţilor noastre.

Mai la vale, întra cineva într'o lume de Turci, care de la malul Dunarii se întindea pană adânc în interior, la noi. Lumea aceasta o cunoaştem foarte bine prin izvoarele turceşti. Scrisorile contimporane ne fac sa vedem şi bâlciurile care se ţineau necontenit, cu Ienicerii cari veniau aducând marfuri din Răsarit, şi nu se purtau ca orice neguţător, ci erau foarte pretenţioşi: dacă împrumutau sau cumparau, lumea trebuia să se supuie condiţiilor lor. Formula de

prin cronici despre cine „arunca bani prin sate" arată că Ienicerii veniau oferind să împrumute pe oameni, şi, chiar dacă aceştia n'aveau nevoie să se împrumute, se lăsau în silă banii, cu o dobândă pe care o fixau Turcii. Bâlciurile acestea erau foarte cercetate, şi viaţa economică foarte vie pe malul stâng al Dunării, cuprinzând şi o bandă importantă din şesul muntean. Populaţia de aici era adesea ori preschimbata din causa autorităţii turceşti ce se întindea şi pe un mal şi pe celalt al Dunării. Mulţi dintre ai noştri se întâlnesc dincolo, şi mai mulţi de dincolo veniau de se aşezau la noi. Domnii mai vechi, din secolul al XV-lea, aduceau chiar cu zecile de mii populaţia din Peninsula Balcanică şi o aşezau în acelaşi sens.

Tot odată, pe acel timp, în regiunea aceasta s'ar mai fi putut vedea activitatea, mai vioaie decât odinioară, provocată de nevoile de războiu ale Impărăţiei turceşti. Domnia lui Soliman înseamna acea epocă din istoria Imperiului în care se întemeiază, cum am spus şi aici, ceva mai sus, paşalâcul de la Buda, paşalâcul de la Timişoara, stăpânirea turcească de la Solnoc, Seghedin şi aşa mai departe: jumătate din Banat era turcesc; numai partea răsăriteană rămăsese creştina, în legătura cu Ardealul. Şi necontenit mergea flotila de râu a Turcilor de la gura Tisei către gurile Dunării şi de la gurile Dunării către cursul superior al Tisei sau către cursul superior al Dunării, spre Buda. Dunărea era deci în momentul acesta un râu otoman supt raportul militar şi politic, şi, prin urmare, o continuă activitate, comercială şi militară se purta pe acest râu. Ţerilor noastre li se cerea necontenit să contribuie pentru războaiele Impărăţiei prin oferte de lemn pentru construirea corăbiilor si tot ce trebuia pentru viaţa intensă a Imperiului.

XI.

Un intermezzo de Renaştere apuseană în Moldova.

Cu Domnia lui „Despot-Vodă" ajungem pentru întăia oară la adevărate izvoare, izvoare întinse, care cuprind, cu privire la toate domeniile vieţii noastre naţionale de la jumătatea veacului al XVI-lea, informaţii bogate şi interesante.

Dar, înainte de a vorbi de aceste izvoare, care sânt două: Sommer şi Graziani, şi care trebuie înfăţişate împreună, e bine să se amintească personalitatea însăşi a lui Despot.

La un moment dat, a răsărit întăiu în Ardeal, ştiind româneşte, învăţând poate româneşte acolo, un Grec a cărui origine era mai mult sau mai puţin confusă, care fusese amestecat în rosturi apusene în calitate de copist de manuscripte elineşti, în tovărăşia prietenului său Diasorinos, şi în legătură strânsă cu învăţaţii germani din această ţară.

In ce priveşte situaţia lui, ea era aceia a multor oameni ai Renaşterii. Un om foarte bine înzestrat, cu planuri foarte mari, care nu erau atâta personale ale lui, cât ale epocei în care trăia. Fără rădăcinile lui Petru Rareş, fără legitimitatea acestuia, care, el, a aparţinut unei singure societăţi şi unei singure naţiuni — când aparţine cineva mai multor naţiuni şi mai multor societăţi, poate face mai multe lu-

cruri decât atunci când e în legătură cu un singur popor şi o singură societate, însă nu ţine mult: momentul e foarte strălucitor, dar n'are durată,—Despot a venit deci, în părţile Ardealului şi a întrat în legaturi cu un senior polon, care avea rosturi pe aici unde ţinea moşii în margene—, cu Albert Laski, şi el un om al Renaşterii în sensul neserios al cuvântului, un aventurier, care avea planuri mari: cândva, a vrut să capete Domnia Moldovei, şi, cu toate ca sprijinia pe Despot, tot trăgea nădejdea să iea el Domnia, dacă s'o putea.

In acest timp al Renaşterii, care era dominat de anume idei de succes, de glorie, de dominaţie, de cultură, aşa cum se înţelegea atunci, nu se judecau lucrurile din punctul de vedere realist al nostru. In epoca noastră, când se gândeşte cineva la o situaţie, mai mult sau mai puţin îşi face şi socoteala dacă e chemat pentru dânsa şi dacă o poate păstra, pe când pe vremea aceia existau oameni pentru orice fel de situaţii, începând de la cele destul de umile şi mergând până la cele mai neînchipuit de mari. Iacob Vasilic (Basilikos) a luat bani, a strâns soldaţi — şi soldaţi se găsiau totdeauna pe acel timp —, a întrat în legătură cu Imperialii, cu Ferdinand regele, şi a trecut spre Moldova, de unde a fost răspins. Cutare biograf pretinde că, atunci, ca să scape, s'a dat drept mort, şi alaiul înmormântării lui s'a desfăşurat în cine ştie ce punct al Poloniei, el fiind aiurea în cea mai bună sănătate. După aceia a strâns din nou trupe, s'a ciocnit cu Alexandru Lăpuşneanu, pe care l-a biruit la Verbia, localitate în părţile Iaşului, pe Jijia, şi prin biruinţa acesta, pe care o cunoaştem foarte bine printr'un raport german contemporan, ca şi prin povestirile lui Sommer şi Graziani, el a ajuns stăpân al Moldovei.

Acum, ai noştri îi ziceau Despot; el, când s'a încoronat şi-a zis, Ioan-Voda. In documente se presintă ca fiul lui Ştefan-Voda. Ar fi vrut foarte bucuros sa fie considerat, ca şi Petru Rareş, înaintaşul său, şi ca şi tatal lui Alexandru Lăpuşneanu, care era Bogdan, ca o odraslă a marelui Domn care stapânise o jumatate de veac şi mai bine Moldova. Işi zicea despot de Samos, „marchis" *(markellios)* în legatură cu insula Paros din Arhipelag, dar, fireşte, în părţile acelea nu fusese niciodata un marchisat. Despotat fusese unul singur: al Sârbilor, şi omul pretindea că se coboară din despoţii sârbi de odinioară, din familia Brancovici, care am vazut cât de multe şi cât de strânse legături avea cu ţara noastra: Doamna lui Alexandru Lăpuşneanu, Ruxandra, era fiica Elenei, şi ea fiică a Despotului Ioan. Străinul avea şi o întreagă genealogie scrisă—, dar cei cari-şi scriu genealogia nu sânt totdeauna cei cari o posedă în adevăr. Infăţişându-şi astfel genealogia, el se arăta ca descendent din Gheorghe Brancovici şi-şi mai zicea şi Heraclid, afirmând că se cobora din Hercule pe o cale pe care numai zeii din Olimp o puteau cunoaşte. Iar poporul nostru, care n'a fost deprins cu cuvântul de Despot, l-a acceptat în calitatea aceasta, din care a făcut un nume: *Despot-Vodă.*

A trăit în Moldova câţiva ani şi a încercat sa facă ceia ce nu se putea face dintr'însa, indiferent daca ar fi fost bine sau ba ca lucrul să fie facut. A vrut să facă o politică mare, din acelea care cer mijloace bogate, pe care ţara nu era dispusă să le puie la îndemâna lui. Om foarte personal, venit într'o ţară care accepta personalităţi în felul lui Petru Rareş, dar numai pentru că ele respectau şi datinele, el era cu totul străin de „obiceiul pământului". Venit dintr'o lume absolut străină, ţinând să aibă

legături necontenite cu această lume, chemând Greci de-ai lui, atinşi de cultura italiană, ca Hermodor din Creta, invitând pentru şcoala pe care a şi întemeiat-o pe Gaspar Peucer, pe Ioachim Rheticus un Reto-Roman la noi, fraţii lui?— personalităţi foarte însemnate, care n'au venit , a izbutit să aducă pe acela care era sa fie biograful lui cel mai cunoscut, pe Iacob Sommer, căruia-i datorim una din Vieţile stapânului său. A vrut să întemeieze în acest colţ de vii cautate de străini, în aceşti Cotnari, unde Domnul şi Mitropolitul şi episcopul catolic aveau viile lor şi unde populaţia era de religie catolică, alcatuită fiind în cea mai mare parte din Nemţi aduşi în veacul al XV-lea, o şcoală superioară, cum erau şcolile Renaşterii, un fel de „Universitate". Şi astazi se văd la Cotnari rămaşiţele unei mari biserici — cel puţin după proporţiile obişnuite ale ţerii noastre , cu ziduri care au fost atât de puternice, încât de şi de foarte multă vreme părăsită, biserica aceasta se mai ţine în picioare: se deosebesc înca ornamentele gotice. De sigur, clădirea şi e întrebarea dacă a fost terminată — era, oricum, cea mai încapătoare, şi cea mai spaţioasă dintre bisericile catolice pe care le-au văzut vre-odata ţerile noastre, şi poate că n'ar fi stat în urma niciunei biserici ortodoxe în ce priveşte proporţiile şi frumuseţa.

Erau însa atâţia cari uneltiau împotriva lui Despot. Alexandru Lapuşneanu fugise la Turci, şi Turcii ocrotitori îi acordau tot ajutorul trebuitor ca să se întoarcă în Scaun. In afară de aceasta erau boierii de ţară. cari nu-l puteau suferi cu niciun chip pe străin. Atunci Tomşa, care a şi luat Domnia supt numele de Ştefan-Vodă, caci Tomşa era propriul lui nume de botez, şi el şi-a zis Ştefan după numele lui

Ştefan-cel-Mare, glorios, pe cât de popular,—a ridicat pe boieri contra usurpatorului şi l-a asediat în Suceava (1564). Mulţi din soldaţii cu leafă, şi cu leafă scumpă, ai lui Despot au refusat, în ceasul acesta suprem pentru dânsul, să-l apere. Domnul a resistat, totuşi, destul de frumos, ca unul purtat prin atâtea războaie, având şi un simţ superior al demnitaţii sale, dar, la urmă, răzbit, trădat de ai lui, a crezut că poate impune supuşilor de până atunci ieşind în cea mai solemnă îmbrăcăminte, în cele mai luxoase haine domneşti pe care le avea la îndemână. Dar ai noştri nu s'au speriat, şi, acolo unde spera poate să aibă un ultim succes, tragicul erou şi-a găsit moartea. A fost lovit cu buzduganul de Tomşa, — şi lovitura cu buzduganul a Domnului însemna. după datina veche, osândirea la moarte. Un Tatar i-a tăiat capul; a fost îngropat în cimitirul vecin. Aceasta este povestea lui Ioan-Vodă, zis Despot.

In izvoarele pe care le avem la îndemână ca şi în documente contemporane sânt oarecare probe sufleteşti, am zice, despre dânsul, — dovezi ale intenţiilor sale, mijloace de a verifica aceia ce se cuprindea în sufletul lui. Se poate zice că toate acestea sânt forme, că e retorică, stil, aparenţe. Da, dar în epoca Renaşterii e aşa de greu a deosebi ce era formal de ce era intim, şi niciodată o intimitate nu există care să nu-şi caute o formă, şi, oricât ar fi de artificială aceasta, ea cuprinde ceva din intimitatea sufletească ce a întrebuinţat-o.

Avem, de o parte, un act contemporan plecat de la dânsul, care este de sigur foarte important, căci din el se vede concepţia lui politică despre viitorul nostru însuşi. El doria să creeze cum zicem noi: România Mare, să unească Muntenia şi Ardealul cu Moldova, să aibă toate ţinuturile româneşti în-

preună. Nu pleca, fireşte, dintr'un sentiment național, care nu fusese cultivat prin nimic până atunci şi pe care un străin putea să-l aibă cu atât mai puţin când nu-l aveau nici localnicii, — fiind înlocuit la aceştia printr'un atotputernic instinct, care poate să facă totdeauna minuni, chiar când lipseşte ideia—, dar el pleca de la concepţia oamenilor Renaşterii. Aceştia aveau în minte Dacia pe care o cunoşteau din izvoarele vechi, şi, potrivit cu unitatea aceasta străveche a Daciei, ei numiau lucrurile contemporane cu numele antice şi tocmai în legătură cu acel strâns nex între formă şi fond erau aduşi, de la întrebuinţarea deasă a numelui, să dorească lucrul.

Numai în această calitate Despot era doritor de unitatea românească, şi ni se povesteşte în izvoarele citate, cum, stăpânit de asemenea planuri, el pretindea a fi văzut trei îngeri îmbrăcaţi în alb cari-i aduceau trei coroane pe care era chemat să le reunească pe capul lui. Şi se pregătise într'adevăr o ceremonie foarte imposantă în vederea îndeplinirii acestui vis.

Iar proclamaţia lui din Februar 1562 are următorul cuprins: „Voi, voinicilor şi războinicilor ce vă coborâţi din vitejii Romani cari au făcut să tremure lumea... Scopul mieu nu e altul decât să fie Dunărea hotar al ţerii mele Moldova".—Erau părţile ocupate de Turci, cu Chilia şi Cetatea-Albă, care pe vremea lui Petru Rareş se întinseseră, după expediţia împotriva Moldovei, în 1538, până dincolo de Tighinea, devenită un Bender al Turcilor, mai mult de jumătate a viitoarei Basarabii intrând deci în stăpânirea Turcilor. Şi Despot îndemna pe boieri să recucerească aceste cetăţi, cum încercase şi Alexandru-Vodă Cornea, acel care s'a strecurat între cele două Domnii ale lui Rareş—.

Actul urmează: „Şi să mă lupt zi şi noapte cu necredincioşii şi blăstămaţii de Turci. Nu vă va lipsi inima de a face orice ispravă glorioasă, dar până acum n'aţi avut Domnul vostru drept, care să vă ducă la lucruri de cinste.” De sigur că nu Alexandru Lăpuşneanu ar fi putut vorbi aşa: trebuie să fim drepţi şi cu acel care, nefiind din sângele nostru, găsindu-se în mijlocul unei societăţi pe care n'o cunoştea şi care nu voia să-l cunoască, a jucat acest rol, de şi une ori ridicol, cum joaca oricine se află într'un mediu ce nu i se potriveşte şi pe care nu e în stare să-l domine—.

Şi Despot adauge: „Cu ajutorul şi sprijinul ce-l voiu avea de la neînvinsul Impărat Ferdinand, stăpânul mieu cel prea milostiv”. El bătea şi bani domneşti, ca taleri imperiali, cu chipul său încoronat şi de partea cealaltă Maica Domnului, „patroana Ungariei”, întocmai ca pe monedele corespunzătoare ale Impăratului habsburgic, rege al Ungariei

Astfel, deci, „nădăjduiesc să câştig în scurtă vreme cetăţile Moldovei mele pe care le stăpâneşte păgânul” — adecă malul Dunării—, „şi nu numai acelea, ci şi Ţara-Românească, şi toată Grecia”—, pe care el o introducea, cu rost sau fără rost, fiindcă visa, probabil, de liberarea popoarelor creştine, în Imperiul bizantin reconstituit, aşa cum va visa Alexandru Ipsilanti la 1821, în momentul când va porni, la noi, în Iaşi, Eteria

„Şi nu e nicio îndoială că vom avea de la început sprijinul tuturor domnilor creştini, pe mare şi pe uscat, împotriva duşmanilor tuturora, şi, cu ajutorul lui Dumnezeu, necurmat vom avea biruinţa asupra lor, cu veşnică vărsare a sângelui lor. Şi cu aceasta ne vom face cunoscuţi de toată lumea ca adevăraţi Romani”,— pentru întâia oară un Domn al

ţerii noastre pomeneşte de originea aceasta romană— „şi coborâţi din aceia, şi neamul nostru va fi nemuritor, şi vom spăla icoana părinţilor noştri cari s'au lăsat pradă lupului, cu atâta ruşine faţă de toată lumea."

Aceasta în ce priveşte ceia ce am putea numi politica lui externă.

In ce priveşte intenţiile lui faţă de ţară,— şi acestea sânt interesante—, iată cum se exprimă Despot, în proclamaţia lui îndată după căpătarea Domniei:

„Dorinţa mea nu e alta decât să liberez această ţară a mea de tirani şi s'o aduc iarăşi în stare bună, cum a fost pe vremea prea-luminaţilor miei străbuni. V'am liberat de tiranul cel mare şi de Domnul de neam prost care nu se sătura să vă verse sângele şi să-şi însuşească averile voastre, să vă facă pe toţi robii lui, cu nevestele şi fiii voştri. Sânt departe de gândul de a stăpâni astfel. Mai întăiu, eu sânt Domnul vostru cu drept de moştenire şi nu sânt de neam prost şi vă iubesc ca pe fii şi fraţi şi pe fiii voştri, şi vreau ca averea voastră să nu fie supărată de nimeni. Creştin sânt, şi niciodată nu voiu avea plăcere să vărs sânge de creştini. Nu vreau să plătiţi bir nimănui, nici nu voiu îngădui să fiţi vre-odată apăsaţi cu angarii de cineva. De la voi nu vreau alta decât să-mi fiţi credincioşi cu toţii şi supuşi. Şi aceasta va fi mântuirea voastră. Acum, fiilor şi fraţilor prea-iubiţi, Domnul Dumnezeul nostru şi-a adus aminte de voi, şi m'a pus pe Scaunul strămoşilor miei."

Cuvintele sânt nobile, şi poate că descendenţa lui Despot din Ştefan-cel-Mare şi despoţii sârbi, ca şi din Hercule, ce şi-o atribuia, era necesară pentru a-şi găsi situaţia în care voia să facă lucruri mai auten-

tice supt raportul politic decât autenticitatea genealogică, a pretinselor sale origini.

De sigur că un astfel de Domn trebuia să atraga atenţia străinătăţii mai mult ca un Alexandru Lăpuşneanu. Avea o mulţime de cunoştinţe în Apus. In Imperiu, era „poet laureat”. Era ştiut şi în Franţa; acum în urmă, s'a găsit în nişte adnotaţii ale cronicei lui de Thou amănunte despre tinereţa lui acolo: el învăţase medicina la Montpellier—, şi într'un alt izvor se spune, de fapt, că el învăţase medicina— şi acolo a avut legături cu o femeie al cării copil muri din vina lui peste câtva timp. S'a dus apoi la Saint-Germain, a avut un conflict cu un senior de la Curtea regelui, şi, acela fiind omorât, Despot s'a refugiat la un principe german care trăia acolo, lângă Curtea regelui Franciei, scăpând cu ajutorul lui. Avea legături, pe lângă aceasta, cu Ardealul, unde împrumutase bani; avea legături cu Ferdinand, regele Ungariei, al cărui vasal se declarase; avea foarte multe legături cu Polonia, şi a căutat să introducă la noi un fel de reformă religioasă în sensul socinianismului din Polonia; era în corespondenţă cu ducele Albert de Prusia, Hohenzollernul din Königsberg, succesorul Cavalerilor Teutoni pe malul Mării Baltice. Pe lângă acestea am putea zice, în termînii de acum, că el avea legături cu opinia publică şi cu presa din toată lumea: toţi oamenii Renaşterii întreţineau, direct sau indirect relaţii între sine, şi, în orice cas, Despot putea influenţă, prin cunoştinţile sale, asupra celor cari creau gloria sau proclamau mişelia unui om din timpul lor. Se explică astfel cum Sommer, mai iute la drum decât Peucer şi Rheticus, a venit în Moldova şi s'a pus în slujba lui, stând aici până la sfârşitul aventurii, când îşi căuta scăparea

printre haracii viilor de la Cotnari.

In ceia ce priveşte pe Graziani, acesta marturiseşte că n'a fost în Moldova, ci în vecinătate numai, pe la Nistru, dar că a stat în relaţii cu Polonii cari sprijiniau la început pe Despot şi cari au păstrat raporturi cu dânsul până la sfârşitul Domniei lui. Şi e de ajuns o verificare cât de răpede a informaţiilor lui ca să se vadă că izvorul acesta e unul din cele mai sigure.

Venim acum la înseşi mărturiile pe care le-am anunţat de la început. Ele nu sânt, în unele puncte, deosebite de ceia ce se spusese cu treizeci de ani înainte despre Moldova, în linii generale numai, iar nu în amănunte, de Sasul Reicherstorfer, în „Chorographia Moldaviae". De exemplu, acesta găsia şi el că Moldova e foarte bogată: „In această ţară nu se află a lipsi ceva ce ar putea fi de folos oamenilor; ţara e foarte bogată şi în mine de aur, de argint, de sare, foarte îmbielşugată în ogoare, vii, turme, în heleşteie cu feluri alese de peşte; clima e blândă, viaţa uşoară". In acelaşi timp însă se par urâte aşezările: casele sânt făcute din nuiele, acoperite cu humă, având de-asupra un acoperiş de stuf. Poporul e un popor sălbatec, cu limba de origine evident latină, dar „barbară şi conruptă"; şi el recunoaşte că şi neamul nostru e de origine romană, dar trecut la „obiceiuriile Geţilor". Inseamnă că, în lucrurile militare şi de războiu Moldovenii sânt, în felul lor, extraordinar de bine pregătiţi". Adauge că fiecare străin se foloseşte de legea lui după plac,— acea largă toleranţă care formează un titlu de onoare al trecutului nostru.

In ce priveşte pe Domni, şi Reicherstorfer îi consideră ca „tirani", a căror putere n'are nicio stavilă,

cari pot să facă cu boierii lor ca şi cu restul populaţiei ce vor. Din causa pedepselor aspre, spune el, pe toate cărările întâlneşti oamenì orbi, mutilaţi, cari se târăsc după Domnie şi cărora acesta li dă pomana din care-şi ţin zilele.

Trecând la viaţa populară, şi episcopul Verancius, pe care de sigur nu l-a cetit nici Sommer, nici Graziani, observă că divorţurile sânt uşoare: ajunge o „carte de despărţire"; fiii nelegitimi, „aşa-numiţii" copii, moştenesc ca şi fraţii lor născuţi din căsătorie. Se observă la nuntă datina răpirii femeii. Părinţii plâng întăiu şi se împacă pe urmă; dar, fireşte, se împacă întăiu fata. Oamenii sânt lacomi de bani şi ucid uşor. Nu primesc pe oricine în casă. Sânt răbdători, dar i se pare călătorului că n'ar fi frumoşi: „negri la faţă, pletoşi, bărboşi şi foarte aspri la înfăţişare", cei mai mulţi.

Venind mai precis la armată, acelaşi vorbeşte de armele ostaşilor de odinioară: ca ale Tatarilor, de felul de a se apăra: în loc de platoşă au o cămaşă de in umplută cu bumbac şi ţesută des. Caii sânt mici şi rabdă de foame şi sete. Boierii poartă inele multe, au haine de mătasă, de aur, cu colori felurite, se împodobesc cu brăţări şi lanţuri până la coapsă, în dreapta având o pungă de postav, în care ţin galbenii.

Intre Moldovean şi Muntean acestălalt martur din vremea lui Rareş face oarecare deosebire: la Munteni se ucide adese ori Domnul. „Nu e unul din seminţia lor care să nu ştie că merge la moarte sigură dacă e făcut Domn." Mai ospitalieri decât Moldovenii, Muntenii sânt mai puţin războinici. In schimb, Moldovenii, „odată ce au ridicat Domn pe unul, îi sânt foarte credincioşi şi-l iubesc, afară nu-

mai dacă ar cădea în tiranie şi ar vedea că-i despreţuieşte"; în casul acesta, îl ucid ori îl gonesc[1].

Am ţinut să dăm notele acestea ale lui Reicherstorfer şi Verancius ca să se vadă ce poate fi comun cu informaţiile lui Sommer şi Graziani[2].

Şi unul şi altul cunosc originea noastră romană şi caracterul latin al limbii noastre. Astfel Graziani spune: „au o limbă care nu e prea deosebită de cea latină", dar s'a stricat „cu vremea şi prin amestecul barbarilor". Literele cele vechi s'au înlăturat, şi „sunetul e mai aspru", aşa încât trebuie „atenţie şi sârguinţă" ca să înţelegi, dar „peste foarte puţin străinul deprinde uşor limba, cu totul".

Aceşti descendenţi ai Romanilor, vorbind o limbă latină stricată, sânt însă şi pentru Sommer şi pentru Graziani un neam aspru. Boierii, spune cel d'intăiu, au „sufletele barbare": sânt „barbari trufaşi şi simpli", capabili de lucruri însemnate doar când e vorba de „a plănui şi de a îndeplini nelegiuiri, numai să fie nădejde de câştig ori prilej de a sătura nestinsa lor ură".

De simpatie universală nu ne-am bucurat niciodată, şi de multă vreme ni se cântă acelaşi cântec: poate însă că, dacă am fi fost mai amabili, n'am fi trăit până în momentul de faţă. Graziani adauge că în fruntea lor se găseşte Domnul, care are stăpânirea absolută a ţerii. Şi el vorbeşte de legăturile între Domn şi supuşi în acelaşi fel în care vorbise şi Reicherstorfer: „Se închină Domnului ca la Dumnezeu, fie el şi tiran, dar, când li s'a scârbit de dânsul, nu

[1] Chorographia lui Reicherstorf e dată în Papiu Ilarian, *Tesaur*, I. Şi Verancius, tot acolo.

[2] Reuniţi de Émile Legrand, în *Deux vies de Jacques Héraclide, dit le Despote*, Paris 1885.

numai că-l dau jos, dar îl şi ucid; puţini se întâmplă să moară de moarte bună sau de boală. Boierii au pe ţerani ca pe robi, Domnul pe boieri ca pe robi".

După ce se dau câteva ştiri privitoare la fuga lui Rareş, care scapă de acei care-l urmăriau, cum spune cronica şi legenda, aruncând, în Piatra, galbeni pe urmă lui, se adauge: „La căpatarea Domniei, pe lângă avere, ajută mult faţa frumoasa, statura şi înfăţişarea trupului", şi aceasta se cere „până într'atâta, încât, dacă un Domn e beteag sau schilod", îl exclud, „fie el cât de nobil, şi i se preferă unul mai prost de neam, dar arătos." Din această causă a căzut înainte de Lăpuşneanu Joldea, care li s'a părut boierilor mai mult decât Ruxandrei, care, ea, l-a luat de soţ, că n'ar fi destul de frumos, şi l-au trimes la mănăstire după ce i au tăiat nasul.

Obiceiul ca Domnul să fie frumos, şi mai ales întreg, este în legătură cu o foarte veche concepţie, cu concepţia bizantină a Impăratului, care, în acelaşi timp, era şi arhiereu; el presida sinoadele, el se îmbrăca în haine întru toate corespunzătoare hainelor de paradă ale clerului, el putea îndeplini, după anoane, cum a făcut, la noi, Mihnea Radu în secolul al XVII-lea, chiar anumite ceremonii bisericeşti, luând parte la sfinţirea bisericilor; putea decreta măsuri privitoare la Biserică. Insă Biserica nu admitea printre slujitorii ei, de la preot până la Mitropolit şi Patriarh, decât persoane întregi. Chiar un aspect desagreabil, comic al cuiva îl înlătura de preoţie. De aici, de la Bizantini, obiceiul a trecut, prin ţerile slavone, la Domnii noştri. Când, de nevoie, poporul suferia pe unul care nu era întreg şi frumos, îi alipia pentru vecii vecilor o poreclă, care era tot-

deauna exagerată, tocmai pentru că ţara voià să-şi plătească astfel, ce sacrificase primindu-l. Aşa, de unde Bogdan, era, poate, numai rănit la ochiu, a ajuns să i se zică Orbul, iar Petru Şchiopul nu era şchiop, ci avea numai un beteşug care-l împiedeca să meargă călare, şi totuşi el a rămas supt numele acesta de „Petru Şchiopul".

Acuma, de la Domn la popor, iată ce ni se spune cu privire, întăiu, la ţara pe care el o locuieşte şi apoi la firea însăşi a naţiunii.

In ce priveşte productivitatea ţerii, bogăţia ei, ştiri mai amănunţite am avut numai la Matei de Murano, de la sfârşitul Domniei lui Ştefan-cel-Mare. Trebuia de aşteptat deci şaizeci de ani pentru ca să avem o nouă descriere, mai largă, a unui principat măcar. Şi iată ce zice Graziani care, supt raportul descrierilor, e mult mai bogat decât Sommer:

Moldovenii au ţară „foarte bogată în ogoare şi oameni", de şi Ţara-de-jos a fost pustiită în ultimul timp de năvălire tătărească. „Grâu samănă atâta cât li trebuie pentru traiul lor de fiecare an".— Nu se făcea export de grâne, şi o mare parte din pământul ţerii era acoperit încă de codri mari, cari au fost tăiaţi abia în veacul al XVIII-lea: Vlăsia ca şi codrul Herţei şi al Chigheciului, ai Neamţului. In timpuri foarte depărtate, în veacul al XIV-lea, departe deci de momentul la care am ajuns, se încărca grâu de la noi, la Chilia; mărturii veneţiene din a doua jumătate a veacului aceluia spun ca această Chilie era considerată ca un loc de încarcare, *caricatorium*, a grâului.

„Grâul se samănă după 1-iu April." Sămănătura de toamnă nu se face, cea de primăvară, târziu.

Explicaţia pentru care s'a ajuns a se face sămănă-

turi, toamna, iar, în primăvară, timpuriu stă în introducerea culturii porumbului.

Mai departe: Vin n'au — adecă ţeranii; beau puţin vin, vinul fiind al Domnului, al episcopilor, al boierilor, cari, ei, aveau vii vestite. Pe vremea aceasta nu erau Odobeştii, Nicoreştii, ci numai Cotnarul. Iar vii în afară de regiunile de deal propriu-zise, vii care s'au înmulţit mai ieri atât de mult, încât a trebuit să se legifereze în contra lor, nu existau.

Se bea foarte mult mied, „ca unii ce au miere multă". Căci toate regiunile cuprinse între dealuri, toate poienile din codri, aşa de multe atunci, poiene pline de flori, cuprindeau prisăci. Moldova era una din ţerile clasice ale apiculturii, şi proverbele arată ce importanţă avea ea în viaţa de odinioară. Se zicea de cineva că e plin de bogăţie şi de alte daruri „ca un stup".

In ce priveşte vitele, Graziani spune, în scurta lui descriere a Moldovei, care ar trebui tradusă şi cuprinsă şi în cărţile de cetire: „Necrezut de multe sânt vitele: se pun câte doisprezece boi la un plug... E păcat să se taie viţeii. Deci din Moldova se scoate acea mulţime de boi din carnea cărora nu se hrănesc numai locuitorii Ungariei şi ai Rusiei, ci şi ai Poloniei, Germaniei, ba până şi Italia, mai ales în Veneţia." Veneţienii li zic acestor boi: „boi ungureşti" — precum grâul nostru trecea, până mai dăunăzi, măcinându-se la Pesta, ca „grâu unguresc". „In fiecare an se fac şapte iarmaroace de vite în Moldova, la care târguri de vite vin mulţi negustori." Vitele se adună pe câmpii întinse, unde sânt şi mii de boi. „Trei zile se întrebuinţează pentru a se hotărâ de negustori preţul", — până ce se „rupea preţul", cum se zice. „Preţul întrece rare ori trei galbeni de vită. In câteva ceasuri se vinde toată mulţi-

mea de boi... De la acest negoț au mare câștig boierii..., și Domnul însuși mai mult din aceasta se îmbogățește, căci și el vinde în fiecare an mulți boi de pe moșiile lui.” In Italia chiar se încearcă a trece boi grași. Am văzut că Alexandru Lăpușneanu vindea foarte mulți porci, mai ales porci, dar despre aceștia izvorul acesta nu pomenește nimic.

Privitor acum la obiceiuri, pentru întâia oară datini ale poporului nostru, datini cu care se ocupă azi folklorul, o știință nouă, creată în vremea contemporană, sânt însemnate într’un izvor străin. Se vorbește în Sommer de „frăția de cruce”. Era un obiceiu din cele mai vechi, potrivit cu care se proceda și la schimbarea de sânge, dar Sommer vorbește numai de obiceiul de a înghiți o bucată de pâne în formă de cruce.

Se pomenește în acest izvor și de noțiuni de drept. „Nu este drept scris”, spune Sommer, „ci totul se face după placul Domnului, judecându-se după obiceiul pământului”,— care e extrem de vechiu, pentru că-l cunosc și regii Ungariei în hotărârile pe care le dau prin veacul al XIV-lea. In datina de atunci nu se judecă lucrul, ci buna credință a acelui care făcea o declarație. Fiecare aducea un număr de jurători, cari declarau a cunoaște pe pârâș ca om de cuvânt, ca unul pe cuvântul căruia se poate pune temeiu; partea cealaltă avea însă voie să aducă de două ori mai mulți „jurători”, cari să spuie că, din potrivă, al lor este un om atât de vestit prin buna lui credință, încât orice aserțiune a lui trebuie crezută. Dar avea dreptul, la rândul lui, cel d’intâiu să aducă de două ori mai mulți martori, și tot așa până venia momentul când unul se dădea învins, ne mai putând să aducă, fie prin legăturile lui, fie prin conrupție, un număr dublu de opo-

nenţi. Dacă era cineva despoiat, ceia ce se întâmpla des negustorilor, el cerea despăgubire — acestea sânt represaliile, de care am vorbit —, de la acel pe moşia căruia a fost jăfuit, ori din dările târgului, satului unde a fost făcut furtul. Un fel de represalii în interior: o lature foarte interesantă represaliile, care şi la noi erau de un obiceiu curent.

Tot aici se arata cât de aspre erau osândele cu suferinţa trupului. Tăierea nării drepte, de către călău, era curentă. Deci, în afară de suprimarea păretelui despărţitor, se opera şi prin extirparea nării drepte. Şi se adauge: „cu astfel de obiceiu îşi însemnau ei şi pe aceia despre cari se credea că, fiind de neam domnesc, trăgeau nădejdea să iea Scaunul, căci nimeni care ar fi suferit o sluţire trupească nu se primeşte la această cinste."

Graziani spune, întocmai ca şi Reicherstorfer, că, în general, căsătoriile n'aveau nicio trăinicie, „Barbaţii desfac căsătoria pentru cele mai neînsemnate cause": n'au decât să trimeată nevestei ştire că nu mai voiesc să trăiască împreună cu dânsa, şi să dea Vitieriei doisprezece dinari". Am găsit pentru secolul al XVII-lea astfel de scrisori. Căsătoria o putea desface bărbatul plătind nevestei doisprezece dinari. In Sommer se expune lucrul mai pe larg: Despot a căutat să stârpească obiceiul acesta, el, bun creştin, protestant, om de rânduiala strictă,— de şi a lăsat o fată în leagăn, cu o ţiitoare grecoaică, şi s'a pornit după el o persecuţie a Armencelor din Suceava care trebuie să fi fost puţintel în legătură cu obiceiurile Domnului; dar faţă de alţii era foarte aspru. „Se înrădăcinase în Moldova acel obiceiu, pe care-l au şi astăzi ca lege, ca femeia dojenită ori, în casul cel mai rău, puţin bătută să aibă voie a trece în altă căsătorie." Acum şi partea cealaltă: „Dacă ea era în stare a plăti băr-

batului a treia parte dintr'un galben, prin care să arăte că femeia iese din puterea bărbatului."

Şi, pe urmă, se adauge că obiceiul era aşa de răspândit, încât l-au fost primit şi Ungurii şi Saşii cari locuiau în Moldova, şi episcopul socinian Lusinski, venit din Polonia, luă măsuri pentru a opri măcar pe ai lui de la această călcare a bunelor moravuri. Căci Sommer pomeneşte că la Trotuş unul avuse patru neveste, dar şi ea patru bărbaţi, şi toţi erau în viaţa. Episcopul a vrut să iea măsuri, dar târgul întreg s'a ridicat, cerând să nu-i supere pe creştini. Lusinski a fost silit să aprobe.

In alte casuri însă Domnul făcea ca stricătorii de căsătorie să fie aduşi înaintea lui: într'un singur ceas a tăiat şese dintre dânşii. Amenința şi pe boieri că, dacă şi ei fac aşa, n'o să-i sufere.

In sfârşit, avem la aceşti doi scriitori ştiri interesante despre oastea de atunci.

Iată ce spune Sommer, după ce vorbeşte de luptele, foarte dese, cu Tatarii: „Sânt nişte oameni şireţi, înalţi, tari, apreciaţi la războiu. Au suliţi foarte lungi, scut, săbii rotunde, buzdugane câţiva, cei mai mulţi, securi." — Deci „sabia rotundă" ca, în chipul de la Curtea-de-Argeş al Sfântului Gheorghe.— Mai departe: „Cu atâta îndrăzneală se luptă, cu atâta despreţ de duşman şi credinţă în ei, încât adesea cu puţine puteri bat şi oştiri întregi ale vecinilor. Au fost supuşi de Turci, fiind mai mult slăbiţi de desbinările lor decât pentru că ar fi fost înfrânţi în războiu."

Socoteala pe care o face scriitorul în ce priveşte armata, merită să fie pusă alăturea de socoteala lui Reicherstorfer. Acesta spune că pe vremea lui Petru Rareş erau 3.000 de curteni, că Vodă putea să ridice însă pentru războiu 60.000 de oameni. Dincoace se înseamnă 40.000 de călări, — oastea Moldovei fiind

în cea mai mare parte oaste de călărime, căci pedestrimea e alcătuită din oameni de rând, fără valoare militară. Caii sânt mici, şi nu cunosc grajdiul; „chiar în mijlocul iernii se hrănesc pe câmp... şi frâng cu copita lor ghiaţa ce acopere iarba, de şi nu sânt potcoviţi". Supt Despot un alt izvor pomeneşte tot de 60.000 de oameni şi 50.000 de călări. Despot însuşi vorbeşte de 40.000 de pedestraşi şi 50-60.000 de călări.

Chiar dacă am admite exageraţii, faptul că mai multe izvoare dau aceleaşi cifre arată că într'adevăr Moldova pe vremea aceasta avea o respectabilă oaste. Mai ales important era faptul că de această oaste dispunea Domnul în fiecare moment. In câteva zile adecă se putea s'o strângă, pe când se vede din luptele de la 1531 ale lui Petru Rareş cu Polonii, care s'au terminat cu înfrângerea lui la Obertyn, cât de greu regatul polon putea să-şi strângă armata. Se convoca dieta, căci regele n'avea nici oaste, nici bani, şi în dietă se punea întrebarea ce mijloace se vor întrebuinţa pentru a răspinge pe duşman: mercenari, nobilime, chemare generală supt arme; se discuta impositul care trebuia să se plătească. Până la o înţelegere, deci, o armată aşa de sprintenă cum era cea moldovenească îşi îndeplinia toate rosturile, mergând şi până dincolo de hotarul Pocuţiei, la Lemberg, unde se zice că Bogdan a lovit cu suliţa poarta cetăţii, de se cunoştea locul. Când Polonii veniau în represalii, la noi, într'adevăr era o surprindere timp de câteva zile, dar numai până ce Domnul îşi strângea oastea; şi, oricum, mai mare pagubă aduceau ai noştri Poloniei, ţară de mai înaltă cultură, cu oraşe bogate, decât puteau aduce Polonii în Ţinuturile noastre cu satele rari şi ascunse[1].

---

[1] Incă un izvor asupra lui Despot a fost găsit mai de curând înt'o bibliotecă italiană de un membru al Şcolii Române din Roma, care-şi propune să-l publice.

XII.

Ţerile noastre în a doua jumătate a veacului al XVI-lea

Pentru a doua jumătate a secolului al XVI-lea izvoarele sânt mai multe şi mai interesante.

Incepem cu acela care este mai puţin întins.

Până acum ni-am închipuit un călător polon venind în părţile noastre; de astă dată avem a face cu un călător real, care a fost adese ori prin părţile noastre şi probabil că ştia chiar româneşte, fiind în legături strânse cu lumea boierească de la noi.

Căci în vremea aceasta legăturile dintre nobilii poloni şi boierii noştri sânt mult mai intime decât odinioară, şi se va ajunge, la sfârşitul veacului, în Domnia lui Ieremia Movilă, la căsătorii între unii şi alţii: Ieremia-Vodă şi-a măritat trei din fetele lui după nobili poloni; una dintre dânsele a fost acea Ana Mohilanka, soţie a trei bărbaţi, care a jucat un rol extraordinar în istoria polonă din întăia jumătate a secolului următor, până într'atâta încât, când a murit, i s'a pus pe mormânt o lungă inscripţie latină enumerând toate defectele care, supt raportul politic, o împodobiau.

Inainte de aceasta, dacă Polonii nu cumpărau moşii în Moldova, Moldovenii îşi asigurau moşii în Polonia. Cum, odinioară, se îngrijiau boierii din secolul al XV-lea, şi mai ales din întăia jumătate a vea-

cului al XVI-lea, să aibă o moşioară în Ardeal, unde să se poată retrage în timpuri grele, tot aşa, acuma, se căutau moşii dincolo de Nistru. Una, vestită, care se pomeneşte adese ori în documentele noastre, căci familia lui Ieremia Movilă a stat acolo multă vreme, este moşia Ustie, unde probabil că trebuie să se găsească şi urme ale petrecerii lui Vodă, a aprigei Doamne Elisaveta, a fiului lor, Constantin, şi a tuturor boierilor şi jupăneselor cari-i încunjurau.

Afară de aceasta boierii noştri erau interesaţi în toate marile afaceri comerciale pe care le faceau capitaliştii din Orient în regiunile polone, şi mai ales în Galiţia. Provincia avea de multă vreme legături strânse cu Moldova: la Lemberg exista o suburbie moldovenească şi o biserică moldovenească, făcută de Constantin Corniact, pe care l-am mai menţionat, şi care a fost Vameş-Mare în Moldova şi apoi şi vameş în regatul polon: e zugrăvit pe zid, în costumul boierilor de la noi, şi se vede până astăzi bourul moldovenesc sculptat pe acelaşi zid. Alexandru Lăpuşneanu are o întreagă corespondenţă cu „frăţia ortodoxă" care exista acolo, la Lemberg, la Liov, cum i se zicea de ai noştri: e vorba de un clopot şi de câte alte lucruri necesare acelei biserici. Şi tiparul nostru are anume legături cu „frăţia" aceasta a ortodocşilor, în mare parte Români sau Greci romanisaţi, stabiliţi cândva şi la noi. Când am studiat arhivele din Lemberg, am găsit acolo o serie întreagă de procese privitoare la Românii din oraş, unii foarte buclucaşi, cu copii cari spărgeau capul cutărui Evreu liovean, aruncându-i pietre de pe fereastră. E un întreg capitol de viaţă românească dincolo de hotarul Moldovei[1].

---

[1] Despre bisericile moldoveneşti din Liov vorbeşte d. P. P. Panaitescu, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, an. 1928.

Când se întâmpla vre-o schimbare politică şi oamenii nu se simţiau aşa de siguri acasă, la dânşii, ei se retrăgeau la moşiile lor din Polonia, sau se îngrijiau singuri de afacerile pe care le începuseră înainte. Aşa au făcut familiile Domnilor Ieremia şi Simion Movilă, Nistor Ureche Vornicul şi toată ceata care încunjura pe Movileşti.

Pentru asigurarea boierilor mai importanţi se dăduseră chiar acte de cetăţenie polonă. Avem şi acum documentul prin care se recunoaşte calitatea de cetăţean al regatului cutărui „prieten”, care înainte de aceasta îndeplinise funcţiuni boiereşti pe lângă Domn şi care, la schimbarea regimului, aştepta să îndeplinească din nou aceleaşi funcţiuni.

Măsura de precauţiune nu era rea, pentru că, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, trei dintre Domnii moldoveni refugiaţi în Polonia prietenă cu Turcia, pe vremea regelui, de origine ardeleană, ungurească, Ştefan Báthory, — fost Voevod al Ardealului, care avea visul de a întinde Polonia până la Dunăre, înviind un vechiu pretins drept de suzeranitate asupra principatului moldovenesc, dar pentru moment făcea politică oportunistă în folosul Turcilor — au fost tăiaţi la cererea ceauşilor turceşti. Când Ştefan Tomşa, înlocuitorul lui Despot, s'a refugiat la Poloni, a fost închis şi i s'a tăiat capul, împreună cu doi boieri cari-l întovărăşiseră: Moţoc şi Spancioc; s'a păstrat şi testamentul lor, făcut cu câteva zile înainte de a muri. Aceiaşi soartă o avuse Ioan Potcoavă, care se zicea a fi Ion-Vodă cel Cumplit, acel care se răsculase contra Turcilor şi fusese bătut, împresurat la Roşcani lângă Prut, şi, predându-se, perise legat de patru cămile. Potcoavă, căruia i s'a dat această poreclă fiindcă rupea pot-

coavele în mână, un splendid bărbat cu ochii şi pletele negre, cu talia impunătoare şi un suflet corespunzător cu aceste daruri ale lui Dumnezeu, retrăgându-se în Polonia, a fost închis, osândit la moarte şi executat: s'a păstrat în două versiuni discursul, foarte frumos, ţinut de dânsul înainte de a i se tăia capul şi prin care, murind pentru creştinătate, acusa mişelia regelui Ştefan. In sfârşit tot ca fugar din Moldova peri acolo Iancu Sasul, fiul lui Petru Rareş cu o Săsoaică din Braşov, persoană destul de mândră şi originală: cronica spune că el se plimba vara la Iaşi cu sania cu tălpi de os.

A fi recunoscut cetăţean polon însemna însă un mijloc de a se asigura împotriva întemniţării şi a osândirii la moarte, căci nu se putea proceda cu un cetăţean polon ca faţă de un simplu fugar din Moldova, un „cetăţean turc", la discreţia cererilor venite din Constantinopol.

Legăturile principatului muntean, de sigur, sânt mult mai rare şi mai puţin importante. Când şi când vine din Polonia câte un trimis care visitează şi Ţara-Românească; ici colo se mai întâlneşte câte un act care arată existenţa de relaţiuni cu acele părţi. Pentru curiositatea lucrului înfăţişez scrisoarea-paşaport dată lui Nicolae Brzeski, care a jucat un rol important în legătură cu ţerile noastre prin aceia că a dat o traducere în limba polonă, cu oarecare explicaţii asupra boierilor şi rosturilor ţerii, a vechii cronici slavone a principatului: vestita „Cronică moldo-polonă", tipărită de Hasdeu şi pe urmă de Ioan Bogdan [1].

---

[1] Aşa ceva s'a întâmplat numai de două ori în istoria noastră, ca străini să prefacă letopisetele noastre în linba lor. Pe vremea lui Ştefan-cel-Mare. când fiica lui, Elena, a luat pe moştenitorul tronului rusesc, ca să se învedereze că e fată de neam bun, s'au

Iată paşaportul:

„Io, Petru Voevod" — era Petru Şchiopul—, „din mila lui Dumnezeu Domn a toată Ţara Ungrovlahiei, scriu Domnia Mea cinstitului şi bunului prieten, şi prea-iubitului părinte, marelui Zecmot August, mare Craiu leşesc şi litvan şi mazur"— Mazuria sau Mazovia făcea parte din deosebitele State ale regelui polon — „şi peste alte ţeri şi părţile lor de sus, multă sănătate şi dragoste trimetem Crăii Tale, şi cu aceasta dăm ştire Crăiei Tale că a venit un poclisar (adecă ambasador) al Măriei Tale crăieşti, cneazul Necula, de la cinstita Poartă domnească a cinstitului Impărat la Domnia Mea, şi ne-a vestit de viaţa şi prietenia şi dragostea pe care o are Crăia Ta către noi, şi a cerut de la noi oameni să-l ducă la Ştefan Craiul" — era pe vremea aceasta Ştefan Báthory, domnul Ardealului, considerat ca succesor al regilor ungureşti—, „şi Domnia Mea i-am dat lui oameni să-l ducă" — aceştia se numiau mai târziu mehmendari—, „Şi, fiindcă a întrebat Crăia Ta pentru mântuirea noastră, să ştie Crăia Ta că noi cu ajutorul lui Dumnezeu sântem în viaţă şi sănătoşi, şi să dea Dumnezeu ca şi Crăia Ta să fie sănatoasă şi Dumnezeu să-ţi înmulţească zilele şi anii Crăii Tale."

Aceasta este traducerea în româneşte, pentru că actele de Stat se alcătuiau în limba slavonă: limba

introdus analele putnene în letopiseţul rusesc, puindu-se pe lângă aceasta şi o întreagă poveste fabuloasă, în care se arată de unde vin Moldovenii, de la Roma, cu lupte pe vremea Papei Formosus între Roman, de o parte, şi Vlahata, de altă parte. Mai târziu, în secolul al XVII-lea, cronica lui Miron Costin a fost prefăcută în limba latină pentru Poloni, dar de dânsul însuşi, care a dat Polonilor, în acelaşi timp, cum se va vedea mai pe urmă, şi o scurtă descriere şi istorie a Moldovei şi a neamului românesc în genere, într'o poemă şi o expunere în prosă polonă.

românească nu juca decât rolul de a da anumite interpretaţii. Când şi când la margenea documentului slavon cuvinte româneşti se amestecau în textul slavon. In româneşte se scriau însă scrisori particulare, şi avem una încă de la 1521, pe vremea lui Neagoe Basarab, vestita scrisoare a lui Neacşu Lupa către Braşoveni. In afară de aceasta se scriau în româneşte minute de tratate şi instrucţii pentru ambasadori. Pentru vremea lui Ştefan-cel-Mare ştim că tratatul de pace cu regele Ioan Albert a fost redactat şi romaneşte, şi slavoneşte, şi latineşte. In sfârşit pe vremea lui Petru Şchiopul sânt o sumedenie de acte româneşti: însemnări de ale Domnului, contracte, instrucţii, scrisori particulare, păstrate, print'un hasard fericit al istoriei, prin presenţa lui ca fugar în Innsbruck şi Bozen. Pe urmă, pentru epoca lui Mihai Viteazul, despre care o să vorbim mai târziu, numărul de documente româneşti e mai mare, şi avem chiar câte un document oficial. In sfârşit se ajunge a se scrie şi inscripţiile de biserici în româneşte, prevestind o întreagă literatură de care, în treacăt, se va mai vorbi aici.

După aceste explicaţii venim la călătorul Andrei Taranowski, care vine la noi în 1570.

Notele lui de călătorie sânt foarte scurte. El soseşte prin Nordul Moldovei, prin regiunea pe care Austriecii o vor numi mai târziu Bucovina, nume rămas şi după reunirea ei la patrie[1].

[1] Într'un scurt studiu, d. I. Nistor arată originea acestui nume, care se întâlneşte întâiu la sfârşitul veacului al XIV-lea însemnând „pădure de fag". „Bucovina" corespunde astfel, în legătură cu un singur fel de copaci, cu numele pe care-l poartă obişnuit Chigheciul de la Prut, din părţile Fălciiului: *Codru*, şi locuitorii de acolo Codreni. De alminteri Bucovăţ înseamnă acelaş lucru: pădure de fagi.

Cu privire la această Bucovină zice călătorul: „în care pădure a Bucovinei cu şeptezeci şi trei de ani înainte, adecă în 1497, 50.000 de ostaşi poloni au fost ucişi, într'o singură zi, de Români”.

Aceasta înseamnă însă lupta lui Ştefan-cel-Mare cu Ioan Albert, când copacii „înţinaţi”, adeca tăiaţi până la coajă, cazură asupra armatei polone şi o distruseră.

După aceia se pomeneşte de Suceava, şi în legatură cu ea se aminteşte şi de moartea lui Despot, care se întâmplase numai cu şase ani înainte. E vorba şi de Ţuţora, la vărsarea Jijiei, care va deveni pe urmă vestită prin venirea Hanului Tatarilor la 1595, prin instalarea lui Ieremia Movilă. Aflam şi de Lăpuşna, puţin mai jos, care a ajuns să fie destul de importantă: avem acte orăşeneşti de acolo, Alexandru Lăpuşneanu era din acest târg, prin mama sa, îngropată la mănăstirea Râşca.

Din celelalte oraşe ale noastre, călătorul ştie numai Chilia, care acum era turcească, şi decăzuse foarte mult, ca să treacă apoi în Dobrogea, însemnând Tulcea şi Babadagul, în drumul către Constantinopol. Se mai vorbeşte de unele lucruri care se întâlnesc şi la alţi călători, de marile pescării ale Moldovei, care erau pe vremea aceia aici. O întreagă populaţie, care nu arată să fi fost rusească, ci românească, erau pescarii de pe cursul Dunării până în Muntenia, de o parte şi de alta a fluviului, căci Turtucaia nu e decât un vechiu sat de pescari români. Călătorul ni spune că în braţul Chiliei se prindeau moruni, la un şfert de zi cale, cu luntrea.

La întoarcere se notează şi Cetatea-Albă, Tighinea, care acum era Benderul turcesc, întărit de Sultanul Soliman (la Bender s'a găsit inscripţia de marmoră care spune, în legătură cu aceasta, cum a

fost strivită Moldova supt copitele cailor Sultanului). Cetatea însă nu mai avea rosturi de vamă, ca altă dată, fiindcă toţi fugiau de vameşii turci; Hotinul a folosit foarte mult de pe urma faptului că rivala sa a fost ocupată de Turci. Tot la întors, călătorul ajunge la Iaşi, care este o „Capitala" a ţerii.

Călătorul iese din Moldova prin Camenița, cetatea polonă aproape de Hotin.

Iesuitul Giulio Mancinelli a fost pe la noi între anii 1582 şi 1586, în epoca în care tronul Moldovei era ocupat de Petru Şchiopul, bunul Domn inofensiv, „matca fără ac", şi de Iancu Sasul, a cărui stapânire de câţiva ani a fost terminată prin acea scenă tragică de la Lemberg.

Inainte de aceasta însă câteva cuvinte asupra legăturilor pe care le-am avut noi cu acest Ordin al Iesuiţilor şi cu Ordinele propagandei catolice în genere. Am văzut că această propagandă se făcea la început prin Dominicani, călugării predicatori, şi prin Franciscani. Rolul Dominicanilor a scăzut cu totul în timpurile mai nouă, dar al Franciscanilor a rămas însemnat. Vechea lor propagandă se facea prin fraţi din Ungaria, *baraţi* de la *barát*. dupa slavul *brat*, frate). Italienii s'au amestecat cu dânşii în a doua jumătate a veacului al XVI-lea. In timpuri mai nouă însă, după 1600, propaganda se facea de alţi Franciscani, veniţi de la Marea Adriatică, din regiunile Albaniei şi ale Dalmaţiei, unde misiunile lor au avut toldeauna o foarte mare importanţa, şi cari înaintaseră prin Peninsula Balcanică până la Dunăre. In Bulgaria ei au găsit, de alminterea, pentru propaganda lor un substrat care la noi nu se întâlnia: acei vechi eretici cari se chemau bogomili sau pavlichieni, creştini ai Sfântului Pavel—, Reichersdor-

fer şi-a închipuit, un moment, că eram şi noi, în Moldova, tot creştini pavlichieni, fiindcă s'a păstrat ceva din eresia aceasta în spiritul poporului—, şi cari, rămaşi, de la o bucată de vreme, fără niciun sprijin şi fără nicio orientare, şi-au găsit refugiul, din causa răspingerii lor faţă de ortodoxie, în catolicismul pauperist, popular, al Franciscanilor. Aceasta explică de ce Franciscanii au venit din Bulgaria, nu din causa legăturilor speciale între poporul bulgar şi religia catolică sau cultura pe care o aducea această religie catolică.

Mai ales în secolul al XVII-lea a jucat un mare rol în propagarea catolicismului la noi acea parte a Ordinului Franciscanilor care se zicea Observanţii pentru că şi-au fost impus anumite regule de „observare" morală, ceilalţi călugări fiind rătăcitori, cerşitori, ignoranţi şi de multe ori şi cu moravuri rele.

A fost un timp deci când Biserica latină din Muntenia a atârnat întru toate de cea de dincolo de Dunăre, mai târziu de episcopatul de Nicopol şi, de la un timp, episcopii nu mai residau acolo, la Nicopol, unde erau împrejurări grele, ci preferau să steie pe lângă bogatele Curţi ale Domnului muntean, în Bucureştii cari, în tot casul, nu puteau fi comparaţi cu niciunul din vechile târguri mucegăite, prădate, căzute în sărăcie din Peninsula Balcanică. Catolicii bulgari de la Cioplea, din apropierea Bucureştilor, erau în legătură cu propaganda aceasta a Franciscanilor veniţi din regiunile bulgăreşti.

In Moldova însă, Franciscanii din Secuime, cari aveau o „Casă" vestită acolo, la Şimlăul Ciucului (Ssik-Somlyó), deserviau bisericile episcopatului de Bacău, de şi „biscupul" era acuma în Polonia; ei duceau o viaţă foarte modestă, administrând fără a predică.

De la o bucată de vreme, un alt Ordin, al Iesuiţilor, luase asupra-şi răspândirea creştinismului şi la păgâni şi la shismatici — şi noi, ca ortodocşi, eram cuprinşi între shismaticii pe cari Biserica catolică-i despreţuia şi-i prigonia, căutând să li mântuiască sufletele prin chemarea-i la singura Biserică salvatoare. Fuseseră întemeiaţi în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, în momentul când catolicismul, atacat de protestanţi, a crezut că nu se poate apăra mai bine împotriva acestei invadări a eresiei — căci pentru dânşii protestantismul era o eresie—decât prin proclamarea dogmelor faţă de care nu se încape niciun fel de îngăduinţă sau transacţie, şi prin organisarea unui corp de călugări învăţaţi, capabili de toate fineţele şi iniţiaţi în toate subterfugiile diplomaţiei, şi, pe lângă aceasta, stăpâniţi de o energie ostăşească, am zice, fără păreche.

Iesuiţii, de şi având ca fundator pe un Spaniol, s'au recrutat mai ales, nu în Spania, căci temperamentul spaniol nu prea e potrivit cu o activitate de dibăcie, de ipocrisie, de strecurări meşteşugite, ci dintre Italienii cari făcuseră şcoala Renaşterii, cari trecuseră prin învăţăturile lui Macchiavelli, cari luaseră o parte atât de însemnată la alcătuirea diplomaţiei moderne, lăsând cele mai importante, adevărate şi folositoare rapoarte cu privire la desvoltarea politică a Statelor de la începutul epocei moderne. Preocupaţi şi de cucerirea morală a Extremului Orient, Iesuiţii au mers de preferinţă, nu în Germania, capabilă să se apere, nu în Peninsula Balcanică, unde era un domeniu al Franciscanilor, ci, înainte de toate, în regiunile ardelene, polone şi ruseşti. Pe la 1580 ei aveau o situaţie admirabilă în Ardeal, şi au întrebuinţat-o cu atâta lăcomie, încât a trebuit, să se iea măsuri împotriva lor, fiind

expulsaţi, la un moment dat, căci altfel întreaga politică a prinţilor unguri din Ardeal ar fi căzut în mânile lor: avem în Sigismund Báthory, acel care se credea stăpânul lui Mihai Viteazul, de şi supt raportul militar nu era vrednic nici să-i deslege încălţămintea, aşa ambiţios, iubitor de glorie, degenerat şi incapabil cum îl ştim, tipul tânărului bine crescut de educatori de aceştia cu apucături călugăreşti. In Polonia ei s'au putut aciua foarte bine pe lângă regele Ştefan Báthory, care era din aceiaşi familie ca şi stăpânitorul din Ardeal; el a fost un mare ocrotitor al Ordinului în luptă contra eresiei sociniane, forma în care protestantismul pătrunsese acolo, împotriva chiar a protestantismului unei părţi din oraşele polone, ca şi împotriva ortodoxismului unei părţi din nobilii ai căror strămoşi făcuseră parte din Statul lituano-rus. Avea nevoie, pe lângă aceasta, de Iesuiţi, nu numai supt raportul religios şi cultural, dar şi pentru că ei aduceau o escelentă cunoaştere a limbii latine, calitaţi pedagogice distinse şi erau oameni, în sfârşit, cari, într'un sens, au continuat acţiunea Renaşterii, capabili fiind a da lustru unei ţeri. Pentru a fi în legătură cu aceia dintre Ruşi cari rămăseseră ortodocşi, s'au stabilit, pe lângă alte „Case" pe care le aveau în Polonia, cu mănăstiri, şcoli, teatre şcolare, o „Casă" şi la Lemberg.

De la Lublin veni părintele Warszewiecki din Societatea lui Isus, care avea misiunea specială de a lucra între Ruşi şi între, vecinii, tot ortodocşi, tot shismatici, cari erau Românii din Moldova. In special asupra Moldovei s'a exercitat prin această Casă din Lemberg o puternică influenţă iesuită. Asupra Ţerii-Româneşti s'a lucrat mai puţin, influenţa ardeleană fiind mai slabă, iar de jos, cum am spus, venind altă influenţă catolică, a călugărilor franciscani din Bul-

garia. In sfârşit în Rusia Iesuiţii au jucat, la începutul secolului al XVII-lea, un rol extraordinar de mare, şi a fost un moment când Moscova putea să ajungă catolică. Pentru ca să se oprească opera de propagandă, aici au trebuit sforţări mari din partea ortodoxiei, cu greu, salvată de Patriarhul de Ierusalim, Teofan, care a alergat imediat în părţile acestea, pe la 1620, — şi ortodoxia din Ierusalim era mult mai mult decât cea din Constantinopol, şi cu atât mai mult decât cea din Moscova şi Chiev , dar, înainte de toate, printr'un Român, fiul lui Simion Movilă, Petru, care fusese întăiu Pătraşcu-Vodă candidat la tronul Moldovei şi Munteniei şi se aşezase apoi în călugărie la Chiev, la vestita mănăstire a Peşterii. Ajuns Mitropolit de Chiev, întemeietor de tipografie, alcătuitor de catechism, creator al unei literaturi ruseşti şi, prin originea lui aristocratică, prin legăturile lui cu Curtea polonă, din cele mai mari personalităţi pe care le-a cunoscut poporul rusesc, căci viaţa culturală a întregii naţiuni derivă de la presenţa pe Scaunul din Chiev a lui Petru Movilă sau Moghilă, a doua zi după epoca lui Mihai Viteazul.

Iesuitul care a jucat un mai mare rol şi în Ardeal şi în Rusia a fost vestitul Padre Possevino, care a fost şi un scriitor vestit, — în total o personalitate foarte interesantă.

Aşezaţi între Ardeleni, Poloni şi Ruşii de supt coroana polonă, din Galiţia şi de peste Nistru, lângă Cazacii supuşi pe urmă influenţei Ţarului din Moscova, natural că şi noi a trebuit să primim influenţe de acestea iesuite. Sânt Domni din a doua jumătate a veacului al XVI-lea cari au ocrotit propaganda catolică. Petru Şchiopul a fost prietenul acestei propapagande: pe lângă dânsul a funcţionat multă vreme în calitate de cămăraş de Lăpuşna, pe urmă de

Postelnic, un Albanes italianisat, cu aparenţă de nobil venețian, Bartolomeo Bruti, frate cu tălmaciul ambasadorului venețian la Constantinopole, Cristoforo Bruti, şi rudă cu alţi membri ai aceleiaşi familii, rămasă în Capo d'Istria şi în deosebite părţi ale Italiei. Bruti era aşa de bogat, încât putea să trimeată 6.000 de galbeni ungureşti rudelor.

Acesta a fost sprijinul de căpetenie al propagandei catolice la noi. Era vorba să se primească stilul nou încă de la 1590, îndată după decretul prin care Grigore al XV-lea îl impuse, în Moldova; s'a căutat a se redacta un catechism românesc, ceia ce nu s'a făcut. Ungurii şi Saşii câştigaţi pentru propaganda luterană trebuiau să fie aduşi din nou la catolicism. Se va vedea că şi Ieremia Movilă a sprijinit catolicismul, mergând în Suceava la biserica catolică. In Muntenia Alexandru-Vodă, fratele lui Petru Şchiopul, este zugrăvit aşa de un scriitor catolic, autorul unui raport italian: „Petru-Voda din Moldova, şi prieten al regelui Poloniei, a avut un frate care a fost Domn în Muntenia şi se chema Alexandru, care a murit la 1577, fiind socotit sfânt, ca unul ce purta ascunsă supt haina lui un veşmânt de călugăr de păr de cal foarte aspru, cu care a şi murit[1]."

Se pomeneşte în acelaşi raport de nevoia unor cărţi ungureşti şi „sârbeşti" (adecă slavone) în legătură cu propaganda catolică.

Aşa fiind, era natural ca Iesuiţii să şi vorbească de ţerile noastre.

Acum, nu cunoaştem tot ce au spus Iesuiţii şi ce se păstrează în relaţiunile lor manuscrise. Este o i-

---

[1] Tot el spune, în ce priveşte pe Petru Şchiopul, că avea o gardă de 400 de trabanţi şi 500 de Albanesi, cari erau catolici, şi a făcut o biserică de piatră foarte frumoasă. Cf. *Rev. ist.*, VII, p. 212 şi urm.

mensă arhivă la Roma, a Congregației de „Propaganda Fide" („Pentru răspândirea credinței"), care se ocupa de toate provinciile câștigate împotriva păgânilor sau ereticilor. Un inventariu al acestor bogății lipsește, și s'au tipărit numai relațiuni întâmplătoare, sporadice.

In scrierile părintelui Possevino despre Ardeal[1] se vorbește despre situația poporului românesc de acolo Este chiar un pasagiu foarte important în care se constată existența unui Vlădică românesc la Alba-Iulia. A fost o discuție foarte pasionată. în ce privește rostul acestui episcopat. Câțiva, printre cari mă număr, susțin că Românii n'au avut un Mitropolit residând în Capitala Ardealului decât pe vremea lui Mihai Viteazul și din causa influenței lui; alții, sprijiniți pe anume acte, dubioase, pretind că încă din secolul al XV-lea era un Mitropolit al Ardealului. Acesta se pare cu totul imposibil, pentru că situația Românilor din Ardeal era așa de umilă, cu atâta despreț erau priviți de oficialitate, încât un Mitropolit al lor așezat în fața episcopului catolic, în însăși reședința principilor Ardealului, e nelogic. De fapt, pe vremea aceia, se făcea în Ardeal printre Români o foarte puternică propagandă calvină, căreia i se datorește și traducerea în românește a o mulțime de cărți sfinte sau predici și tipărirea acestor cărți. In fruntea Bisericii acesteia calvine a Românilor din Ardeal era un superintendent, dar ai noștri nu prea înțelegeau ce e superintendentul, și-i ziceau și mai departe: Vlădică. Și, de oare ce superintendentul trebuia să aibă legături strânse cu prințul, era necesar să aibă un „birou" la Alba-Iulia: s'a făcut acolo, deci, o bisericuță, care pe urmă a fost transformată

[1] Ed. Andrei Veress: *Transilvania* (1584), Budapesta 1913.

în biserică de zid de către Mihai Viteazul. Acesta este sensul presenței episcopului. Dar el nu era acolo în calitate de episcop român, căci nu represinta ca episcop neamul său românesc, ci era unul care prin aducerea noastră la calvinism lucra la desnaționalisarea neamului său.

E posibil ca Possevino să fi spus ceva și despre Moldova, însă acel care a povestit despre dânsa și a cărui expunere s'a tipărit este pănă acum numai acel Giulio Mancinelli.

El vine din Sud, prin Varna, Mangalia, Preslavița. Ce l-a izbit întăiu, în cale, este ieftinătatea de la noi. Pentru un aspru — monedă mică de argint foarte supțire, pe care Turcii o falsificau în chip scandalos, dar, pe când ei plătiau în aspri noi, cereau să fie plătiți în aspri vechi—, se dădeau cinsprezece ouă; o găină costa doi aspri și un butoiaș de vin patru.

Mancinelli înseamnă la Constanța că mai existau încă ruine din vremea veche de la Tomis. Se mai găsiau „marmuri mari" aici, și un Turc bogat le scotea din ruine. Pe urmă Mancinelli înaintează la brațul Chiliei. Pe aici se trecea foarte greu, fiindcă brațul era înomolit, și numai în anume momente corăbiile, cu multă primejdie, puteau să se strecoare în aceste părți. Aici a văzut furci de care atârnau moruni spintecați, puși în proțap. In ce privește prețul, se spune că morunul plin de icre, cât omul de mare, costa 60 de aspri. La Iași călătorul vede coloniile străine — și asupra acestor colonii vom reveni —, compuse din Ragusani, Germani, Unguri. Erau și familii bogate catolice, care aveau pe mormintele din jurul bisericii lor, apoi distruse, blasoanele familiilor lor. Când se întoarce, Mancinelli e

prins de furtună în locuri grele de la gurile Dunării şi ajunge în pericol să se înece. Tovarăşii lui de călătorie se roagă atunci de Dumnezeu să-i cruţe viaţa, făgăduind să reclădească biserica de piatră a Sf. Nicolae din apropiere.

Adaug că la 1565 Giovanni Andrea Gromo dă o descriere a Ardealului, în care Românii sânt presintaţi ca hoţi şi tâlhari. Alături, se vorbeşte de cei 3.000 de călări ai Moldovei (de toţi, 60.000 de ostaşi), cu cai buni şi şoimi vestiţi (300 de cai şi 100 de şoimi se dau Sultanului). Se atinge şi alegerea Domnilor[1].

Un raport de Iesuiţi[2] presintă o călătorie la Suceava supt Ieremia Movilă. La Cetatea Neamţului e pârcălab Hrisoverghi cu fiu care a învăţat la Veneţia (întors de doi ani; şi tatăl înţelege italieneşte). In târgul vecin, două biserici, cu un preot catolic şi credincioşi saşi. In Suceava Vodă-i mângâie de prigonirea prinţului ardelean şi-i îmbracă. E un Domn pios şi foarte blând: biserica românească are frumoase picturi; icoane în sala de audienţă. Sânt, pentru ceva negustori şi soldaţi poloni, două biserici catolice. La urmă se pomeneşte biruinţa lui Radu Şerban contra lui Moise Székely, acel prinţ de prigonire[3].

---

[1] *Archiv für siebenbürgische Landeskunde, N. F.*, II; *Rev. Ist.*, I, p. 65 şi urm.

[2] Veress, *Annuae literae Soc. Iesu de rebus transylvanicis temporibus principum Bathori*, Budapesta 1921.

[3] V. şi *Rev. Ist.*, VII, pp. 212-5.

XIII.

Trei călători francesi la noi

Venim acum la călătorii francesi. Avem doi: unul în Muntenia, Lescaloppier şi Bongars, şi altul în Moldova, Fourquevaux, cari sânt aproape contemporani.

Să începem cu acesta. Fourquevaux[1] era un om deprins în negociaţii diplomatice, care a jucat un rol şi în Spania şi care, făcând o călătorie în Orient, s'a hotărât să se întoarcă prin Polonia. La început el urmează deci acelaşi drum pe care-l făcuse Mancinelli, strabătând Moldova de la Sud, de la gurile Dunării, către Iaşi.

Şi el întâlneşte la guri pescăriile acelea straşnice, cu morunul cât omul, care formau un obiect de mare venit pentru Vistieria turcească. Preţul unui morun, cântărind cât o sarcină de catâr, spune el, era de doi solizi francesi. Icrele, care se vindeau în toată lumea grecească supusă Sultanului, erau din părţile noastre; negoţul Ruşilor e mai nou, presupunând relaţii comerciale care atunci nu existau.

Indată după aceasta se întră în imensa stepă pe

---

[1] V. Iorga, *Acte şi fragmente*, I. Cf. Iorga, *Voyageurs français en Orient*, Paris 19_8.

care Tatarii o numiau Bugeacul. Pe vremea aceia nu erau pe aici Tàtarii, dar Cazacii, hoţi de dincolo de Nistru, erau, fără ca pe vremea aceia să represinte o parte din populaţia rusească. Cuvântul Cazac e tătăresc, înseamnă „pribeag” ori, cum s'ar zice cu un termin engles, „outlaw”, „care se află afară din lege”. Oameni fugiţi din Polonia, din Rusia, din Moldova, oameni cari făcuseră vre-o crimă, vre-un păcat sau cari aveau mari ambiţii pe care nu le puteau satisface în ţara lor. In ostroavele Niprului, acoperite de păduri, acolo se strângeau şi prădau pe orice drumeţ. Erau aşezaţi la cataractele râului, unde e mai greu de pătruns, în regiunea unde fuseseră întâiu Ostrogoţii. In secolul al XVII-lea li se zicea Zaporojeni, sau şi Nizovi. Regele Poloniei se scutura de orice legătură cu dânşii, spunând Turcilor ca pot să vie să-i execute pe toţi, dacă pot; dar, de fapt, aceşti Cazaci li erau Polonilor foarte necesari fiindcă-i întrebuinţa în contra Tatarilor, şi nu exista alt mijloc de a lupta contra lor decât acesta, Cazacii fiind, mai la urma urmei, un fel de Tatàri creştini. Ştefan Báthory i-a orânduit puindu-li în frunte un Hatman, şi pe vremea aceasta Moldova, nu numai că li cunoştea calităţile ostăşeşti, dar Ioan-Vodă cel Cumplit a fost susţinut împotriva Turcilor de Cazacii lui Svierşevschi: când boierii moldoveni l-au trădat, aceşti auxiliari străini au luptat alături de dânsul şi l-au apărat până în ultima clipă.

Pe urmă, Ioan Potcoavă a fost aşezat tot de Cazaci, şi Hatmanul căzăcesc a stat în rândul boierilor Moldovei la Iaşi, câteva luni de zile. Şi au venit şi alţi falşi Ioan-Vodă, precum şi un Alexandru-Vodă, un Constantin-Vodă, cari toţi erau sprijiniţi de Cazaci, bucuroşi ca, în loc de a prinde pe drumeţii mai rari, să prade o ţară întreagă care-şi refăcea bogăţia

în timp de câțiva ani de zile. Un fiu al lui Alexandru Lăpușneanu, Petru Cazacul, s'a numit așa, de și era Moldovean, pentru că fusese susținut tot de Cazaci. Și pe vremea lui Mihai Viteazul au jucat un rol mare în luptele acestuia.

Pe acești Cazaci îi întâlnește călătorul nostru, care li zice „les Couzaquis”. Ei făceau drumurile cu totul nesigure. Drumurile acestea, ni spune călătorul, sânt cutreierate în cea mai mare parte de familii care locuiesc în căruțe cu mai multe rânduri și care au în ele până și mori de vânt pentru faină. E vorba deci de Tatari, cari locuiau în ce se numește de cronicari, în secolul al XVII-lea, *coșuri,* cam cum sânt azi căruțele cu care coboară sătenii de la munte când merg să culeagă recolta la șes.

In ce privește cetățile de aici, Fourquevaux cunoaște Chilia și Cetatea-Albă, care aveau garnisone de Ieniceri. Stătea în ele un vameș turcesc, și erau închinate — cel puțin Chilia — unei fundațiuni religioase din Orient; și Sultana Validè, mama Sultanului, avea drepturi asupra veniturilor orașului. La Cetatea-Albă guvernatorul ținea două biete galere.

Prin mlăștinile acestea era un număr colosal de țânțari. Ii simte călătorul, care știe și când s'a luat Cetatea-Albă: „acum nouăzeci și cinci de ani”. Acest amănunt arată că în localitate se pomeniau vremurile moldovenești. Cetatea avea încă turnurile cele mari, zidurile duble, șanțurile adânci, „de modă veche”. Cea mai mare parte s'a păstrat până în zilele noastre, și cetatea este, cum am mai spus, cea mai impozantă construcție militară din tot cuprinsul României Mari. Mahalalele erau întinse, însă făcute de lemn, întocmai ca și casele din Constantinopol.

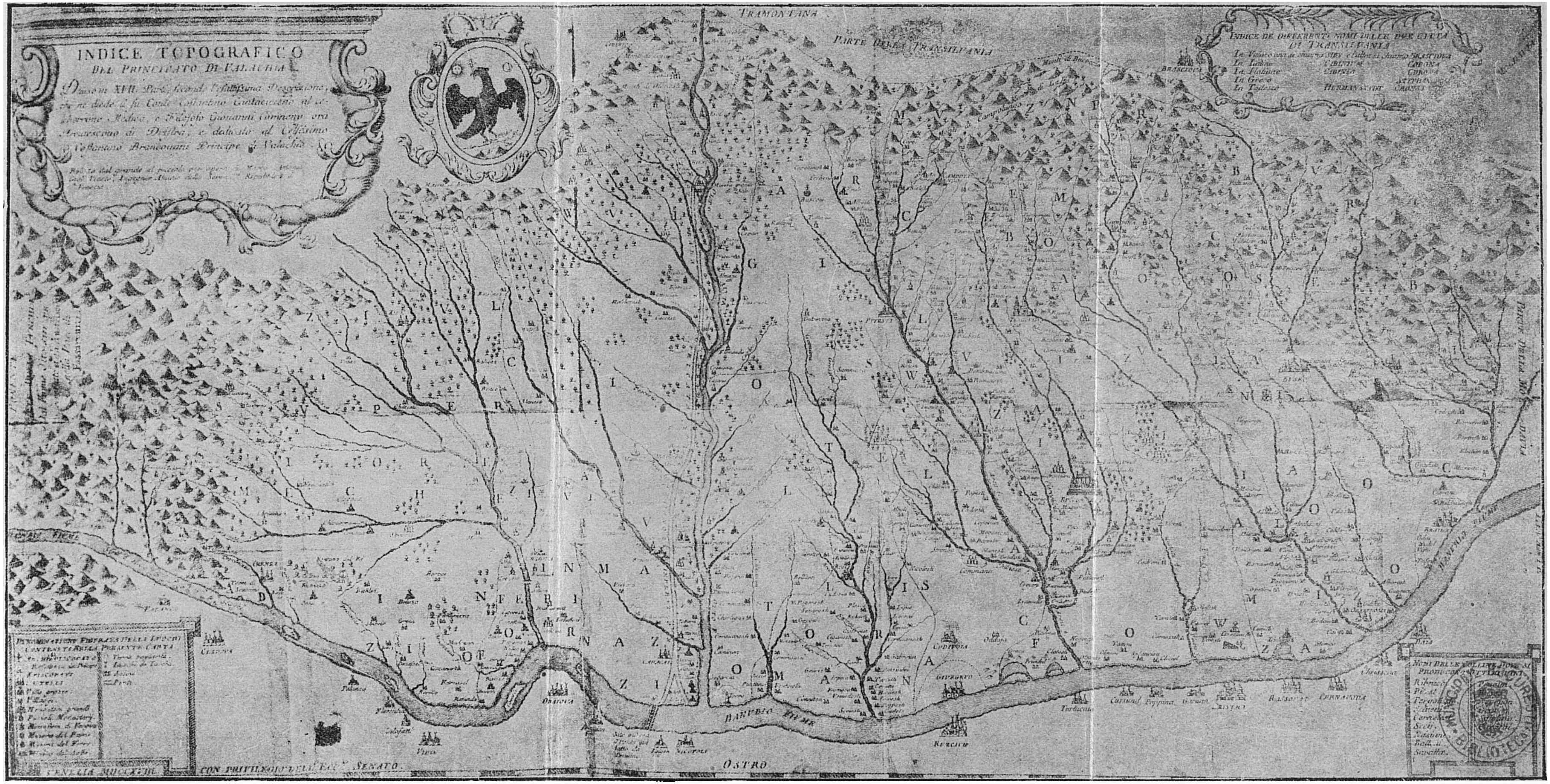
Ca să continue drumul, călătorul frances a trebuit să se suie în cară cu boi, și cu ele a mers până la lo-

calitatea pe care o numeşte „Porcaër", Purcari, care era granița între locul Domnului moldovean şi teritoriul Sultanului. „Regiunea aceasta", scrie el „e puțin locuită şi puțin fertilă, afară de păşuni. Vite sânt multe, şi foarte ieftene, în această regiune: boi, cai, oi, capre, şi aceste vite le pradă „les Couzaquis", hoţi goniţi din Polonia, Rusia şi ţerile vecine, supt groaza cărora trăieşte toată ţara, aşa încât noaptea trebuie să stea cineva să păzească tabăra aprinzând focuri, care erau foarte necesare din cauza frigului, adus de vântul din stepă. Imprejurarile acestea de frig şi hrană proastă au făcut ca drumeţii să se şi îmbolnăvească. Cu Francesul era şi un Italian şi alţi tovarăşi. N'aveau ca hrană decât pişcoturi şi carne sărată. Cu toate acestea, făceau haz de năcaz: Italianul s'a apucat să joace şi comedia lui italiană, Arlechino, în stepa basarabeană... Se mai distrau şi cu vânatul de păsări, — în Basarabia, în părţile din spre Orheiu şi Soroca, se mai vad şi acum dropii lăsându-se grele în mijlocul buruieniior enorme. In păduri erau mistreţi şi urşi, cari invitau şi ei la vânătoare.

Când s'a trecut pe pamântul moldovenesc, populaţia era mai deasă, şi, ne mai fiind primejdia de Cazaci, se vedeau necontenit săteni şi satence mergând la târg.

In această ţara, spune Fourquevaux, fetele obişnuiesc să pună cununi de flori pe cap. In carăle lor se aduceau foarte multe ouă, şi femeile erau atât de sprintene — ca dănţuitoarele din Spania, care saltă aşa de uşor, că o foaie de trandafir pusă în papuc nu se ofileşte—, încât ouăle aşezate în cară nu se stricau.

„Pe aceste drumuri", zice el, „întâlnim adesea douăzeci până la treizeci de căruţe laolaltă"—sis-

Harta lui Constantin Stolnicul Cantacuzino adausă la opera lui Del Chiaro.

temul de a călători în caravane de frica hoţilor—; „pe fiecare era câte o fată. Veniau de la târg. Erau foarte frumoase, fără găteală, cu cununi de flori în păr, ca să arăte că sânt încă de măritat. Am cumpărat de la ele lapte, prepeliţe („des cailles qu'elles appeloient en leur langue *perpelissa*"), ouă, de care une ori erau pline carăle până sus, şi ele erau aşezate în vârf, pe care mergeau ei, se sprijiniau pe ele fară să le spargă".

Ajuns la Iaşi, Fourquevaux vede unde locuiau Ţiganii mănăstirilor; erau mănăsiri foarte multe şi Ţigani în proporţie. 2.000 de case ţigăneşti dădeau dajde Domnului. Se face oarecare confusie între îmbrăcămintea Româncelor şi a roabelor ţigance. Pe atunci — ceia ce merită să fie relevat — Româncele din mahalale purtau costumul de la sat, cu pieptănătura înaltă, cum se vede acum la femeile unguroaice din Ţinuturile de munte, în judeţul Roman în special, şi care se întâlneşte, împrumutat, şi la Rutencele din Nordul Bucovinei şi Basarabiei.

Se mai vorbeşte de casele foarte şubrede ale oamenilor de rând, de Curtea domnească, cu oarecare înfăţişare, fiind făcută de piatră. Drumeţul a văzut şi pe Petru Şchiopul dând audienţă. „Ducele Moldovei", povesteşte el, dădea audienţă, cu măreţie şi maiestate" *(avec grandeur et majesté)*. Lângă dânsul stătea Bruti, care-i adusese scrisori din Constantinopol. Domnul era păzit de trei, patru sute de soldaţi unguri, cari poartă săbii şi halebarde. Stăteau doi câte doi până la umbrarul supt care stă Vodă. E aşezat; dregătorii îi stau în preajmă. Pârâşi vin la el, de oriunde, se opresc în faţă-i şi, îngenunchind, îi vorbesc. Pare că asistăm la o scenă din evul mediu: Ludovic cel Sfânt judecând pe Francesii veacului al XIII-lea supt stejarul de la Vincennes.

I se oferă să visiteze Curtea, care pentru un drumeţ din Apus nu înseamnă mare lucru. Era din lemn, ca şi casele boierilor, „şi cu foarte puţină piatră, rău aşezată". Petru Şchiopul, de alminterea, avea să vadă în posesiunile austriece şi altfel de locuinţi, după fuga lui din Moldova, la 1591, la Tulln, la Innsbruck, la Bozen, dar, cu gândul la sărăcia Moldovei sale înapoiate, el era să moară de dor supt binecuvântarea caldă a soarelui din aceste părţi vecine cu Italia, unde-i era menit să-şi odihnească oasele.

Călătorul ştie despre originea noastră romană, şi el recunoaşte şi latinitatea limbii, măcar în parte, căci avem elemente „italiene, slave, greceşti, turceşti—şi multe altele".

„Ţara e foarte bogată, pământul negru; heleşteie sânt pretutindeni."

Plecând din Iaşi, cu trate în Polonia care nu fura achitate, se dă o căruţă uşoară, cu un singur cal şi pentru un singur om, cum au fost căruţele de poştă de mai târziu, cu care atâţia călători au fost scuturaţi, ba zvârliţi chiar din ele şi suiţi înapoi.

In toate părţile călătorul nostru a văzut păşuni, pe alocurea pământ lucrat, — agricultură sporadică prin urmare. Trebuie trei zile pentru a ajunge la Ştefăneşti, unde se trece Prutul. Ajunge în sfârşit, la Hotin, care este o cetate, „un mic castel" de cărămidă, înalt.

Una din cele mai neaşteptate descoperiri ne face să vedem printr'un călător însăşi viaţa din Ţara-Românească şi în deosebi din Bucureşti în al treilea sfert al secolului al XVI-lea.

D. Edmond Cleray a găsit la Montpellier un manuscript, provenit din familia de Thou, cuprinzând călătoria, care e în general de o importanţă deose-

bilă, a unui Parisian, viitorul consilier de Parlament —om curios de a vedea lucruri nouă, ager în a le prinde şi capabil de a le reda cu mult haz naiv—, Pierre Lescalopier, care a făcut, numai pentru plăcerea lui, fără însărcinare diplomatică dintru început, fără planuri pioase de pelerinagiu şi fără interes de comerţ, drumul prin Veneţia la Constantinopol („Voyage fait par moy, Pierre, Lescalopier, Parisien, l'an 1574, de Venise à Constantinople"). Descrierea lui, cu largi reproduceri, între care paginile care privesc pe Români, a apărut în „Revue d'histoire diplomatique" din 1921.

La Constantinopol, ambasadorul frances se gândeşte a-l întrebuinţa pe drumeţ în proiectul de căsătorie dintre Ştefan Báthory, principele Ardealului, viitorul, în scurtă vreme, rege al Poloniei, şi d-ra de Châteauneuf, din suita Ecaterinei de Medicis, pe care, asigură el, regele, Carol al IX-lea, obişnuia s'o numească „soră" a sa,— de fapt, Renée de Rieux, o persoană nu tocmai recomandabilă, care a luat mai târziu pe un Italian oarecare, grăbindu-se a-l asasina[1]. Escalopier ştiind latineşte, ministrul regelui căutase a-l întrebuinţa într'o ţară ca Ardealul, în care aceasta era limba curentă.

Dar mai era un scop: pe atunci influenţa francesă tindea a cuprinde Orientul. In Polonia fusese ales rege Henric, al doilea fiu al Ecaterinei de Medicis; un represintant al regalităţii francese se instalase la Constantinopol, unde Apusul catolic întreg era considerat ca o ţară a Francilor cu un „Impărat" frances mai presus de toţi ceilalţi şefi de State. In Nordul Rusiei negoţul frances pătrundea îndrăzneţ. Asupra ţerilor noastre, în care era să se aşeze, peste câţiva

[1] M-lle de Chasteaneuf, l'une des filles de la Royne-Mère, que le Roy nommoit sa cousine.

ani numai, ca Domn, un ocrotit al lui Henric ajuns rege al Franciei, Petru Cercel, din Țara-Românească și unde visătorii se gândiau la colonisări de Francesi [1], era cu neputință ca această infiltrare, diplomatică deocamdată, să nu aibă consecințele ei.

Astfel Lescalopier avea și sarcina ca, în treacăt. „să mulțămească celor doi Voevozi pentru binefacerile lor față de Francesii cari trecuseră din Polonia în Levant" și să caute și niște inele pierdute la Munteni de contele de Tavannes, într'o călătorie asupra căreia n'avem știri mai bogate [2].

Pe urmă, trecând în Polonia, călătorul, devenit acuma un agent al diplomației francese, avea să ducă știri lui Gilles de Noailles, senior de Lisle, care se afla la Cracovia.

Astfel el e bine informat asupra situației în părțile noastre. Știe că, la năvălirea lui Ioan-Vodă cel Cumplit în Țara-Românească, cu 60.000 de oameni, și ambasadorul frances stăruise pe lângă atotputernicul Vizir Mohammed Socoli pentru reașezarea în Scaun, prin intervenția militară turcească, supt conducerea beglerbegului Rumeliei, a lui Alexandru-Vodă cel izgonit [1]. Aceasta pentru că Henric al Poloniei era în conflict cu Ioan, din ințețirea vestitului aventurier Albert Laski, îndemnătorul[1] și ajutatorul, apoi dușmanul lui Despot cel de o samă cu dânsul, care Laski nu voià numai să i se restituie Hotinul, „usurpat"

---

[1] N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Paris 1917.

[2] Remercie ces deux Vaïvodes de leurs bienfactz aux François qui avoient passé de Pologne au Levant et une creance de quelques bagues volées en Walachie au sieur comte de Tavannes.

[3] Ce qu'il avoit fait et moyenné avec Mehemet-Bassa en faveur d'Alexandre, Vaïvode de Valachie, chassé par Juan le Moldave. auquel il avoit procuré le secours du beillerbei de la Grèce, qui l'alloit restablir.

de Moldoveni, „pretinzând că era în hotarele Moldovei şi că Laski nu făcuse omagiul". El se afla la Paris, de unde, în legătură cu planurile lui, bine cunoscute, de Domnie românească, oferia pentru tronul muntean 10.000 de galbeni creştere la tribut, pe lângă darul în valoare de 200.000 alţii, pentru Socoli şi încă trei Paşi[1]. Cunoştinţile Parisianului merg chiar aşa de departe, încât ştie şi locul unde, după lupta dintre Ioan şi Alexandru, acesta se retrăsese cu 10-12.000 de oameni, aşteptând pe Turcii beglerbegului: „schat Joanestschte", satul Ioneşti (?), la Dunăre, de sigur în raiaua Giurgiului, De altfel la ambasadorul regal, episcopul d'Acqs, se presintaseră soli şi de la Alexandru, care voià să-şi răsbune, şi de la Ioan însuşi, care dădea explicaţii: ambii se arătau gata să fie la Poartă într'un an pentru a se judeca acolo cearta dintre dânşii.

Drumul şi-l face spre Ardeal, unde negociaţiile pentru căsătoria francesă urmau, între omul prinţului şi agentul frances — se vorbia Turcilor, pentru a-i câştiga la proiect, de posibilitatea ameninţătoare a unei căsătorii dintre Báthory şi o fată a Habsburgului de pe tronul german—, în tovărăşia solilor acestei ţeri.

Dunărea se trece pe la Rusciuc, căruia i se dă numele românesc de: Ruşi; târgul era locuit şi de Turci, nu numai de Bulgari. Aici se înseamnă preţurile şi echivalenţa monetară; un cal costă douăzeci de galbeni sau o mie de aspri, galbenul valorând cincizeci-şaizeci de bucăţi din mica monedă de argint, adesea falşificată, a Turcilor.

La 6 Iunie Parisianul trece prin vad, unde e cer-

[1] Le Walaque luy avoit usurpés, pretendant qu'ils (les chasteaux) étoient dans les bornes de Walachie et que Laski ne luy en avoit faict l'homage.

cetat ca să se vadă dacă nu duce cu dânsul sclavĭ creştini fugari. Află pe malul stâng un sat „turcesc", cu mulţi Români în el; din cetatea veche a Giurgiului — căci nu poate fi vorba de altceva — află numai un turn pătrat, despre care i se spun lucruri din care înţelege că pe acolo ar fi fost Petru Ermitul, pe vremea întăii cruciate!

Fără a descrie localităţile intermediare, Lescalopier presintă acuma Bucureştii de atunci, — o adevărată revelaţie. Oraşul e întărit, — pe vechea lui aşezare din deal — cu „trunchiuri mari de copac înfipte în pământ, unul lângă altul, şi legate între ele prin grinzi transversale, prinse de acele trunchiuri cu nişte înjghebări lungi şi mari de lemn"; uliţile sânt acoperite şi ele — încă de atunci — cu „trunchiuri de copac" [1].

In clipa când se pregătia marea lovitură turcească împotriva Moldovei, unde, în pustietatea seacă de la Roşcani, Ioan-Vodă era să fie vândut de boierii săi şi rupt de cămile, Francesul află pe Vodă-Alexandru între boierii lui şi Turcii ajutorului. Locuia în cetate, acel „chasteau fermé contre la ville" pe care nu-l putem aşeza aiurea decât pe înălţimea de la Mihai-Vodă.

In trăsură domnească cu cai frumoşi *(coche bien attelé)* călătorul merge la Curte, cu scrisorile de acreditare, date din Constantinopol, precum şi cu altele în care Vodă era rugat să primească bine pe Gilles de Noailles, în trecerea lui de la Poloni în Turcia. Alexandru răspunde că întâmpinarea va fi

[1] Gros troncs d'arbres fichés en terre contre l'un l'autre et attachés ensemble avec des solives de travets fichées auxdits troncs avec de longues et grosses chevilles de bois; le pavé de la ville est de troncs d'arbres.

ca a unui sol al regelui Franciei, „căruia vrea să-i aducă servicii" („auquel il vouloit servir").

Palatul e în paiantă: „cloisonnages de charpenterie remplis de torchis de boue et herbe hachée parmi". Cuprinde „o sală mare cu covoare turcești și cu săpături jur-împrejur, la înălțime de aproape trei picioare, ca în caravanseraiuri"[1]. In fața porții de întrare stă Vodă în jeț *(chaire)*. Boierii așteaptă în picioare la distanță, precum și satârgiii și cei cu buzdugane („plusieurs armés de haches ou marteaux d'armes"); lângă Domn stă numai un „paj", un copil de casă, care iea scrisorile și le cetește tare. Răspunsul, arătat mai sus, fu scurt („le prince me parloit en peu de parolles"). Un tălmaciu latinesc, găsit cu greu, ajutase pe călător, care e recondus seara cu torțe, la casa lui în oraș, unde Vodă, care-i dăduse și un mehmendar pe drum, trimesese un bun bucătar.

Orașul, spune el, n'are nicio clădire cum se cade („aucun beau bastiment"). Ar fi — ceia ce e fals — numai două biserici, și acelea de lemn, dintre care una săsească: „l'une à la grecque, l'autre de luthériens". Casele sânt acoperite cu țigle, cu șindilă sau cu stuf.

Țara e plină de roadă. Locuitorii *sânt coloni romani* și-și zic, printr'un „glissement de la langue" Români: *„ceux du pays se disent vrays successeurs des Romains, nomment leur parler romanechte, c'est-à-dire romain"*. Ei vorbesc o limbă pe jumătate italiană, pe jumătate latină, dar „amestecată cu grecește și cu vorbe ciudate" („meslée de grec et de baragouin"). Sânt ortodocși stricți, absolut contra Papei. Respectul pentru Domni e religios, și-i pomenesc

[1] Grande salle tapissée de Turquie, des reliefs tout autour d'environ trois pieds de haut, ainsi qu'aux carvacerats.

'în rugăciuni. Ospeţele sânt îmbielşugate, şi se ridică păharul — aici dă, cel d'intăiu, cuvinte româneşti—: pentru Dumnezeu, „pour la sanitat de Dnazou"—, pentru Vodă, pentru Sultan, pentru „toţi bunii creştini", pentru pace, pentru ai lor, cu urări „de mântuire, sănătate, drum bun şi bun întors, împlinire a dorinţilor" („prières de bon salut, santé, bon voyage et retour, accomplissement des désirs"). In acest timp stau în picioare, ţinând sus păharul, cu gestul larg. La Curte Domnul însuşi se aşează sigur la o masă mai înaltă, purtând cuca; boierii, cu capul gol, i-ar fi sărutând picioarele.

Drumul îl iea Lescalopier prin Popeşti *(Vopecht)*, unde, într'o casă de ţerani, era să ardă Tavannes, Domnul trimiţându-i pe hirurgul său. Apoi se ajunge la hotar, la Bran, de sigur: hotarul e însemnat printr'o bară în latul drumului. Garnisona, straja, stă sus, într'un castel.

In Ardeal, călătorul află Francesi, pe „Blandrat", Biandrate, Piemontes, care i se presintă de Báthory, ca fiind „François comme moy", pe Normand, care negocia căsătoria, pe care o strică vestea că Henric a fugit din Polonia pentru a ocupa tronul frances, vacant prin moartea fratelui. Va veni îndată Gilles de Noailles cu doi Poloni, în calea spre Dunăre. Cu localnicii se vorbeşte „en bon gros latin".

Din oraşe se pomenesc „Milesvar", Sibiiul, cu casele „zugrăvite pe din afară", „Deva Iulia", Alba-Iulia însăşi, „bourg grand marchant et peuplé comme une ville". Ruinele antice îl interesează, cum vor interesa mai apoi pe vestitul Bongars.

De la acest călător frances, care era un diletant, un turist, trecem la altul, a cărui călătorie are un rost precis. E vorba de unul dintru cei mai im-

portanţi oameni de ştiinţă din a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Pentru întâia oară avem a face cu un om foarte învăţat care străbate ţara noastră. Jacques Bongars (1546-1612), admirabil cunoscător al antichităţii clasice, a strâns laolaltă izvoare privitoare la cruciate pe care le-a intitulat „Gesta Dei per Francos" („Isprăvile lui Dumnezeu prin Francesi"), cuvântul care a rămas pentru a fi amintit, de câte ori este vorba de isprăvile Francesilor, în timpuri mai noi, prin Orient. Pe lângă aceasta el culegea inscripţii. Ardealul pe acea vreme era cunoscut ca având multe urme romane; să se mai adauge că aici se aşezaseră Iesuiţii, oameni foarte culţi, cari aveau cunoştinţă de ce s'a fost găsit în acest domeniu şi comunicau aceasta şi în Apus, creându-se astfel Ardealului o reputaţie specială. Nimic mai natural deci decât că Bongars a venit în părţile acestea după asemenea urme.

Descripţia de călătorie a lui, pe care n'avea intenţia s'o publice, constă din simple note, păstrate între hârtiile ce se află la Biblioteca din Berna. Publicată întâiu într'o broşură germană, a fost reprodusă în vol. XI din colecţia Hurmuzaki.

Sântem în epoca lui Petru Cercel şi a lui Mihnea zis „Turcul", la 1585.

Petru Cercel e fratele lui Mihai Viteazul, unul din fraţii lui, căci era şi un altul care purta acelaşi nume de Pătraşcu ca şi tatăl lor, Pătraşcu-cel-Bun; i se zicea Pătraşcu cel din Cipru. O familie foarte bine înzestrată, unii într'un sens, alţii într'altul. Ştim ce a făcut Mihai; Pătraşcu din Cipru a scris o gramatică grecească, pe care am găsit-o, sânt mulţi ani de atunci, la Biblioteca regală din Dresda, purtând chiar în titlu însemnarea acelui care a făcut-o. Cât des-

pre Petru Cercel, el a avut o viață foarte zvânturată. Fusese o bucată de vreme în Damasc, cum spune însuși într'o plângere a lui, de pe la 1579, către regele Franciei, pomenind de nenorocirile copilăriei și tinereței lui. Reclamă încă de atunci dreptul de moștenire la tronul muntean, cerând sprijinul regelui Henric.

După aceia a apucat drumul către Apus. Unul dintre mulții pretendenți cari apăreau la Curțile occidentale, împrumutând bani și rugându-se de un sprijin diplomatic. A fost bine primit la Curtea acelui rege Henric al III-lea, om inteligent, vioiu, elegant, cam stricat, încunjurat de tineri cari aveau aceleași calități și defecte, vestiții „mignons” cu cercelul la o ureche, de unde și, pentru el, numele de „Cercel”. Voevodul român pribeag a stat o bucată de vreme în preajma Suveranului frances, care i-a dat la urmă scrisori de recomandație, cu care merge la Constantinopol, unde ambasadorul frances de Germigny l-a susținut, din ordin și din aplecare. Din nenorocire n'aveau bani, nici ambasadorul, nici pretendentul, și nu se găsia cine să-i împrumute, nici pe unul, nici pe altul,— și acolo lucrurile nu mergeau fără bani. Cu toate acestea Germigny continuă stăruințele sale, și, în cele din urmă, Petru ajunge Domn al Țerii-Românești. Venind pe tron, s'a încunjurat și el de Italieni, de Francesi. A cârmuit așa doi, trei ani, nemulțămind pe boieri prin părțile rele ale guvernării lui, ca și prin ce se nemulțămesc oamenii mai ușor, adecă prin părțile bune. In acest timp a clădit Curtea Domnească de la Târgoviște în stil apusean, a împodobit biserica de acolo, a organisat o armată, a vărsat tunuri, din care o fărâmă, cu vulturul și frumoasa inscripție slavonă, se poate vedea încă, păstrată ca prin minune, la Museul Militar din București. E, vădit,

un fel de imitație,—fără ca modelul să fi existat înaintea ochilor, dar din causa acelorași curente occidentale—, a lui Despot; numai cât ceia ce făcuse străinul în Moldova, făcea, de data aceasta, în Muntenia, un „drept moștenitor”, resultatul nefiind așa de catastrofal.

Cu toate acestea Petru a trebuit să părăsească tronul muntean, refugiindu-se pe urmă în Ardeal, Prădat, prins, a fost apoi închis în Maramurăș, la Hust, de unde a scăpat, lăsându-se cu o funie pe fereastră. S'a dus din nou în Apus, unde a fost primit ceva mai rece decât înainte: a mers în Italia, adresând de acolo scrisori desperate către Francesi, cari însă nu mai aveau aceleași disposiții față de dânsul. A stat la Veneția un timp, cheltuind din larg — sistemul cel mai obișnuit pentru a fi crezut cineva bogat și a găsi creditori—, și de acolo, cu ajutorul Veneției enilor, a trecut la Constantinopol, reîncepând uneltirile pentru Domnie. Fiind însă tot așa de sărac și fără sprijin din partea vre-unei ambasade, Turcii, la un moment dat, l-au suit într'o luntre spartă și l-au înecat în apele Bosforului. Așa a murit, pentru a rămânea neîngropat în veci, fratele lui Mihai Viteazul.

După plecarea lui Petru Cercel s'a împrăștiat și lumea străină care-l încunjurase un moment, toți oaspeții neobișnuiți cari țineau de persoana lui, fluturi ce jucau în raza trecătoarei lui lumini. A revenit Mihnea, fiul acelui Alexandru, despre care o mărturie, citată înainte, îl arată ca aplecat către catolicism; din parte-i, Mihnea s'a făcut Turc mai târziu, dar a luptat împotriva lui Mihai Viteazul, pentru tronul muntean, râvnind să fie beglerbeg în părțile acestea.

Pe vremea lui Bongars însă, era un tânăr de două

zeci şi cinci de ani, şi amintirile lui Petru Cercel nu se împrăştiaseră.

Călătorul porneşte vara din Braşov, căpătând după cerere scrisori şi paşaport către Domnul muntean. Mai avea scrisori de la unul dintre cei mai însemnaţi representanţi ai Saşilor în momentul acela: Albert Huett din Sibiiu, care-i dăduse şi scrisori către Mihnea-Vodă, pe care-l cunoştea în deosebi. Bongars era întovărăşit de un cămăraş al lui Vodă, care venise în Ardeal pentru cumpăraturi, Gulielm Walter, foarte probabil rudă cu alt Walter pe care-l vom întâlni pe vremea lui Mihai Viteazul, traducând cronica românească a Logofătului Tudose despre cei d'intâiu ani de Domnie ai acestuia şi dându-i o formă mai potrivită gustului cetitorilor din Apus. La Braşov, înainte de a părăsi oraşul, el pomeneşte de bâlciul de Vineri şi Sâmbătă, care se ţinea în oraşul acesta.

Ni se spune că la acel bâlciu se întâlniau negustori din oraşele noastre; „şi vin" ni spune el, „şi oameni din Muntenia şi Moldova". Probabil cei din împrejurimi, şi, pe lângă aceştia, oaspeţi întâmplători cari se găseau în oraş: atâtea familii boiereşti refugiate, ambasadori, curieri.

Cum era bâlciul acesta din Braşov putem să ştim, de altfel, printr'o icoană care s'a păstrat şi de pe care o copie se găseşte la Academia Română, represintând pe acela din Braşov în veacul al XVIII-lea, cu să-

[1] Terminul de „bâlciu" vine din ungureşte, „bucsú", care înseamnă pelerinagiu; iar terminul corespunzător în Moldova, „iarmaroc", din „Jahrmarkt" al Saşilor; noi mai avem şi alt termin însă pentru asemenea adunări, şi anume „nedeie", care vine de la „nedelia", ce înseamnă slavoneşte „Duminică". Se mai întrebuinţa şi cuvântul „târg" în acelşi sens,

teni de ai noştri, îmbrăcaţi în costumele lor pitoreşti, cu călugări, preoţi, boieri — în acest cas purtând costumele epocei fanariote, — cu negustori saşi; tot felul de lucruri sânt expuse, de la icoanele şi crucile pe care le vindeau monahii până la produsele sătenilor şi la obiectele fabricate de Saşi, cu toatele expuse în corturi sau, cum se mai zicea, şatre[1].

Fiindcă Bongars trebuia să păşească într'o ţară cu totul necunoscută, cu privire la care umblau tot felul de legende urâte—„die wilde Walachei" a duşmanilor noştri din vremuri mai nouă era în mintea multor călători, cu mai multă dreptate, şi pe vremea aceia,— Bongars luase scrisori de la Sfatul Braşovului către Mihnea-Vodă şi către Marele-Vornic al Ţerii-Româneşti, Dimitrie. In acelaşi timp, fiindcă se cere o „carte de drum şi de trecere" la Bran, el se îngrijeşte să aibă această hârtie.

Face drumul pe la Râşnov, una din cele mai vechi aşezări din părţile acestea,— Rosenau al Saşilor fără îndoială n'a dat Râşnov, şi trandafiri aşa de mulţi în părţile acelea de munte nu se întâlnesc ca la Cazalâcul Bulgarilor; de altfel poate că grădinăria persană nu adusese încă trandafirii, al căror nume nu e românesc, ci grecesc („treizeci de foi").

Călătorul află la Bran castelul, care oferia şi un adăpost drumeţilor. Se arată cum era păzit hotarul: o parte din garnisonă ieşia dimineaţa, altă parte seara pentru a străjui linia: erau două schimburi. La o leghe dincolo de Bran e hotarul, însemnat cu o cruce. Şi, deci, pe lângă crucile care se ridicau ca să se însemne locul unde se săvârşise o crimă sau se petrecuse un eveniment istoric, era şi crucea de hotar. In Moldova, adăugim, pentru hotarul mo-

[1] „Şatră", la început, n'avea niciun sens ţigănesc; acela dintre dregătorii Doamnei care îngrijia de corturi se chema Şătrar.

-şiilor între sine, ca şi pentru hotarul ţerii, se întrebuinţa nu crucea, ci aşa-numiţii *bouri,* nişte stane de piatră, pe care, mai bine sau mai rău, era schiţat un bour, care se făcea une ori şi din lemn; când era vorba de o nouă hotărnicie, se spunea că „s'au mutat bourii".

După ce s'a trecut graniţa, se face coborâşul pe la Piatra-lui-Craiu. Nu existau, fireşte, şoselele, pe care Apusul însuşi le-a întrebuinţat abia în secolul al XVIII-lea. Drumul era foarte greu. Trăsurile, care pe vremea aceia se ziceau sau *rădvane,* cu un termin slavon, sau *cocii,* termin unguresc-nemţesc („Kutschen"), sau *hintae,* cuvânt tot unguresc, trăsurile acestea se coborau cu funiile, ca la mănăstirile de pe stâncă din Tesalia, de la Meteore, sau la Muntele Sinai.

Cu carăle se trece apoi Dâmboviţa, la vad. Drumul se făcea foarte încet din causa greutăţilor extraordinare pe care le oferia. O noapte o dormise călătorul la Bran, o alta o va petrece într'un sat pe Ialomiţa. Pe drum, Bongars vede cetatea lui Negru-Vodă, care se pomeneşte şi cu ocasia retragerii lui Mihai Viteazul după lupta de la Călugăreni.

Ne oprim pentru a spune, în ce priveşte pe Negru-Vodă, că vechea părere cum că principatul muntean ar fi fost întemeiat de Radu-Negru-Vodă, este cu totul greşită şii foarte târzie. Radu se bucură de această favoare de a fi fost considerat ca întemeietorul principatului pentru că a fost acel înaintaş al lui Mircea care a contribuit esenţial la facerea mănăstirii Tismana şi călugării cari ei au dat întăiele anale muntene, cum cei din Putna au dat pe cele d'intăiu ale Moldovei, au pomenit pe cel mai vechiu Domn pe care-l ştiau ei, făcându-se o confusie între Radu, dove-

dit documentar înainte de Mircea, şi un închipuit Radu din secolul al XIII-lea. In ce priveşte pe „Negru”, e *Neagu*, Neagoe Basarab însuşi, care, tot fiindcă a făcut o mare mănăstire, cea de la Argeş, unde iarăşi s'au scris, fără îndoială, anale, a trecut în cântece ca şi în legenda populară şi în nomenclatura determinată de acestea. Cum în Moldova toate lucrările mai vechi, mai frumoase, mai impunătoare erau puse în sama lui Ştefan-cel-Mare, tot aşa aici ele se puneau în sama lui Negru sau Neagu-Neagoe. La început, pe la sfârşitul veacului al XVI-lea, se zicea numai Negru-Vodă: ideia unui Radu Negru e mult mai recentă.

Noaptea următoare, Bongars e găzduit la Târgovişte. Cum era oraşul atunci, se va vedea îndată din călătoria Italianului Botero. Aici, la Târgovişte, ţineau ospătărie pentru străinii catolici, fiind îndatoriţi la aceasta prin datinile lor, aşa cum se obişnuia şi la mănăstirile noastre, Franciscanii, de multă vreme aşezaţi în oraş şi cărora lumea li zicea „baraţi”, de la cuvântul unguresc care înseamnă „frate” (slav.: *brat*. Cf. Bărăţia, biserica catolică din Bucureşti). Aici nu era, ca la Câmpulung, un străvechiu „Cloaşter” ca al vechilor Cavaleri Teutoni, din care se păstrează încă piatra de mormânt a lui Laurenţiu, „conte de Câmpulung” pe la 1300, ci Franciscanii unguri din Ardeal întemeiaseră o biserică mai modestă, deservită apoi de Italieni: am pomenit de întâlnirea călătorului italian dela Valle, la începutul acestui veac, cu călugării de aici.

Pe timpul lui Radu de la Afumaţi, marele luptător contra Turcilor, Argeşul era un vechiu Scaun de Domnie, încunjurat de prestigiul trecutului, dar Domnii stăteau mai mult la Târgovişte. Dacă n'ar fi fost aşa, nu s'ar fi făcut, pe vremea lui Neagoe şi a

lui Radu, vechea Mitropolie de aici, clădire de toată frumuseţa, pe care Leconte du Noüy a gasit cu cale s'o strice. Ridicată în veacul al XVI-lea, reparată de Brâncoveanu, era împodobită cu o mulţime de morminte; o încununau mai multe turle decât orice altă biserică din tot cuprinsul pământului romănesc; avea şi un pridvor frumos, şi înfăţişarea ei de total era cu adevărat grandioasă.

Celelalte biserici din Târgovişte, unele frumoase — căci nu s'a resimţit şi aici cutremurul cel mare de la 1802, dărâmând turnurile, şi n'a fost nevoie să se înlocuiască prin odioasele cutii de lemn îmbrăcate în tinichea şi spoite cu chinoros, care datează din secolul al XVIII-lea şi al XVIII-lea. Biserica domnească este singura mai veche, fiind anterioară chiar lui Petru Cercel, care o refăcu: a fost restaurată de Matei Basarab şi pe urmă mărită de Brâncoveanu, iar o ultimă reparaţie i-a dat, pe la 1790, unele din picturile care se văd azi.

Aceasta era Târgoviştea de atunci, După aceia Bongars merge la Bucureşti.

Continuându-şi drumul, din nou pe cursul Dâmboviţei, Francesul ajunge acolo, unde, spune el, este Curtea.

Mutarea Capitalei aici, cu toate că în acest oraş residase Radu-cel-Frumos şi, când şi când, şi alţi Domni de la sfârşitul veacului al XV-lea, a trebuit să se facă din nou în veacul al XVI-lea, fiindcă până la Radu Paisie, până la Mircea Ciobanul, cum am spus, Domnii aveau legături strânse cu Ardealul şi de aceia tindeau către munte. Bucureştii, pe vremea lui Bongars, erau deci încă o Capitală nou. In deal, la Radu-Vodă, se vedea bisericuţa lui Alexandru-Vodă, care a fost prefăcută pe urmă de Radu, fiul lui Mihnea, despre care a fost vorba mai sus. Iar „biserica

lui Bucur" e numai bolniţa de îngropare a călugărilor de la Radu-Vodă.

Partea cealaltă a Bucureştilor era, cum am văzut, cu totul nouă. Curtea Veche fusese făcută abia de urmaşul lui Mircea, Petru-Vodă, şi fraţii lui. Ea însemna un punct fixat pe malul celalt al râului. Oraşul era, de altfel, şi dincolo foarte restrâns. Pe la 1630 biserica Slobozia se afla în câmp, şi acolo s'a dat o luptă între boierii pribegi şi Leon-Vodă, crucea din curte amintind tocmai de această luptă şi arătând locul unde au fost îngropaţi boierii şi soldaţii căzuţi în jurul lor.

A doua zi după sosirea la Bucureşti, Bongars se presintă la Divan, şi Domnul, care era foarte iubitor de străini, dacă n'ar fi fost de altceva măcar din causa exemplului pe care-l dăduse Petru Cercel, îi pune, prin tălmaciul său, întrebarea, naivă, dacă nu consimte să între în serviciul lui. Ni închipuim că Bongars n'avea nici pe departe asemenea intenţii. In acelaşi timp însă face să-l întrebe un lucru pe care bietul învăţat frances îl uitase cu desăvârşire, anume: ce peşcheş aduce? Bongars nu era ambasadorul nimănui, el venia numai pentru ştiinţa sa privitoare la antichitate, şi a trebuit să declare că nu aduce niciun cadou. N'a fost nicio supărare: era o întrebare obişnuită, o simplă datorie de bună-cuviinţă. In schimb Domnul, cu toate că nu primise nimic, acordă tainul, căci orice oaspete venia la Curtea Domnului primia acest tain. Pentru vremea aceasta, Iacob Paleologul, o rudă a Doamnei Ecaterina, mama lui Mihnea, ni spune din ce se compunea tainul său: din pâne, carne, găini, vin, etc. Cuvântul „tain" este turcesc, dar Bizantinii aveau obiceiul să primească astfel pe călători, ducându-i în aşa-zisele xenodochii, oteluri unde străinii aveau toată între-

ţinerea, de şi Apusenii se plângeau de puţina hrană ce căpătau după obiceiul grecesc, oriental.

La 1-iu Iulie Postelnicul se înfăţişează în casa unde stătea Bongars şi-i cercetează hârtiile, care vor fi traduse de Franciscanii din Bucureşti,— prin urmare erau Franciscani şi la Bucureşti— şi de Ragusani, atât de influenţi atunci, încât, pe lângă cei cari ţineau vama moldovenească în arendă, unul din fraţii de' Marini Poli, Ioan, care era agent politic şi supt Mihai Viteazul, ţinea pe Prepia, o nepoată a Doamnei Ecaterina. Şi un Marsilies, Barthélemy Bertrandy, era aşezat în ţară. Hârtiile acestea se restituie, şi, fără o nouă audienţă la Domn, ca unul ce nu era ambasador, Bongars pleacă a doua zi, cu un paşaport redactat în slavoneşte.

I se oferă şi facilităţi de călătorie: va fi dus cu carăle domneşti, care plecau la Constantinopol cu tributul şi dările — *les carres dominesques* — pentru Turci, cară acoperite cu stofe tari şi pecetluite cu pecetea Vistieriei. Căci banii nu se numărau, ci se cântăriau după un vechiu obiceiu răsăritean, — Tatarii, de exemplu, socotiau cu aşa-numitele *sommi,* greutăţi din anume metal. Ni s'a păstrat şi o chitanţă turcească pentru plata tributului pe vremea lui Petru-Vodă.

La carăle acestea domneşti îl duce pe drumeţ un Portar, căci el avea grija călăuzirii străinilor. Se trece podul peste Argeş, pe locul unde erau Călugărenii— căci lupta lui Mihai s'a dat pe podul drumului mare, peste mlaştinile Neajlovului, ca a lui Ştefan la podul drumului mare, pe Racovăţ, către Vasluiu. Se ajunge astfel la Giurgiu.

Aici era încă cetatea turcească pe care Mihai Viteazul şi Sigismund Báthory — şi inginerii toscani întrebuinţaţi cu acest prilej au lăsat o descriere asupra

căreia vom reveni pe urmă,— au cucerit-o la 1595. La Rusciuc se trece plătind trei taleri la vamă pentru a se continuà călătoria, care nu ne mai interesează.

Acum, după călătoria aceasta a lui Bongars, câteva cuvinte despre călătorii englesi cari au fost tot pe vremea aceia la noi, călători ale căror descrieri ni s'au păstrat într'o culegere de acte privitoare la drumurile făcute de Englesi în deosebite regiuni ale lumii, a lui Hakluyt.

John Newberie, intră la noi, în 1582, pe gurile Dunării, plătind două la trei coroane dregătorului turc. De la Isacce el trece la Reni, unde află copii cu cercei de aur, femei cu monede de argint în cosițe și cuțite în brâu,—Țigani și Țigance. După ce pomenește de ieftinătatea peștelui, el înfățișează mai departe calea lui pe Prut, prin Fălciiu la Țuțora, apoi la Iași, unde vameșul Nicolae Nevridi lua 24 de aspri pe vite și 5 lei, 10 aspri pe butea de vin. Și aici se înseamnă Curtea cu împrejmuirea de gard, heleșteul și — spânzurătoarea. In față, pe deal, mănăstirea Socolei [1].

Avem apoi două însemnări privitoare la drumul prin Moldova al lui John Austell și Iacob Manucchio.

Iată ordinul pe care-l primește Domnul din partea Turcilor ca să dea ospitalitate călătorilor englesi în 1586:

„Să știi tu, care ești Domn al Moldovei (al Mun-

[1] V. Iorga, *Histoire des relations anglo-roumaines*, Iași 1917, pp. 8-9; cf. Beza, *Papers on the roumanian people and literature*, Londra, Macbride, 1920, pp. 22-3. — John Smith, supt Movilești, dă numai știri de luptă ca ale lui Joppecourt; cf. Iorga, *o. c.*, pp. 23-4; Beza, *o. c.*, p. 23. V. și Lithgow, în Iorga *o. c.*, pp. 33-4; *Studii și documente*, XXIII, pp. 459-63.

teniei), şi alţi ofiţeri ai noştri cari stăpâniţi şi locuiţi pe calea pe care se trece de obiceiu în Moldova (Muntenia), că ambasadorul Angliei", — pe vremea aceia începuseră întăile legături urmate între Anglia şi Poartă şi, după primul ambasador, care a apărut mai scurtă vreme, Harebone, de care vom vorbi îndată, a venit altul, Eduard Barton, care a avut legături foarte strânse cu Moldova, întovărăşit fiind în afaceri cu anumiţi Evrei prefăcuţi în supuşi englesi, el însuşi finanţând la Poartă pe Aron-Vodă, contemporanul lui Mihai Viteazul, şi negociind cu acesta pentru pacea cu Sultanul—, „trimeţând doi nobili englesi cari voiesc să plece în Anglia, pe Henry Austel şi Giacomo de Manucchio, a cerut de la Inălţimea Noastră scrisori de liberă trecere prin stăpânirile noastre, cu o slugă pe lângă ei. De aceia vă dăm cu strânsoare vouă şi tuturor dregătorilor noştri celorlalţi pe la cari vor trece ca, primind această poruncă a noastră, să aveţi deosebită grijă şi să luaţi sama să fie îngrijiţi aceşti călători cu ospitalitate în acest drum al lor, pe bani dându-li provisii pentru ei şi caii lor, aşa încât să n'aibă de ce se plânge pe urmă de voi. Dacă, din întâmplare, ar veni în vre-un loc unde ar trebui să se teamă pentru persoana sau averea lor, să te îngrijeşti ca ei să fie păziţi de oamenii voştri, şi să meargă cu ei prin toate locurile de bănuială, având tovarăşi destui. Ci să băgaţi bine de samă ca ei să nu ducă din ţara noastră vre unul din caii ce pot fi de folos". — caii erau opriţi la export şi de Domnii cei vechi şi de Turci, ca o contrabandă de războiu. „Ascultaţi porunca noastră şi daţi crezare peceţii noastre."

Călătorii merg, la 1586, de la Varna la Isaccea. „Şi am intrat în Isaccea" — oraşul se chema în vechile izvoare, nu cu numele acesta, care poate fi romă-

nesc şi vechiu, în legătură cu un stăpânitor din veacul al XI-lea care se chema aşa; terminul slav era Oblucița —, „şi am întrat în țara Moldovei, unde sânt creştini, supuşi Turcilor." După aceia apucă o cale cu totul neobişnuită: de-a lungul Prutului, mergând pe la Fălciiu, — un târguşor cu oarecare importanță.

Vor fi trecut şi pe lângă Huşi, cu biserica lui Ştefan-cel-Mare, pe Drăslavăț, în fața satului de catolici Cornii [1].

Călătorii se urcă apoi la Prut în sus, ajung la Iaşi, căruia-i zic: „Capitala Moldovei" — călătorul polon cu câțiva ani înainte zicea numai „una din capitale". Şi se adauge: „unde Petru-Vodă, Domnul acestei țeri, îşi are reşedința, şi de la care am primit mare curtenie, ca şi de la boierii Curții sale". Li se dau păzitori, fără plată, de sigur, şi tain, întocmai ca lui Bongars, dincolo.

Ei se ridică apoi pe linia Prutului până la Ştefăneşti şi merg la Hotin, apoi la Camenița.

Avem acum şi călătoria, arătată printr'un paşaport din 15 Mart 1579, a lui Gulielm Harebone, ambasadorul engles chiar, prin aceiaşi Moldovă.

Un privilegiu de comerț din 25 August 1588 acordat ambasadorului e cunoscut ca „tratatul" cu Petru Şchiopul. Tipărit în „Uricariul" lui Codrescu, IV, şi aiurea, el ni-a servit, pe o vreme când se discuta dacă țerile noastre au fost provincii turceşti sau ba, dacă aveam autonomie sau ba, dacă ni era sau ba îngăduit dreptul de a încheia tratate, în timpul Congresului de la Paris, care hotăra asupra soartei noastre.

---

[1] Strămoşul e un Huşul; nu poate fi vorba de Husiți, cari nu se dovedesc a se fi chemat aşa. Episcopia era să se întemeieze în curând.

Harebone însuşi scrie aşa despre una din călătoriile lui: „Am ajuns (cu patruzeci de persoane), la 4 Septembre 1585 în Moldova. După porunca Sultanului am fost primit foarte curtenitor, de Petru, Domnul ţerii, Grec de religie"[1]. După aceia spune că a trecut în Polonia, fără să dea alte amănunte.

De alminteri şi altă dată a trecut Harebone pe la noi, fiindcă ambasadorul imperial spune la 22 Iulie 1581 că „Gulielm Englesul" a plecat prin Moldova şi Polonia la Danzig şi apoi în Anglia: legatura Danzig-Constantinopol se făcea pe vremea aceia pe aici.

La 1587 nişte Ardeleni străbăteau Moldova mergând de la Sigismund Báthory, prinţul lor, în Polonia, unde, murind regele Ştefan din aceiaşi familie, o moştenire părea că s'ar putea deschide pentru tânărul ambiţios care stăpânia în Ardeal[2].

De la Braşov se trec greu munţii spre Oituz: trebuie ca toţi să ajute la ridicatul căruţelor, solii singuri, cu cancelariul Wolfgang Kovacsöczy în frunte, rămâind călări. Prin noapte adâncă se străbat la lumina faclelor, pădurile de la hotar, foarte dese: un râu iute curge alături cu zgomot printre foarte înalte stânci. Toate năcazurile acestea sânt înfăţişate foarte pitoresc în latina diacului anonim. Se doarme după putinţă, fără hrană, în mijlocul noroaielor şi în pişcatul ţinţarilor. Pe la straja ungurească, împotriva Moldovenilor şi a Tatarilor, se ajunge la Trotuş, unde aşteaptă mehmendarii cu obişnuitul tain.

---

[1] V Hurmuzaki, III, p. 122, No, 107; XI, la locurile arătate în tablă. Cf. Iorga, în *Mélanges Bémont*, în *Relations anglo-roumains* şi în *Istoria Comerţului*, I.

[2] *Hodoeporicon itineris transsylvanici, moldavici*, etc., Wittenberg, 1587; în articolul d-lui Motogna din *Revista istorică*, XI, p. 15 şi urm. Cf. si no. 4-5 următor.

Aici autorul, Ioan Deczy, se crede dator cu notiţe arheologice cu privire la sensul cuvântului de „Valahie", care nu vine de la Flaccus, ci de la cuvântul german pentru Italieni: în adevăr aici se vorbeşte o limbă latină, de şi foarte stricată. Ţară bogată, bună de cultură viţei, dar sărăcită de tirania Domnilor, pe cari storcându-i Turcii, şi ei storc pe supuşi.

Cale mai bună până la Bacău, unde se trece greu Bistriţa, unul din foarte frumoasele râuri ale ţerii. Romanul e pe „foarte limpedea" Moldovă, ai cării afluenţi sânt presintaţi în desordine (e şi Oltul, Argeşul! ; aici sânt şi negustori turci. Se ajunge la satul „Aracele", unde a fost odată şi popasul regelui Ştefan. La Suceava, „foarte frumos" palatul; şi cetate distrusă: se amintesc Domnii de la Ştefan-cel-Mare la Despot, la Ioan-Vodă cel nou, cu atât de „tragicul sfârşit", la Potcoavă cel tăiat la Liov.

Prutul e trecut la „Forum Amans" (?) şi de aici începe pustiul Tatarilor şi Cazacilor. Cancelariul şi Gaşpar Kornis, care era să fie dregătorul lui Mihai Viteazul în Ardeal, pun cinci ţerani să conducă ambasada prin locurile acelea primejdioase.

O altă povestire, de Gyulaffy Lestár, menţionează la Suceava peirea lui Despot, însemnă trecerea pe la Siretiu, lângă râul revărsat, oprirea la Cernăuţul plin de Ruşi, unde se iea ca vamă peste 100.000 de florini pe an: la acel târg al Rusaliilor vede ducându-se 30.000 de viţei în preţ de 80.000 de florini [1].

Să mai adăugim încă un lucru: navigaţia. Pe Nistru şi atunci umblau luntri. La un moment dat a fost chiar un plan, pe care-l găsesc foarte interesant, de a face Nistrul navigabil. Planul de a face

[1] După *Monumenta Hungariae Historica*, clasa II, XXXI, p. 20, acelaşi, în aceiaşi revistă, XI, pp. 96-7,

navigabil Oltul e de-abia din secolul al XVIII-lea, administraţia imperială din Ardeal gândindu-se la aceasta. Dar planul pentru Nistru e încă din 1568, făcut de un Florentin, care cerea în schimb numai să i se acorde, după această lucrare, scutirea pe opt ani a mărfurilor lui. El e pomenit într'un izvor, descrierea Poloniei şi părţilor vecine de abatele italian Ruggiero[1].

---

[1] In Iorga, *Acte fragmente*, I, 1.

XIV.

Un călător italian înainte de Mihai Viteazul: Botero.

Niciunul din călătorii pe cari i-am înfăţişat până acum nu era călător de profesie; de data aceasta venim la cel cu această calitate: Italianul Giovanni Botero[1], abate al mănăstirii San-Michele în Chiusa, Iesuit, secretar al lui Borromeo, şi în această calitate trimis la Paris; mort la Turin la 1617. El a întrebuinţat cea mai mare parte din viaţa lui anume pentru călătorii, de pe urma cărora a strâns o mulţime de informaţii foarte preţioase, având doar singurul păcat că nu se poate fixa data exactă când cutare sau cutare din ştiri au fost strânse. Opera rămâne mai mult ceia ce Italienii numiau „relazioni", rapoarte ca acelea pe care le făceau bailii veneţieni de la Constantinopol. Dar dintr'însa putem culege şi lămuriri de mare importanţă cu privire la starea ţerilor noastre pe la 1580-90.

Botero, care cunoştea bine ţerile noastre fără să putem stabili când a fost pe aici, ştie că Moldovenii sânt numiţi de Turci: Carabogdani, — Turcii având obiceiul de a numi fiecare ţară după acel stăpânitor pe care-l cunoşteau întâiu; de exemplu parte din Grecia continentală se chema la dânşii provincia lui

[1] Mai multe ediţii.

Carol, *Carl-Ilì;* Dobrogea, după Dobrotici care a stăpânit pe aici, Dobrugi-Ilì. In casul acesta, deci, Moldova e după Bogdan Orbul, presupusul închinător al ţerii, sau poate după Bogdan întemeietorul, iar numele de carà, „negru", pe care călătorul se trudeşte să-l explice după coloarea întunecată a grânelor moldoveneşti [1], fiind în legătură cu designaţia turanică, după coloare, a punctelor cardinale [2].

Definind Basarabia în sensul cel drept — „Basarabia este de-asupra Mării, unde e Cetatea-Albă"—, se descrie Moldova întreagă astfél: „Moldova este o ţară şeasă şi roditoare, dar rău ţinută", „mal tenuta" —„bună ţară, rea tocmeală", spune proverbul ; „fiecare lucrează aici cât vrea, aşa e de mare mulţimea terenurilor şi rărimea locuitorilor, cari, pe lângă aceasta, sânt şi leneşi şi se bucură de lenea lor." Şi aiurea el spune că locuitorii sânt beţivi şi leneşi, trăind în case acoperite cu stuf.

De sigur explicaţia acestei critice sociale trebuie căutată în altceva decât în plăcerea pe care o simt oamenii de a fi leneşi. Acel care simte plăcerea de a fi leneş este fără îndoială bolnav, fiindcă acţiunea însăşi a vieţii produce plăcere şi munca pentru omul sănătos este un veşnic izvor de mulţămire. Pentru secolul al XVII-lea această „lene" are însă o explicaţie, care nu este cea de acum, a stoarcerii puterilor, întreţinute cu o hrană miserabilă, prin sforţările uriaşe ale scurtei perioade agricole şi fără îndemnul pe care-l dă posibilitatea progresului economic. Pe atunci nu era încă principala condiţie a

---

[1] Perchè fà il formento nero.

[2] Cf. suburbiile numite după colori la Constantinopol ca şi la Bucureşti şi deosebirea Persanilor turcomani după „oaia albă" ori „oaia neagră" .De asemenea Rusia Albă, Rusia Roşie, Rusia Neagră, nume rămase dela împărţirea teritoriilor ruseşti de către Tatari.

unei munci ordonate, care este valoarea economiei păstrate în formă de capital: ţara abia începuse să aibă legături care să-i ceară bani. Banul nostru prinde a fi cerut pe la anul 1570-80, când tributul trebuia să-l plătim Turcilor în monedă—, şi din acest fapt a resultat şerbia ţeranului, care nu dispunea de bani, oricât de bogat ar fi fost în lucruri. Cumpărăturile zilnice s'au făcut abusiv. Acesta a fost un abus asămănător cu ceia ce s'ar întâmpla cu o familie foarte săracă ce ar vinde pe un preţ de nimic singurului cumpărator posibil cine ştie ce juvaier vechiu pentru că trebuie, a doua zi, să răspundă unei nevoi care nu poate fi zăbovită. Pe de altă parte, caracterul pantehnic al ţeranului nostru, destoinicia lui în a face toate cele ce-i sânt de nevoie era mult mai însemnată pe vremea aceia decât acum. Meşteşugarii străini erau puţini, iar, afară de dânşii, pe lângă boieri, pe lângă mănăstiri şi episcopii, lucrau doar meşterii ţigani robi, cari nu serviau decât pe stăpânii lor.

La târg nu se găsia mai nimic, căci târgurile, în forma caracteristică Moldovei, datează de pe la 1830-40. Să se mai adauge faptul că atunci femeia era liberă de munca la câmp: se zicea „rumân" în Ţara-Românească şi „vecin" în Moldova ţeranului neliber, dar niciodată nu se zicea „vecină" în sens de femeie neliberă, şi o singură dată am găsit cuvântul „rumână", din greşeală. Când se vindeau moşiile, se însemnau bărbaţii îndatoriţi la muncă, niciodată însă femeile: sistemul acesta de a robi femeia la munca ogorului, care a adus şi degenerarea populaţiei, e o eroare economică şi un act de barbarie socială pe care epocele mai vechi nu le-au cunoscut. Toată arta noastră populară, aşa de strălucită, n'ar fi e-

xistat dacă femeia ar fi muncit de-avalma cu bărbatul la câmp.

Iată deci explicaţia „desfătării în lene” de care vorbeşte Botero, care-şi închipuie că ţerile noastre erau cam ca Lombardia sau alt Ţinut fericit al Italiei sale, în care şerbia nu era cunoscută şi ţeranii liberi aveau ogorul lor, iar oraşe înfloritoare stăteau lângă sate, aşa încât omul avea şi plăcere şi avantagiu în a munci, strângând capital şi putându-şi procura plăceri ale vieţii pe care ai noştri nici nu le bănuiau.

Botero, care a cunoscut ţara mai bine în părţile basarabene, spune că lipsiau codrii şi focul se făcea din *stuppi*, „étoupes”, de fapt: tâzâc, ca în Dobrogea şi ca în unele părţi din Basarabia până azi, supt influenţa şi a Tatarilor, cari obişnuiesc încă acest fel de a se încălzi. Din potrivă, în Moldova dintre Prut şi Carpaţi ca şi în Muntenia, erau nenumărate pădurile şi codrii, aşezările săteşti găsindu-se de-a lungul râurilor, în lunci, sau în poieni, de unde numărul mare de localităţi al căror nume e întovărăşit de cuvântul „poiană”: Poiana Ţapului, etc.

In ce priveşte izvorul de bogăţie al vitelor, se spune că ele sânt în număr foarte mare, de se scot foarte multe şi pentru ţerile vecine, cum s'a văzut şi din expunerea lui Graziani.

Pentru întâia oară însă la Bongars şi la Botero se pomeneşte despre saline, cu drobul ca „marmura sură”, despre minele de la noi, care n'au fost căutate cum trebuie din causa lăcomiei Turcilor; ba chiar, mult mai târziu, o propunere de a se exploata minele noastre venind de la Ruşi prin faimosul Trandafilov, pe la 1840, din aceiaşi temere s'a refusat, ca fiind oferta unor străini primejdioşi.

Totuşi călătorul adauge că se găseşte aur în râuri, de şi minele de aur şi de argint nu se caută din acea pricină a Turcilor. Pentru culegerea aurului din râu se întrebuinţau anumite categorii de Ţigani: aurari, zlătari, superiori lingurarilor, cari lucrau lemnul, şi altor categorii ţigăneşti: în legătură cu mănăstirea mai ales, se spăla astfel aurul din râuri, din Olt, aur care venia din Ardeal, din minele exploatate continuu. Se vorbeşte şi de „ceara" minerală de lângă Târgşor, un fel de „păcură", servind la facerea lumânărilor. Să nu uităm pomenirea marii bogăţii de miere şi de ceară.

Vistieria lua o dijmă de la toate produsele: de la oi, goştina, de la porci tot aşa; de la vitele albe mai târziu s'a luat văcăritul, pe vremea lui Brâncoveanu, care îndrăzni, la Munteni, să se atingă de această bogăţie a boierilor. De la albine se culegea *albinăritul*, şi Botero ne asigură că se luau din acest venit 100.000 de scuzi pe an numai de Domnie. Mierea aceasta din Moldova se expedia prin Italia încă de pe vremea lui Alexandru Lăpuşneanu, care a întrat în discuţii formale cu negustori italieni, Florentini şi Veneţieni, pentru exportul de vite şi alte produse moldoveneşti (1560) [1]. La Veneţia se trimetea şi ceară, aşa încât frumoasele peceţi veneţiene şi lumânările care au ars, fără să afume mosaicele şi picturile nepreţuite, în splendidele biserici din acest oraş erau datorite sporului harnicelor albine moldoveneşti. In general, spune Botero, dijmele produc, la un loc, Vistieriei un venit de două milioane de scuzi, ceia ce era enorm pentru vremea aceia.

In Moldova sânt cincisprezece oraşe, iar în Muntenia, mai puţine: Târgoviştea, unde locuieşte Dom-

[1] Iorga, *Istoria comerţului*, ed. II, pp. 191-2.

nul, era încunjurată, cum este şi acuma o curte ţerănească, cu gardul de răchită bătut une ori şi cu lut, cu o împrejmuire de palisade umplută cu pământ; zidăria, din care se văd rămăşiţe şi astăzi, datează —am spus-o— numai de pe vremea lui Matei Basarab.

Oraşul avea, după alt izvor[1], o mie de case româneşti, şi săseşti abia douăzeci şi doua; capela Sf. Francisc era în ruine; la Sf. Martin servia un preot, luteran.

Se mai vorbeşte acolo şi de Câmpulung. cu nouă sute de case (patruzeci şi nouă săseşti), de Râmnic, unde se mai află catolici în douăzeci de case, de Brăila, de Târgşor, Târşor, care a avut oarecare importanţă odinioară, fiinţând ca oraş încă din secolul al XV-lea, când a fost omorât acolo un Domn, Vladislav, dacă nu Vlad Dracul şi fiul său, iar biserica mai veche în Târşor e numai din veacul al XVII-lea.

Ca situaţie politică, în ce priveşte legăturile cu Turcii, Botero constată că Domnii Moldovei datoresc *ajutor* Turcilor. Aceasta ne face a veni la originea şi caracterul acestor relaţii.

Ele erau încă ale unui vasal, fiindcă Turcii se deprinseseră cu un anume sistem feudal pe care-l găsiseră la întrarea în Peninsula Balcanică, formând un element de căpetenie în Statul sârbesc şi în cel bulgăresc. Astfel eram datori să servim, afară de tribut, de peşcheşul care era trimes suzeranului, de daruri către cei puternici la Poartă, ca un element de politeţă, de omenie, şi furnituri de războiu: lemne, grâne, catarge şi altele. Aşa încât datoria pe

[1] Hurmuzaki, III, pp. 94-5.

care o aveau pe urmă ţerile noastre de a da anumite provisii la Poartă în mod normal, pe preţ fix, mult inferior valorii lucrurilor vândute, este în legătură cu îndatorirea primitivă a furniturilor de războiu. Tot aşa salahorii cari se cereau pentru cetăţi erau iarăşi o consecinţă a obligaţiei noastre de a ajuta în războiu pe „Impăratul” păgân, căci a fost un timp când ni se cerea şi un ajutor militar, numai cât foarte răpede s'au înlocuit contingentele de ostaşi cu această salahorie care a fost o desonoare pentru ţerile noastre.

Ca un adaus la aceste îndatoriri am văzut că Turcii împiedecau exportul cailor, pe cari-i reservau pentru oastea lor, întru cât nu mai erau întrebuinţaţi de Domn pentru nevoile militare. Vorbind de cai, Botero spune că aceştia sânt „de o putere şi o răsuflare neobosită”. E vorba de caii mărunţi, rasă de stepă, întrebuinţaţi şi de Cazaci, căluţii cuminţi şi răbdurii, pe cari în timpuri mai noi i-am despreţuit aşa de mult, fără să ne gândim că sânt singurul fel adaptabil împrejurărilor de climă şi condiţiilor în care trăieşte cea mai mare parte a populaţiei noastre. Atâtea încercări făcute cu animalele de aiurea n'au reuşit. Pe când în secolul al XVIII-lea boierii ştiau să crească aceşti cai indigeni din cari se făcea remonta austriacă, danesă, prusiană — şi cel d'intăiu consul al Prusiei pe care l-am avut, pe la 1780, un dascăl nemţesc, anume König, fusese instalat în rândul întăiu pentru această remontă.

Armata ţerilor noastre exista încă. Acest izvor ni spune că Moldova dădea 3.000 de archebusieri, adecă puşcaşi („puşcă”, în timpurile vechi însemna tun, de şi într'o traducere din ungureşte am găsit

cuvântul „tun”, la început: tunet, în înțelesul de astăzi al lui; sineață era atunci pușca; pare că în Ardeal a început întăiu să se întrebuințeze, deci, „tun”).

Călăreți se puteau strânge 25.000, iar în Muntenia numai 10.000, pe lângă cari, în degenerarea militară a acestui principat, pedestrași sânt numai o mie. De aceia Moldova a fost în stare să mai dea încă o armată lui Ioan-Vodă-cel-Cumplit, pe când în Țara-Românească, atunci când a trebuit ca Mihai Viteazul să se ridice împotriva Turcilor, el s'a văzut silit să-și facă o armată, nu cu elemente indigene, ci cu elemente plătite, ceia ce era să-l ducă la catastrofă, ca pe unul care n'avea bani și țara nu era capitalistă ca să aibă de unde-i lua: sistem militar capitalist, deci, într'o țară care nu cunoștea capitalul.

Intr'un alt pasagiu — fiindcă Botero revine de mai multe ori asupra lucrurilor pe care le spune— se arată că Moldova putuse da și până la 50.000 de cai, dar numărul scăzuse din causa prădăciunilor cumplite pe care le suferise, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, supt Ioan-Vodă și după dânsul, din causa năvălirii Cazacilor sprijinitori ai pretendenților la Domnie, ai „domnișorilor”, și a Tatarilor cari-i combăteau.

„Țara aceasta”, spune Botero, „avea bielșug de toate, acum războiul a pustiit-o aproape.”

Alte izvoare contemporane vorbesc pentru Moldova de 15.000 de călăreți: boierii purtau platoșe de zale, țeranii aveau suliți și scuturi. Printr'o descriere din a doua jumătate a secolului al XVII-lea știm că sulițile și le făceau țeranii, din pari cu vârful ars în foc. Supt Tomșa erau 50.000 de călări. O socoteală a lui Despot, făcută de el însuși, cuprinde

40.000 de pedestraşi şi 50-60.000 călări. Iar Ruggiero, acel care vorbeşte de planul Florentinului de a face Nistrul navigabil, notează 50.000 de calări, întru câtva asămănători cu ai Turcilor, cu puţine arme, arce —, moştenire de la Tatari, ca în vechea luptă de la Posada a Muntenilor lui Vodă-Basarab contra Ungurilor regelui Carol-Robert, luptă care e înfăţişată în *Chronicon pictum* al regalităţii maghiare[1].

Giovanni de' Marini Poli, Ragusan amestecat în arendarea veniturilor ambelor principate şi înrudit prin soţia sa cu dinastia Munteniei, socotia că Moldova avea 25.000 de ostaşi, dar el e parţial pentru principatul unde-şi avea rosturi când spune că în Muntenia erau 35.000.

Botero cunoaşte şi legăturile Românilor cu Polonia, chiar cele vechi, căci citează tratatele din 1103 şi 1432, adăugind că vechile relaţii slăbiseră puţin: Polonii n'au sprijinit pe Ioan-Vodă cel Cumplit, în ajutorul căruia au alergat Cazacii, fiindcă acest „cumplit" Domn înlocuise pe Bogdan cel Tânăr, fiul lui Alexandru Lăpuşneanu, care-şi măritase surorile cu Poloni, înainte de a o face Ieremia Movilă cu fetele lui, şi petrecea în lumea polonă, pierzându-şi chiar tronul pentru că trecuse peste Nistru la o nuntă, şi prietenii lui poloni au încercat să-l restituie în Domnie prin expediţia, interesantă, pe care o descrie în deosebi Polonul Lasicki[2]

In ce priveşte, în sfârşit, firea poporului nostru

[1] Reproducere şi în ediţii mai vechi din a mea *Istorie a Românilor* pentru şcoli. Cf. legenda arcaşilor cari cu săgeata lor fixează locul unde va fi mănăstirea de la Putna.

[2] Paprocki, apoi Gorecki povestesc luptele lui Ioan şi ale Cazacilor cu Turcii.

şi legăturile cu Domnia, iată ce întâlnim la contemporani: „Este un popor supus apăsării, şi din causa aceasta e de ajuns să vadă că .vine cineva cu aiere duşmănoase ca să se retragă înaintea lui". Iar un nobil ungur, Forgách, care cunoştea foarte bine Moldova, de prin anii 1560-70, şi care a descris luptele Moldovei de pe vremea aceasta, are următoarele cuvinte de ură: „Aşa de cruzi sânt barbarii aceştia, încât ucid pe Domni fără cel mai mic motiv, şi tot aşa fac supuşii faţă de Domn. De aceia nimeni n'a putut stăpâni multă vreme. Strălucirea familiilor nu se poate aştepta acolo. Căci une ori se nimicesc familii întregi fără niciun cuvânt, adesea pentru a li lua banii sau averile."

Intorcându-ne acum la Botero, iată ce spune el: Turcii numesc pe Domnul muntean. *In Moldova ţara a păstrat mai târziu dreptul de a numi Domnul.*

Această alegere a Domnilor, de ţară, era o realitate. Şi totuşi o altă realitate sânt măsurile de mazilie pe care Turcii au putut să le ieie, de la un timp, faţă de Domnii noştri. Iată explicaţia. La început, cum am spus, ei se alegeau de ţară, care se strângea într'un anume loc şi aclama pe Vodă cel nou. Casuri de acestea le întâlnim încă din vremi foarte depărtate, de exemplu când Ştefan-cel-Mare a luat tronul Moldovei şi lumea stătea la „Direptate", adecă la locul de execuţii, pentru a declara că voieşte pe învingătorul de la Orbic şi Doljeşti. Obiceiul s'a păstrat până târziu: astfel la moartea lui Matei Basarab a fost aclamat în felul acesta urmaşul lui, Constantin Cârnul. Când a murit în sfârşit Şerban Cantacuzino, la 1688, Brâncoveanu a fost ales, în condiţii pe care le ştim foarte bine, de ţară.

Turcii n'aveau dreptul de intervenţie prin obiceiu ori prin tratate, — căci aşa-zisele tratate cu ei au fost fabricate de noi, în secolul al XVIII-lea: de boierii noştri, ca să arăte faţă de Ruşi că avem drepturi pe care ei trebuie să le confirme. Domnul li datora însă o bună administraţie; i se cerea anume „să cruţe raiaua Saltanului". Sultanul era ciobanul: el singur tundea oile. Dacă se iscau plângeri, natural că „Impăratul" le judeca. Acesta neputând să vie la Bucureşti sau la Iaşi, Domnul era rugat să se presinte la Poartă pentru a se îndreptăţi. Aşa era datoria. Dar mai era un cas: când se schimba Sultanul ca şi când Domnul era ales de ţară, se cuvenia ca el să se înzăţişeze Sultanului şi, după obiceiul asiatic, oriental, să-i sărute poala hainei. Când Domnul se presinta la Poartă din causa unei pâri, pe dreptate sau ba, Turcii cântăriau motivele de o parte şi de alta, într'o cumpănă deprinsă a primi aur, şi, atunci, dacă Domnul era condamnat, i se lua tronul pentru că abusase de situaţia lui. Dar trebuia, îndată, un alt Domn, şi, în acest cas, ceia ce s'a făcut de obiceiu înaintea unei ţeri se făcea la Constantinopol înainte representanţilor ţerii, a agenţilor, a capuchehaielelor, înaintea boierilor pribegi, în faţa acelora cari presintaseră pâra. Candidatul la tron îşi arăta semnul, tainicul semn imprimat, înaintea marturilor, la naşterea unui copil nelegitim. Semnul se verifica: pe basa unei operaţiuni de acest fel era să avem la 1577 în Muntenia ca Domn pe un medic lombard din Constantinopol, Rosso, care pretindea că răposata lui maică fusese în părţile muntene pe vremea lui Alexandru-Vodă sau poate era chiar Româncă.

De obiceiu, spune Botero mai departe, Domnii nu ţin mult, pentru că, din pricina poftei de câştig a

Turcilor, sânt adesea ori goniţi după cererea cui oferă o mai mare sumă de bani. Şi astfel birul a ajuns să crească necontenit.

Nu e necesar, în felul cum se desfăşură această expunere, să se arăte variaţiile tributului, crescut continuu, graţie şi socotelii în aspri vechi şi în aspri noi. Pe vremea lui Botero însă, el era de 70.000 de galbeni pentru Ţara-Românească, iar Domnia costa 300.000, afară de ceia ce se mai dădea Paşilor şi celorlalte „obraze ştiute". „Se schimbă Domnii aproape zilnic, pentru că ţerile se dau cui oferă mai mult, şi, pentru ca Domnii să se poată păstra, se prăpădesc locuitorii şi se distruge ţara."

XV.

Străinii la noi după adeverirea călătorilor

Venim acum la ceia ce spun călătorii cu privire la străinii pe cari-i întâlnesc în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

S'a văzut că orașele noastre, și în Moldova și în Muntenia, au fost întemeiate exclusiv — noi am întemeiat numai târguri — de străinii din Ardeal sau din partea anexată în veacul al XIV-lea a regatului polon, care este Galiția. In ceia ce privește Muntenia, când a fost vorba de Târgoviște, s'a vorbit de colonia catolică ce exista acolo și s'a pomenit și colonia, mai veche, din Câmpulung.

In Moldova erau mai multe orașe, civilisația economică și politică fiind aici mult mai înaintată, așa că și numărul orașelor întemeiate de străini a trebuit să fie mult mai mare.

Am spus că unul din cele mai vechi a fost fundat de Sași în legătură cu exploatările de mine care odinioară formau, fără îndoială, un însemnat izvor de bogăție: e vorba de Baia (lângă Folticeni), al cării nume chiar înseamnă: mină. In Ardeal se întâlnește Rodna, cu același sens (în slavonește): anumite nume de localități din împrejurimile Băii amintesc colonia de Sași de dincolo de munte, cari erau specialiști

în lucrarea minelor; ba chiar populaţia satelor acestora păstrează şi astăzi un caracter deosebit, cu ochii albaştri şi poate chiar şi cu anume vechi practice de gospodărie mai bună decât a sătenilor celorlalţi. Am pomenit iarăşi şi de pecetea cu inscripţie latină a oraşului Baia, păstrată până târziu, până în momentul când săpătorii, cari în cea mai mare parte era acum Ţigani, habar n'aveau de literele chirilice şi mai ales de cele latine, pe care le diformau, dar ei sculptau încă pecetea în mijlocul căreia este cerbul Sfântului Hubert, cu crucea între coarne. Putem spune cu siguranţă că oraşul exista în secolul al XIII-lea, că e deci mai vechiu cu vre-o sută de ani chiar decât Domnia Moldovei, precum şi, dincolo, Câmpulungul este de sigur mai vechiu decât Domnia Ţerii-Româneşti în forma ei consolidată. In regiunea care se întinde între Carpaţi şi Siretiu, luând-o la vale şi lăsând la o parte Folticenii, unul din cele mai noi oraşe, creat abia la sfârşitul secolului al XVIII-lea sau la începutul celui al XIX-lea (satul lui Folticiu), se întâlnia „Piatra-Neamţ" de astăzi, care are şi un nume unguresc: se zicea — şi forma s'a păstrat până în secolul al XVII-lea— Karacsonkö, ceia ce înseamnă „Piatra lui Crăciun", adecă *Stânca* lui Crăciun.

In ce priveşte Bacăul, numele este, fără îndoială, de origine ungurească, în legătură cu exploatarea pe sama coroanei Ungariei a minelor de sare de la Ocna, care par să fi fost întrebuinţate, de pe vremea Romanilor, necontenit, şi chiar în timpul stăpânirii barbarilor, cari, şi ei, aveau nevoie, fireşte, de sare.

---

[1] Pentru amănunte cu privire la toate oraşele se poate consulta cartea mea *Istoria poporului românesc.*

O colonie străină în Bacău pe vremea pentru care avem izvoare nu se întâlneşte însă. Dar acolo era reşedinţa nominală a episcopului catolic, care avea în atârnarea lui un număr de sate, de origine, cum vom vedea, foarte veche. La Ocna, însăşi erau aşa-numiţii şalgăi sau şangăi, al căror nume poate fi pus în legătură cu Ciangăii. Dacă la Bacău nu întâlnim alături de locţiitorul episcopal o populaţie străină, această populaţie, cu caracter marcat unguresc, şi în ceia ce priveşte numele locuitorilor, se întâlneşte la Trotuş.

In judeţul Putna, numit după apa Putnei, era odinioară unul din cele mai vechi centre străine la noi, care a fost dărâmat de Tatari cu ocasia năvălirii lor, pe la jumătatea secolului al XIII-lea. E cetatea Milcovului, reşedinţă episcopală. Şi, precum în Ardeal, când Ungurii au întemeiat episcopia de Bălgrad (Alba-Iulia), ei au aşezat şi o orânduială militară, cu iobagi, cari erau întăiu ostaşi, ţerani liberi şi luptători, acelaşi plan l-au urmărit ei, pătrunzând dincoace de Carpaţi, când au organisat episcopatul de Milcov, destinat a fi punctul de plecare pentru luarea în stăpânire a întregului Ţinut. Prin urmare cam aceia ce ar fi făcut, dacă ar fi rămas, Cavalerii Teutoni pătrunşi în Ţara Bârsei şi în Câmpulung, o „Teutonie" până la Dunăre, au încercat să facă, îndată după aceasta, în legătură cu episcopatul de Milcov, întemeiat pentru Cumani, şi numit şi al Cumanilor, Ungurii regelui. De această a doua tentativă de a ni distruge cu desăvârşire viitorul, de a împiedeca orice desvoltare de Stat naţională, ne-a scăpat năvălirea Tatarilor. Din episcopia de Milcov a rămas, ca şi din exploatarea minelor de către Saşi la Baia, anumite urme în nomenclatura geografică; numele de Sascut înseamnă în ungureşte Fântâna Sasului. Focşanii, în schimb, sânt extrem de re-

cenţi, cam de prin anii 1700, pe locul satului Stoeşti, mai mult decât pe al urmaşilor „moşului" Focşea.

Venim la al doilea rând de oraşe, cele întemeiate între Siretiu şi Prut. Sânt mai vechi decât existenţa Domniei. Şi se poate adăugi că, de oare ce unde există oraşe este imposibil ca viaţa rurală să nu se resimtă de vecinătatea lor, în Moldova Domnia a trebuit să găsească o viaţă mai înaintată şi în ce priveşte satele, şi de aceia regimul patriarhal, cu cnezi şi juzi de sate, e, aici, mult mai puţin păstrat decât în Muntenia.

N'am putea spune care a fost cel d'intâiu oraş moldovenesc întemeiat supt influenţa Galiţienilor: probabil însă că acelea din regiunea de Nord a ţerii, care s'a chemat pe urmă Bucovina: Siretiul şi Suceava, numite după apele ce curg în preajma lor. Evident că vor fi existat târguri mai înainte, poate chiar destul de însemnate, dar aşezările mai mari, aşa cum le cunoaştem prin documente, sânt datorite emigranţilor.

Aceştia erau de două categorii: de oare ce Evreii nu apar decât, sporadic, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, şi Polonii nu se amestecau prea mult în viaţa orăşenească, fiind, sau dregători, sau nobili, sau ţerani, cei ce vin la noi, din colonisarea în Galiţia făcută chiar de la jumătatea veacului al XIV-lea de către regele Casimir, la Liov şi Cracovia, erau Germani şi Armeni.

In ce priveşte pe Armeni, iată pe scurt, de unde provin ei: Dincolo de Armenia cea veche, de supt Caucas, în vecinătatea lacului Van şi a muntelui Ararat, a cării istorie se desvoltă paralel cu vechea istorie romană şi pe urmă cu istoria Bizanţului, s'a format mai târziu, prin migraţiuni în legătură cu cruciatele, dar chiar şi înainte de fenomenul crucia-

telor, în legătură cu nevoi economice provocate de navigația pe Marea Mediterană, o Armenie Mică. Ea era aproape de munții Taurus și Antitaurus, acolo unde se află Sis, Adana, Mamistra, Pilerga, centre care au decăzut, dar care acum, cu ocupația francesă și cu tot ce va resulta din marele războiu, se poate întâmpla să învie. Regiunea aceasta s'a occidentalisat, clasa dominantă, dinastia s'au francisat, primind o mulțime de usanțe de la cruciați. La urmă, regatul Armeniei Mici a fost desființat, la sfârșitul secolului al XIV-lea, de Musulmani, atunci când el avea în fruntea sa pe ultimul representat al dinastiei francese, din Poitou, de Lusignan, care a cârmuit și în Cipru.

După migrațiunea cea d'intăiu, din Armenia Mare în Armenia Mică, au urmat altele din Armenia Mică însăși peste Marea Mediterană și peste Marea Neagră. Cei mai numeroși coloniști s'au dus prin peninsula Asiei Mici către Trapezunt, unde și acum este o populație armenească importantă. Apoi de pe coasta asiatică au trecut pe coasta europeană, cum au făcut și Grecii (am văzut cum Comnenii din Trapezunt au avut o colonie la Mangup, în Crimeia, de unde era Doamna Maria, și cu sânge de-al Paleologilor a căror monogramă e pe perdeaua ei de mormânt, a lui Ștefan-cel-Mare). Tot așa au trecut și Armenii acolo, în Crimeia, și au format supt stăpânirea, la Caffa și aiurea, a Genovesilor, cu cari erau deprinși încă din Asia, colonii înfloritoare.

Drumul de comerț însă mergea de la Caffa spre Nord-Vest, către Liov. Astfel Armenii au venit întăiu cu carăle de comerț ce legau cu Polonia marele port genoves din Orient aici la Liov pentru a se coborâ tot cu carăle de comerț, prin Moldova, către Cetatea-Albă, dacă nu totdeauna și către Caffa.

In acest chip, ei s'au înrădăcinat în orașele începătoare ale Moldovei, unde Nemții aduceau dreptul lor de Magdeburg, pe care l-au păstrat multă vreme; Armenii, din pricina religiei lor deosebite și a obiceiului de a trăi mai mult între ei, s'au păstrat mai bine în aceste colonii.

S'a pretins că biserica lor din Iași ar fi fost zidită la sfârșitul veacului al XIV-lea; de fapt, acești oaspeți, îmbogățiți prin negoț, au cumpărat biserici frumoase de la ai noștri: astfel una dintre cele din Botoșani ori Zamca de lângă Suceava. Se păstrează și anume din cărțile lor de slujbă: la Roman este o evanghelie scrisă în Crimeia, în veacul al XIV-lea.

Pietrele de mormânt care se văd azi lângă o biserică armenească din Botoșani aparțin însă altui curent armenesc, venit din Turcia, în secolul al XVIII-lea, care nu trebuie confundat cu cestălalt curent de colonisare armenească, foarte vechiu. Cei veniți cu ambele curente s'au romanisat, și romanisarea, pentru cei d'intăiu, a fost așa de deplină, încât și numele de familie s'au schimbat cu desăvârșire, luându-se altele, românești, dintre cele mai vechi și mai interesante, ca: Șeptilici, probabil la început Armeni, Pruncul, Bolfosul, Țeranul, Ciomag, Lebădă, Manea [1]. Armenii cari au trecut în Ardeal pe la 1670, din causa războaielor dintre Turci și Poloni, cu un Axentie (Oxendie) Virzirescul, la Gherla, la Ibașfalău, au păstrat vechi nume moldovenești, ca Vărzarul, Cap-de-bou (Kapdebo), etc.

Când existau acum Siretiul și Suceava, aceasta din urmă având și ea o foarte însemnată colonie armenească, coloniști din acest neam au trecut mai departe. La Dorohoiu nu pare să fi existat vre-odată o

[1] Goilav înseamnă Goliat.

aşezare, ceia ce dovedeşte că, dacă popasul era vechiu, oraşul e mai nou: am văzut însă o biserică a lui Ştefan-cel-Mare. Botoşanii au avut colonişti armeni mai vechi, din veacul al XV-lea poate, în tot casul din al XVI-lea şi mai ales al XVII-lea, când ei sânt adesea constataţi documentar. Alt grup a mers la Roman chiar, când a fost nevoie ca oraşul să se coloniseze, primind o populaţie specific orăşenească.

In general aceasta a fost un avantagiu pentru noi, căci, dacă n'ar fi fost Armenii, veniau Germanii în număr mai mare, şi presenţa Armenilor, deprinşi cu viaţa orăşenească italiană, mai înaintată în foarte multe privinţe decât cea germană, italianisaţi în practicele comerciale, a constituit un folos pentru desvoltarea naţionalităţii noastre, în primejdie să fie invadată de elementele germanice şi subgermanice, cum erau Ungurii.

Şi la Bârlad au fost Armeni; la Galaţi mai puţin, căci portul s'a ridicat mai târziu: pe vremea lui Despot abia se pomeneşte, — Renii, Tomarova, de unde: Tomoroveanu, ca nume de familie, având o mai mare importanţă decât Galaţii. Bine înţeles că şi în Reni şi în Galaţi erau şi alţi Armeni, veniţi probabil pe corăbii, aşa cum veniau, apărând şi dispărând, la Brăila şi Cetatea-Albă, care-şi aveau legăturile cu Constantinopolul şi Trapezuntul.

Intre Prut şi Nistru acuma — şi, când spun aceasta, cuprind şi o parte din Bucovina, chiar dacă e vorba de o localitate aşezată dincoace de Prut, cum e casul pentru Cernăuţi, la margenea râului—, impresia mea este că am moştenit oraşe întemeiate, fie de regalitatea polonă, fie de regatul ruso-lituan, care era pe o treaptă de desvoltare economică superioară ţerilor noastre, absolut rurale pe vremea aceasta, E

sigur că nu noi am întemeiat Țețina și Hmilovul,—mort în mânile noastre—, nici Hotinul, nici Tighinea (Tehin, Tehynia la Slavi; cf. Sniatynul, Rohatynul, Delatynul, în Galiția). La Sud, în aceiași Basarabie erau centre orășenești pe care nu le-am întemeiat nici noi, dar nici Ruso-Lituanii, ci Genovesii: Cetatea-Albă-Moncastro și Chilia-Licostomo. Prin urmare în toată această Basarabie noi avem a face, nu cu răspândirea unui element străin venit de la sine din causa necesităților drumului economic, ci cu niște părți asupra cărora se întinsesera oarecare influențe politice ale Statului care stăpânia dincolo de Nistru.

Nu mai e nevoie să se spuie că e părăsită, azi, vechea legendă, a „republicei Bârladului" întemeiată de Ruși cari ar fi avut drepturi asupra Dunării-de-jos și cari și-ar fi întins influența până la Mesembria, de unde anume avantagii ar fi fost acordate lui Ivanco Rotislavovici, „prinț de Bârlad". Bârladnicii ruși, cari s'ar fi întins până la Dunăre, cântată în „Cântecul lui Igor", aparțin produselor unei falsificații asupra căreia nu e locul să ne întindem mai mult aici.

Venind acuma la sate, e incontestabil că din timpurile cele mai vechi a existat la noi, în tot cuprinsul pământului românesc, și o populație slavă. Am afirmat chiar că, de oare ce Ardealul, Ținut așa de românesc, are cel mai mare număr de numiri slave, și anume de acelea care niciodată n'au avut un sens în românește — sau cel puțin nimic în monumentele noastre de limbă nu arată că am avut aceste cuvinte—, Slavii trebuie să fie mult mai vechi la noi decât secolul al VII-lea, când se zice că au năvălit prin părțile acestea, în legătură cu Avarii și supt stăpânirea Avarilor[1]. Cred că vechii Sarmați, un ames-

[1] Ardealul nici nu era în calea emigrațiilor slave către Balcani, la începutul evului mediu.

tec de tot felul de nații, cuprindeau un puternic element slav. La această părere au ajuns și deosebiți învățați străini, pe o cale cu totul alta decât aceia prin care ajunsesem la această părere. Este singura explicație pentru nomenclatura slavă a Ardealului. Acum, nume slave se întâlnesc și în alte două Ținuturi: în Oltenia, unde sânt și cele în „ova": Orșova, Vârciorova (une ori se schimbă accentul, dar aceasta n'are atâta importanță), Panciova, și în „ați": Romanați (în partea corespunzătoare a Serbiei: Crușevaț, Craguievaț), etc.

Pe de altă parte, în Moldova și în mare parte din Basarabia, până la linia care despărția odinioară raiaua turcească din Sud de partea rămasă Domnului Moldovei, cam până la linia Răutului, găsim un număr mare de sate, Colincăuți, Popăuți, Bădăuți, Părhăuți, etc., care corespund în origine și sens satelor al căror nume se termină în „ești" sau „eni". Rădăcina, tot așa, indică numele celui care a întemeiat satul: Popăuți vine de la Popa, Climăuți de la Clim, etc. Sufixul „ăuți" corespunde rusescului „ovce".

Nu toldeauna sufixul este important însă pentru soluții istorice. Și rădăcina nu are, adesea, caracterul rusesc. Clim e mai mult rusesc, dar Popa nu e rusesc, iar Rădăuții vin de la Radu, care nu e rusesc, Bădăuții de la Bade.

Am avut aici întâiu sate rusești pe care le-am desnaționalisat, dar sufixul l-am adoptat pentru a-l aplica unor nume românești de persoană în creațiunea de sate noi.

Prin urmare avem a face, în toate aceste trei re-

[1] Am consacrat acestei nomenclaturi un studiu special în revista din Belgrad „Delo", studiu tipărit și în „Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale", anul 1915.

giuni, cu străini cari au fost total desnaţionalisaţi; cei din Ardeal într'o vreme foarte veche, cei din Oltenia şi Moldova fără îndoială înainte de veacul al XIII-lea. Când s'a întemeiat Moldova, nu erau de loc străini pe aici. Ruşii, Rutenii, — biserica „Rufenilor" din Iaşi înseamnă: a Rutenilor—, Rusnecii, cari-şi zic azi Ucrainieni, acei cari nu s'au asimilat încă, au venit, în timpurile mai vechi, prin colonisarea de către Domnii noştri cari făceau expediţii în Polonia şi pe urma lor aduceau un număr de oameni pe cari-i aşezau în slobozii. Alţii fugiau de la sine de veniau aici, pentru că la noi ţeranul era liber, iar acolo, în Polonia, şerb: în casul cel mai rău ei erau „vecini", dar „vecinii", la început, nu erau şerbi, ci oameni cu contract, aşezaţi pe pământul boierilor. Târziu de tot au venit apoi alţi Ruşi, acei cari au fost chemaţi de pe urma desvoltării agriculturii în ţerile noastre, când pacea din Adrianopol, la 1829, ni-a permis să exportăm grâul pe care înainte îl ţineau Turcii numai pentru ei, tot atunci, când s'au adus de peste Dunăre, de proprietarii din Romanaţi, Vlaşca, Ilfov, Bulgari.

Vechii Slavi se chemau la noi Şchei (numele femeiesc e Şcheia sau Şchiauca): Şcheii din Braşov, Şcheia din Roman şi de lângă Suceava, Şcheii de pe valea Buzăului

In Ardeal, în schimb, se găsesc localităţi ca Ruşciori, Reussmark-Miercurea, care ar însemna o infiltraţie de elemente slave, nu cu caracter general, ci cu cel special rusesc[1]. Mai târziu s'au introdus şi unii Bulgari, prin colonisaţie, ca în Vinga din Banat,

[1] V. şi Rusciucul, pentru Români: Ruşi, Ruşii-de-Vede. Şi în Ungaria de Nord şi Est sânt localităţi formate cu urmele Ruşilor, dar de sigur mai nouă. Se pretinde că locuitorilor din Ruşciori li se zicea Sârbi, adecă Slavi în general.

iar de acolo şi în câte un punct din Ardeal, dar aceasta numai în secolul al XVIII-lea.

Venim acum la coloniile ungureşti de la noi.

Noi ne-am obişnuit să vedem linia Carpaţilor ca un hotar; a fost însă un timp când, iarăşi, linia Carpaţilor nu însemna hotar. Hotarul noi îl concepem mai mult sau mai puţin pe clina pe care-l fixează hotarnicii; dar pe la 1760 Moldova avea în Ardeal un Ţinut atât de întins — pe care ni l-au luat pe tăcute Austriecii—, încât a fost echivalat cu două comitate, oferindu-ni-l în schimb pentru Bucovina.

Pe de altă parte, cum am văzut, când a fost vorba de întemeierea Moldovei, ea a fost concepută de regele Ungariei ca o provincie a lui. Prin urmare el mărgenia, fără îndoială, în vremea aceia Ungaria, pe alocuri, cam până unde e Siretiul, amintindu-şi de acel episcopat milcovean, pe care Ungaria nu l-au sacrificat niciodată ca pretenţie politică. De şi pe la 1460 nu mai resida un episcop în Milcov, dispărut, unui simplu preot catolic de sat din Ardeal i se zicea episcop de Milcov, pentru ca să se poată sprijini pe această calitate revendicările asupra Moldovei ale lui Matiaş Corvinul, care poate, când a venit în Moldova să distrugă pe Ştefan şi a fost învins la Baia, se gândia la acest plan.

Populaţia ungurească e deci veche. O parte stă în legătură cu Secuimea, fără îndoială, care, de altfel, nu este aşa de străveche ea însăşi cum se pretinde de obiceiu, ci avem a face cu colonişti aşezaţi de Cavalerii Teutoni la începutul veacului al XIII-lea[1], odată cu orăşenii din Câmpulung şi de aiurea. Dovadă

[1] V. volumul II al „Buletinului Comisiei Istorice a României", unde am studiat originea Secuilor şi legăturile cu noi.

că toţi au rămas catolici, ţinând strâns la catolicismul lor, pe când Ungurii, afară de o parte dintre cei din Ungaria propriu-zisă, sânt calvini. Şi satele lor sânt foarte adese ori numite după sfinţi, ceia ce se întâlneşte şi în Prusia teutonă şi în regiunile celelalte, colonisate tot de Cavalerii Teutoni.

Aceasta este originea populaţiei ungureşti din judeţul Bacău. Satele lor sânt făcute după norme româneşti, şi numite, nu după sfinţi, ci după întemeietori: Tămăşeni, de la Tămaş, numele unguresc al lui Toma, ori, în Romanul vecin, Săbăoani de la Săbău (Szabó), care înseamnă croitor. A fost cu atâta mai uşoară trecerea la datinele noastre, cu cât Secuii înşii au în cea mai mare parte sânge românesc, şi aceasta se dovedeşte şi prin felul lor de viaţă, prin felul cum îşi cultivă câmpul, cum îngrijesc de grădini, cum clădesc casele mai ales: nu cum sânt cele ungureşti din pustă, ci întocmai cum e casa românească. Chiar şi în îmbrăcămintea lor este o foarte mică deosebire faţă de portul românesc. Şi sânt convins că şi în folklorul lor, în cântece, danţuri, poveşti, superstiţii, ei au foarte multe elemente româneşti [1].

Multe dintre satele judeţului Roman însă nu sânt aşa de vechi. E sigur că Ştefan-cel-Mare, care a prădat prin Secuime, a adus de acolo, după obiceiul pe care l-am mai pomenit, colonişti străini. Pe când cei din judeţul Bacău, în legătură necontenită cu Secuimea, une ori nu cunosc limba noastră, la Ungurii din judeţul Roman nu e sat în care sa nu se vorbească româneşte.

Studii serioase făcute de aiurea decât de la Societatea Sf. Ladislas din Pesta în sens şovinist ma-

[1] V. şi mai sus.

ghiar, ar fi trebuit să înceapă de mult, de şi nu e prea târziu nici astăzi.

Venim la înseşi mărturiile izvoarelor despre populaţia străină la noi. Ele sânt mult mai numeroase pentru Moldova decât pentru Muntenia, căci Muntenia, fiind cuprinsă între Ardeal şi Turcia, avea mai puţine rosturi de comerţ, în veacul al XVI-lea, şi oferia mai puţină facilitate de străbatere în Orient, pe când Moldova păstra drumul cel mare Danzig-Constantinopol, acuma prin Reni şi Galaţi.

Dar elementele acestea, cunoscute întâmplător prin orice străini cari călătoriau pe aici, pot fi şi mai bine cunoscute printr'o categorie nouă de călători, cari se ocupă în deosebi de ei şi în special printr'o categorie dintre aceşti străini, catolicii. De catolicii din Muntenia se vor ocupa anume misionari italieni, ori Slavi italianisaţi, cari vin din Balcani, de la Bulgari; pentru Moldova, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, întâlnim călători catolici, misionari cari vin anume pentru a face inspecţia localităţilor locuite de cei cari au aceiaşi religie ca dânşii.

Este caracteristic pentru acest sfârşit al veacului al XVI-lea că, în acelaşi timp când Iesuiţii poloni sfătuiesc pe Ieremia Movilă, care merge la biserica catolică din această mai veche Capitală a Moldovei, se încearcă refacerea episcopiei de Bacău şi a acelei de Argeş, căci, căutându-se în vechea arhivă pontificală, se găsiau numele vechilor episcopate spre a fi înviate. Şi pentru aceasta se trimite întâiu un Arsengo, din Creta, care aparţinea, prin îndoita deprindere a graiului, şi populaţiei greceşti supuse şi populaţiei italiene stăpânitoare, apoi un Querini, dintr'o familie veneţiană, dar probabil din ramura cretană. Şi, cu atât mai uşor putea veni pe la noi unul din a-

ceşti levantini, cu cât era mai mare numărul negustorilor cari, de la o bucată de vreme, veniau, fie din Pera, fie din insulele Mării Mediterane, pentru a face comerţ aici şi cari aveau aşezări foarte importante la Liov, alături de aşezările Moldovenilor cu cari se amestecau şi făceau casă împreună, adăugându-se şi legături de familie.

Căci după Corniact, despre care a fost vorba, avem un şir întreg de Levantini cari făceau concurenţă Ragusanilor în ce priveşte luarea în arendă a vămilor sau afacerilor de comerţ. Ei aveau o situaţie privilegiată pe lângă Domn, căci doi dintre stăpânii Moldovei din a doua jumătate a veacului al XVI-lea au fost însuraţi cu femei aparţinând acestei lumi levantine: Iancu Sasul, a cărui soţie, Maria, o Paleologă, avea un fiu, Filip, din altă căsătorie, cu un Grec sau Levantin, care făcea comerţ cu Liovul, iar, cu Domnul, trei fete, dintre care una poartă numele caracteristic grecesc de Chrysaphina. Tot aşa Petru Şchiopul a ţinut pe Maria Amirali din Rodos, care a murit în vremea când bărbatul ei era Domn, fiind îngropată la Galata, lângă Iaşi.

Relaţii cu totul neaşteptate pentru cine nu urmăreşte curentul, care creşte necontenit, dar relaţii de cea mai mare importanţă şi pentru economia noastră naţională, ca şi pentru cultura noastră şi orientarea noastră în viaţa politică şi în alte rosturi. Mai târziu, la începutul veacului al XVII-lea, se va găsi, într'o situaţie cu totul predominantă, pe lângă Domnul Moldovei, Radu Mihnea, care a fost şi al Ţerii-Româneşti şi e îngropat în Bucureşti, la Radu-Vodă, supt o piatră de marmură de toată frumuseţa, un rGec, Vevelli, care se chema Constantin, pentru ai săi, iar ai noştri îi ziceau Batişte (de unde biserica numită astfel în Bucureşti): Battista, nume

levantin. El a avut un rol deosebit de important la noi, provocând, la urmă, chiar o manifestaţie populară împotriva celor cari-l sprijiniau, manifestaţie în sens naţional, indigen, autohton.

In Muntenia, soţia lui Alexandru Mircea era o Levantină, Ecaterina, care avea o soră căreia i se zicea Mărioara, ceia ce arată o legătură îndelungată cu ţerile noastre. Mărioara era catolică după tatăl ei, şi s'a măritat cu un Genoves din familia Adorno Vallarga, de care rămânând văduvă, s'a făcut apoi călugăriţă, lângă Veneţia, la Murano, în San-Maffio, unde s'a şi găsit corespondenţa ei, în greceşte şi italieneşte, cu Ecaterina şi fiul ei, Mihnea. Mai era o soră, aşezată în Ţara-Românească, lângă Ecaterina, Lucreţia, ale cării fiice (una numită, greceşte, Prepia, adecă: Euprepia, Frumoasa) au fost date după cutare boieri de ţară, ori după Ragusanul catolic Giovanni de' Marini Poli.

Poporul îi privia ca „Greci" pe aceşti străini, dar elementele levantine aveau o inteligenţă mai elastică decât a Grecilor, o prestanţă occidentală care la Greci, sclavi de atâta vreme, lipsia, şi, întreţinând multe relaţii cu Apusul, ei dispuneau şi de capitaluri mai importante decât capitalurile ce puteau avea Grecii.

Resumând, informatorii catolici găsesc o lume nouă în ţerile noastre din a doua jumătate a veacului al XVI-lea: pe de o parte catolicii cercetaţi de misionari; pe de altă parte negustorii străini, afluxul de Levantini cari-şi fac aşezările în ţerile noastre, mai ales în Moldova, sau în acele puncte din străinătate cu care principatele au legături foarte strânse, ca Liovul, de ex., capitaliştii cari vin pentru vămi, pentru împrumuturi şi cari rămân aici.

Ajungem acum la înseşi informaţiile pe care ni le dau izvoarele despre aceşti străini. Intr'o însemnare a lui Belsius, care scrie în epoca lui Despot, se spune că foarte mulţi Saşi se găsesc în Iaşi şi aiurea. Aceştia erau dintre vechii negustori ardeleni cari de la o bucată de vreme se fixaseră la noi. In situaţia lor de supuşi ai Domniei, ei se bucurau de o situaţie pe care n'ar fi avut-o ca străini.

Un alt izvor care vorbeşte despre străinii la noi în acest timp este Francisc Forgách, acel nobil ungur amestecat în rosturile noastre din secolul al XVI-lea. El spune: „Românii ţin cu toţii foarte mult la legea grecească. Nu s'a găsit niciunul care, de frica pedepsei, să fi îndrăznit a mărturisi altă dogmă. Cunosc însă abia slovele sârbeşti, pe care şi acum le întrebuinţează. Ei nu socot că poate fi nelegiuire mai mare decât să mănânce carne în zilele oprite; de aceia... peste o jumătate de an se chinuiesc."

De fapt, ceia ce înseamnă el, sentimentul acesta de scârbă faţă de mâncarea de frupt în post, — şi mai ales în postul cel mare—, se adevereşte şi prin cronica lui Miron Costin, când vorbeşte de Domnul străin care ajunsese a stăpâni Moldova în 1619, Gaşpar Graţiani, Morlacul din Croaţia, despre care arată că mânca şi carne în post, ceia ce ar fi contribuit la căderea şi catastrofa lui.

De la Forgách venim la Botero.

„In oraşele Moldovei", spune el, „locuiesc Saşi şi Unguri." Populaţia ungurească se întâlnia, cum am văzut, mai mult la ţară.

Negoţul îl fac însă, mai ales în Moldova, vechii Armeni sau mai noii Saşi şi Evrei, — aici este constatarea formală a Evreilor, la sfârşitul veacului al XVI-lea, dar sânt Evrei turci, cari nu formau colonii aşezate. Apoi „Unguri şi Ragusani. Negoţul constă

din grâne şi vinuri." Vinul „valahic" se vindea şi în Galiţia; era destul de bun, mai ales pentru cărăuşi şi lumea mai săracă, dar Levantinii aduceau vin scump din Răsărit, de Malvasia, care, venit din Moreia, dar, acum, şi din Candia, se ducea în Rusia şi Polonia, ca şi vin *moscatello,* „muscat". Pe urmă se făcea negoţ cu „piei de vacă, aşa-numitele „schiavine", cu ceară, miere, cu butelii de rădăcini de teiu, preţuite pentru frumuseţa vinelor lor". Mai târziu vindeam, cum Moţii vând doniţi şi ciubere, în Crimeia Tatarilor produsele industriei ţărăneşti din Moldova. Cu cărăuşia localnicii îşi făceau însemnate izvoare de bogăţie.

Cărăuşii moldoveni sânt însemnaţi în socotelile Liovului încă de la începutul veacului al XVI-lea; ei cunoşteau admirabil drumurile, şi erau şi păzitorii mărfurilor ce li se încredinţau, un fel de chervanagii, cum sânt cei, tot de sânge românesc, din Peninsula Balcanică. Intâlnim pe unii dintre dânşii cu nume caracteristice, ca Ursul, în Iaşi, în Roman, în Bârlad şi în alte părţi ale Moldovei[1].

Şi în a doua serie a însemnărilor lui Botero se spune că negoţul e făcut în Iaşi, între alţii, şi de Saşi şi Unguri, Ei dau în acelaşi ţimp şi *meşterii.*

Căci, afară de meşteşugul pe care-l făceau în casa boierului Ţiganii, afară de meşteşugul pe care-l făcea fiecare ţeran pentru casa şi gospodăria lui, ori meşterul din sat, — pentru că era câte unul mai dibaciu care era rotarul ori fierarul satului—, începea să fie o categorie de meşteri liberi, la disposiţia oricui. „Meşter", „meşteşug" sânt cuvinte împrumutate

[1] Cf. Iorga, *Relaţiile cu Lembergul* (din „Economia Naţională") şi *Studii şi Documente,* XXIII.

de la Unguri, şi aceasta arată naţionalitatea celor cari întăiu au exercitat această meserie la noi [1].

Mancinelli, Iesuitul despre care a fost vorba şi altă dată, spune că în Moldova, în special în Iaşi, sânt Ragusani şi Chioţi, adecă locuitori din Chios, insula care turceşte se chiamă Sacâz (sacâzul e mastica de Chios).

Tot aici se cuprinde informaţia, pe care am adus-o şi înainte, că unele familii mai bogate dintre Saşii din Iaşi aveau în biserica lor catolică morminte cu blasoane de comerţ.

In ce priveşte pe Armeni, se spune că ei fac, înainte de toate, negoţ cu „aromate": smirnă şi tămâie pentru biserică şi, pe lângă acestea, mirodenii de pus în mâncări, căci noi aveam bucătăria constantinopolitană, care întrebuinţează multe mirodenii.

Se însemnă şi personalitatea lui Cristofor Bruti, al cărui mare rol l-am arătat şi altă dată. Se menţionează şi toată silinţa pe care şi-o dădea propaganda catolică represintată printr'însul şi printr'un agent papal venit la noi pe vremea lui Mihai Viteazul, un Croat, Alexandru Comuleo (Komulović). S'a împiedecat astfel protestantismul, care începuse să străbată mai ales supt Despot şi Iancu Sasul, de şi acesta era ortodox, în mijlocul acestei populaţii străine. Se arată că acel care trecea de la catolicism la protestantism era supus acum la o amendă straşnică: o sută de boi.

In ce priveşte negoţul cu Polonii, el nu era făcut de Poloni, căci negustorii de această naţie nu se întâmpinau, iar Evreii poloni veniau numai la iarmaroacele de hotar.

Se aducea bere din Cameniţa, de şi existau şi la

[1] V. Iorga, *Istoria industriilor*, 1927.

noi fabrici de bere, ca aceia a Saşilor de la Baia, pomenită în acte din veacul al XVI-lea. De alminteri chiar terminul de „pivniţă", care a biruit numele de beciu, de zemnic, unul unguresc, altul slavon, vine de la „pivo", care în slavoneşte înseamnă „bere".

Acum, de la informatorii aceştia cari vorbesc numai în treacăt de străini, venim la ceia ce ni spune însuşi Querini, episcopul numit la sfârşitul veacului al XVI-lea [1].

El arată că a găsit în Moldova, pe la 1590, cinsprezece oraşe şi şeisprezece sate care aveau catolici, populaţia catolică fiind în număr de 1.691 familii cu 10.700 de membri. In Bacău şi împrejurimi, — aproape era un sat foarte important catolic, Trebeşul —, se aflau 4.000 de case, şi din populaţia aceasta 216 familii, cu 1.692 oameni, aparţineau religiei romane. In oraş chiar era biserica Sfintei Marii şi a Sfântului Nicolae, de lemn. Domnia, în general, era foarte tolerantă faţă de toate confesiunile, şi, când era vorba să se ridice o biserică străină, ea dădea din Vistierie: astfel s'a dat şi pentru acoperirea bisericii Sf. Marii din Bacău 500 de scuzi de aur, sumă foarte importantă. De altfel Vistierul Moldovei pe vremea aceasta — nu Vistierul cel Mare, care era Român, ci al doilea —, Giambattista Amorosi, pe care-l întâlnim pomenit şi în alte documente, era catolic, Italian, având un nepot care învăţa la Roma, în Collegio dei Greci. In Trotuşul vecin erau 68 de familii şi 3.994 locuitori, cu biserică de piatră.

In ceia ce priveşte predica la sate, ni se spune că se făcea în limba ungurească. Mai târziu, în seco-

[1] Cf. şi Prefaţa mea la *Studii şi Documente*, I-II.

lul al XVII-lea, această limbă a fost înlocuită în parte prin cea românească, pe când călugării erau în cea mai mare parte Italieni[1].

Catolici, ni spune călugărul, se găsesc, fireşte, la Baia, care înfăţişa până daunăzi inscripţii de morminte în limba germană sau latină[2]. Aici erau 3.000 de vetre, din care 63 de familii, cu 316 oameni, catolici. Se aflau şi câţiva Unguri, dar cei mai mulţi Saşi. Se notează două biserici întregi şi una pe jumătate ruinată, probabil a lui Alexandru-cel-Bun. Preoţii se dăduseră după obiceiul pământului: erau căsătoriţi.

La Târgul-Neamţului, pe vremea aceia erau 250 de case; 74 ale catolicilor, pentru două biserici de lemn, preotul fiind Sas.

In grupul de la Prut, Huşii sânt arătaţi cu 1.300 de case. Tocmai atunci se întemeia şi episcopia de Huşi, după ce Mihai Viteazul şi aliaţii lui moldoveni, Aron-Vodă şi Ştefan Răzvan, desrobiseră raiaua turcească ce asculta până atunci de episcopul, supus Turcilor, de la Brăila. Se-însemnă 72 de case catolice, cuprinzând 435 locuitori, la o biserică de lemn.

La Cotnari, din 3.500 de familii, sânt 198 catolice cu 1.083 membri. Aici erau trei biserici: două de piatră şi una de lemn. Se mai păstra şi un profesor de gramatică. Dascălul preda în limba ungurească, şi latină. Preotul fusese luteran şi venise din Ardeal. Aici s'au găsit şi cărţi „eretice" ungureşti.

La Suceava, cu 6.000 de case, din care 30 catolice, funcţionă şi un capelan, adus pentru soldaţii poloni şi unguri, în număr de 2.000. Erau două bise-

[1] O încercare de a se introduce din nou limba ungurească s'a făcut de Primatul Ungariei după 1840. V. tot Iorga, *Studii şi Documente*, I-II.

[2] Azi la Museul Arheologic din Bucureşti.

rici de piatră: predica se făcea în limba polonă pentru soldați, pentru ceilalți în „grecește”, cu tălmaciu moldovean.

La Vasluiu, un preot, dar nu se spune numărul credincioșilor lui.

La Roman, în oraș, erau 400 de familii, dintre care 25 latine; membrii, 138, erau Unguri cu două biserici de lemn. Preotul ținea împărtășania la dânsul acasă, băgată supt pat. La Săbăoani, Berindești (?), Tămășani, Răchiteni, Giudeni, Lăcășeni, 300 de familii catolice și 1.480 de oameni. Biserica din Săbăoani e de piatră și acoperită de Domn.

Acestea sânt cele d'intăiu informații asupra populației catolice în Moldova și, pe alături, *asupra populației orășenești a țerii, în genere.*

XVI.

Epoca lui Mihai Viteazul în mărturiile călătorilor.

Ne găsim într'o epocă în care călătoriile sânt relativ dese, pentru sfârşitul veacului al XVI-lea, şi am fi dorit să avem alte amănunte cu privire la acei câţiva ani cari formează cariera lui Mihai Viteazul.

Posedăm cu privire la această Domnie o expunere în limba latină a isprăvilor lui Mihai, făcută pe basa unui „izvod", mai probabil slavonesc, datorit Logofătului Tudose, care a întovărăşit pe Domn în Ardeal, — un boier de modă veche, cu oarecare cunoştinţi şi oarecare pricepere la scris, ori, mai bine, cu simţul că în asemenea vremi Logofătul ar putea să fie puţintel şi istoriograf. Acel care a făcut traducerea este un Silesian, Baltazar Walter „cel tânăr", rudă probabil cu acel Walter pe care l-am întâlnit cu prilejul călătoriei lui Bongars. Omul a stat o bucată de vreme la Târgovişte,— în ce calitate este greu de spus—, şi a cunoscut acolo pe Andrei Taranowski, intimul Voevodului, iar, pe când „prietenii" săi plecau spre casă prin Moldova, cu solul polon Golski, el se ducea la Poartă. Mihai Viteazul a cerut la un moment dat—, şi a şi căpătat, dar nu exact atunci când îi trebuiau şi în proporţiile de

care avea nevoie—, călăreţi silesieni, acei „schlesische Reiter" cari joacă în istoria militară de la sfârşitul veacului al XVI-lea un rol important; o cavalerie grea, cu platoşă, mult mai mult Poloni decât Germani: este posibil ca între aceşti cavaleri silesieni să fi fost şi Walter. Spune însuşi ceva, în prefaţa lui, cu privire la legăturile cu Ţara-Românească, dar e prea puţin ca să înţelegem ce a putut fi şi ce misiune a îndeplinit la noi.

Ar fi fost de dorit, iarăşi, ca, pe lângă ce a crezut că trebuie să adauge, ca explicaţii generale, despre rosturile ţerii înseşi, să fi adaus amănunte geografice, lămuriri cu privire la moravuri, la imposite, la organisarea armatei, etc., dar, de şi genul acestei lucrări ar fi admis, ba chiar cerut să se dea aceste amănunte, nu le aflăm în ea; întâlnim, în schimb, lămuriri, care nu prea au însemnătate, cu privire la Alexandru-cel-Rău, un Lăpuşneanu rătăcit din Moldova şi strămutat la Munteni, acel care era să taie pe Mihai Viteazul în momentul când i-a bănuit intenţiile împotriva stăpânirii lui; se vorbeşte şi de spânzurarea la Constantinopol a acestui Alexandru, cu alte lucruri aflate la Curtea lui Mihai. Astfel fiind, nu-l putem pune între călători pentru că, de şi a călătorit la noi, de şi s'a legat prin activitatea lui de istoriografia noastră, cu toate acestea nu ni-a dat material de călătorie, ca acela din Sommer, din Graziani, etc.

Şi, pentru că a fost vorba de cronici privitoare la Mihai Viteazul, este şi o altă cronică, netradusă în limbi străine, ci păstrată numai în româneşte, cronică în legături cu foarte puternica familie a Buzeştilor, cari aveau o mulţime de moşii, dispunând de Ţinuturi întregi, şi au luat o parte de cea mai mare însemnătate în campaniile Domnului

lor. Având de multe ori în aceste campanii oarecare inițiativă, precum au avut și în ce privește politica lui Mihai, ei au vrut să se scrie istoria campaniilor acestuia în așa chip încât să se reliefeze înainte de toate partea lor și chiar să se atribuie, cum se și face, începutul mișcării, nu lui Vodă, ci acelora cari-l încunjurau, Sfatului țerii, în fruntea căruia ar fi stat însăși ambițioasa influență a lui Radu Buzescu, Preda Buzescu și Stroe Buzescu, cei trei membri ai acestei puternice dinaștii. „Cronica Buzeștilor", foarte importantă din punctul de vedere al limbii, fiind scrisă însă de un cronicar de țară pentru oameni cari cunoșteau țara lor, evident că nu dă știri despre mediul românesc al luptelor eroului.

Mai avem apoi doar ici și colo câte o informație subsidiară în rapoarte militare privitoare la luptele lui Mihai, câteva note privitoare la orașe, la locurile pe unde au trecut oștile creștine la 1595, când, după bătălia de la Călugăreni, Mihai a fost silit să se retragă în munți și să aștepte ajutorul lui Sigismund Báthory și al lui Ștefan Răzvan, care părăsise Moldova ca să-i alerge în sprijin.

Această campanie, care a dus pe noii cruciați de la Târgoviște la București și de aici la Giurgiu, a făcut zgomot; la dânsa participaseră, nu numai Români din Țara-Românească și din Moldova și Ardeleni de-ai lui Sigismund, între cari Sași, dar, fiindcă era o expediție de cruciată, făcând parte din pornirea generală a creștinătății contra Turcilor, menită să ridice și entusiasmul religios pe o vreme când Papa luptă împotriva protestantismului și trebuia să-și legitimeze autoritatea prin succese asupra păgânului, au venit și specialiști din Italia, și a-

[1] V. Hurmuzaki, XII, p. 79 și următoarele.

nume din Toscana. Ei au luat parte la asediul şi cucerirea Giurgiului, operaţie de valoare supt raportul militar, şi rapoartele acestor Toscani ar merita din acest punct de vedere special o cercetare amănunţită.

Poate că e cel d'intăiu raport cu importanţă tehnică pentru luptele care s'au desfăşurat la noi. Se mai poate culege însă numai une ori câte o lămurire privitoare la oraşe, dar pentru organisarea armatei, pentru felul cum se făcea tabăra, cum se punea straja, pentru toată situaţia militară acest izvor are o deosebită importanţă[2].

In afară de aceste lămuriri pe care le dă redactorul italian sânt, de altfel, atâtea scrisori de străini cari au fost amestecaţi în luptele lui Mihai Viteazul şi, iarăşi, pentru unele puncte de amănunt, ele pot să ne lămurească. Astfel rapoartele nunciului Visconti, episcop de Cervia.

Pentru tonul naiv în care sânt redactate şi pentru sinceritatea, n'am zice sufletească, dar măcar de stil, pentru transparenţa populară a scrisului se pot recomanda şi scrisorile unuia dintre fraţii de' Marini Poli, despre cari s'a vorbit şi mai înainte, Giovanni. Agentul acesta a lăsat o mulţime de scrisori, într'o italienească de ultima treaptă, aşa cum se vorbia pe coasta dalmatină, cu o sintaxă care une ori aduce şi a româneşte[3].

[1] Venirea Toscanilor se explică prin aceia că Marele-Duce de Toscana, Ferdinand de Medicis, avea un plan de cruciată şi-şi făcuse o miliţie specială în acest scop, un Ordin de cavaleri ai Sfântului Ştefan, care concura pe cavalerii de Malta în ce priveşte lupta, nu numai împotriva piraţilor turci, ci şi a corăbiilor împărăteşti ale Sultanului.

[2] Alte ştiri în memoriul din 1926 al d-lui Andrei Veress la Academia Română.

[3] Ele se află tot în volumul XII, publicat de mine, din colecţia Hurmuzaki.

Sânt şi unele ştiri francese privitoare la acest războiu, dar toate mai mult după gazetele de atunci, gazete manuscrise, care cuprindeau, după localităţi, lucrurile de mai mare importanţă petrecute în toată lumea [1]. Cutare din ele, reprodusă în facsimile la 1913, după originalul tipărit la Lyon, în 1595, dă, alături de lucruri secundare, şi cutare informaţie din Braşov în care se spune cu ce preţ se vindeau acoeviile care făceau parte din prada românească [2].

Izvoare greceşti privitoare la Mihai Viteazul sânt două, dar nici unul, nici altul nu dau lămuriri asupra ţerii. Intăiu avem o povestire în versuri, scrisă, cu caracter mai mult popular, de Vistierul — nu Marele-Vistier, ci vre-un Vistier al treilea, care făcea funcţiune de căpitan — Stavrinos, prins de adversarii lui Mihai Viteazul şi închis într'o temniţă din Bistriţa, unde a scris, în nopţile luminoase, „la lumina stelelor", povestea Viteazului. Apoi un alt Grec, profesor la şcoala din Ostrog, în părţile ruseşti ale regatului Poloniei, unde era o şcoală cu caracter clasic, a scris o epopeie a lui Mihai, imitând, cu aşa de modeste puteri, „Gerusalemme Liberata" a lui Torquato Tasso. Opera lui Gheorghe Palamed e mai puţin importantă tocmai pentru că e artificială, pompoasă, solemnă, decât naiva povestire, plină de orgoliu naţional grecesc—, căci se scot necontenit la iveală faptele palicarilor greci cari au luptat şi la Călugăreni—, a lui Stavrinos [3].

---

[1] In colecţia Hurmuzaki, III, se dau o mulţime de extrase din asemenea gazete, unele într'adevăr foarte folositoare.

[2] *Povestire despre ceia ce s'a petrecut în Transilvania*, etc., tradusă de Ion Catina, la Lion *(sic)*, editor Gh. B Niculescu, 1913.
Preţurile sânt acestea: 48 de boi, 42 de vaci, 45 de viţei de un an 100 de taleri ; 8—11 cai, până la 20 ughi (bani ungureşti), „dont les six vingts font le ducat".

[3] Am dat din acesta o traducere românească în versuri.

Lucrurile acestea le spunem mai mult ca să nu se creadă că, dacă lipsesc ştiri de călători pe vremea lui Mihai Viteazul, lipseşte şi informaţia în izvoarele străine privitor la epoca lui. Işi închipuie oricine că, pe o vreme de necontenite turburări, când Voevodul se războia în toate direcţiile: la Sud faţă de Turci, la Nord faţă de Ardelenii unguri ai lui Andrei Báthory, la Răsărit faţă de Ieremia Movilă şi de sprijinitorii lui poloni, pe o vreme când războiul fierbea deci la toate hotarele, nu era răgaz să vie călători pe la noi.

Acum, din activitatea lui Mihai au resultat lucruri foarte mari, care au trecut, şi lucruri mai puţin mari în aparenţă, care au rămas. Când ajunge cineva să realiseze planuri ca ale lui în ordinea militară şi politică, nu totdeauna resultatele pot fi menţinute, dar din faptul că au fost căpătate la un anume moment urmează o stare de spirit de încredere, de energie, de optimism, de îndrăzneală. Chiar dacă, deci, resultatele căpătate la un anume moment nu se vor menţinea, ele fac posibilă căpătarea din nou ale aceloraşi resultate într'o epocă de viitor mai apropiată sau mai depărtată.

Acest lucru s'a întâmplat şi pe vremea lui Mihai Viteazul, El a ajuns la lucruri pe care nu le avea măcar în planurile lui sau, admiţând că le-ar fi avut cu vremea, el a mers dintr'unul într'altul, ca odinioară Iustinian în refacerea Imperiului roman de Apus.

S'a creat însă o stare de spirit de pe urma întreprinderilor lui care, ea, a călăuzit pe urmă istoria noastră aproape un veac. Aşa încât, când se vorbeşte de Mihai Viteazul, nu trebuie să ne oprim la urmările imediate, ci să ţinem samă de toată această înăl-

țare și împuternicire a sufletului românesc. In locul celor cari primiau orice, incapabili să vadă altă politică decât cea turcească, în locul celor cari răbdau oricât de la Ienicerii capitaliști, de la Turcii, Armenii și Grecii din Constantinopol, în locul Domnilor cari la cel d'intăiu semn se duceau la Poartă, și în locul unei țeri care, când primia vestea că Domnul a fost exilat într'o insulă din Asia ori a fost spânzurat, n'avea niciun sentiment de revoltă, întâlnim după Mihai oameni mândri, oameni tari, oameni hotărâți și oameni cari au conștiința că pot face ceva.

Se văzuse odată că un Român poate să meargă pe drumul lui Alexandru Machedon, râvnit de Mihai [1]; au încercat și alții și atâtea s'au căpătat astfel; un popor care înainte nu se răscula, pe la întăia jumătate a veacului al XVII-lea, îndată ce nu-i plăce ceva, se răscoală; un popor care primia orice străin îndată ce el juca un rol mai mare, dintre Greci și Levantini, se ridică împotriva acestor străini; un popor care înainte îngăduia în toate pe Turci a știut să facă în întăia jumătate a veacului al XVII-lea așa încât ei să nu-și mai afle rost în țară decât ca funcționari având rosturi speciale pe lângă Divan; un popor care nici nu s'ar fi gândit să poată alege un Domn împotriva Domnului trimis de Poartă și să se bată cu oastea în mijlocul căreia se găsește steagul trimes din Constantinopol, poporul acesta a cutezat a face altfel când a așezat în margenea Bucureștilor pe Matei Basarab contra lui Radu-Vodă, fiul lui Alexandru din Moldova, numit de „Impărat". Așa ceva ar fi fost posibil oare fără dovada de energie

[1] V. memoriul meu „Cărți representative", în *Analele Academiei Române*, XXXVII.

națională încununată de succes și aureolată de glorie care e însăși Domnia lui Mihai Viteazul? In aceasta stă importanța lui cea mai mare pentru desvoltarea vieții noastre naționale [1].

După ce am explicat astfel lipsa de știri din călătorii pe vremea lui Mihai Viteazul, să venim la călătoriile care s'au făcut îndată după dânsul. Și începem cu acei puțini cari au fost pe la noi în vremea chiar a lui Mihai. Intâiu, după cronicarul Matei Strykowski, care, la 1574-6, în alaiul lui Andrei Taranowki, văzuse Hotinul, Bârladul, Buzăul, între ziduri, Bucureștii, cu capul, proaspăt tăiat, al lui Ioan-Vodă cel Cumplit, bătut în cuie, turcește, pe poarta Curții,— un Polon, un dușman.

Căci împotriva politicei de desbinare a creștinilor îndreptată către Imperiul roman din Apus, de nație germanică politică, pe care o represinta Mihai, era în părțile răsăritene altă politică, având, în fond, aceiași ideie de cruciată, dar își închipuia că ea trebuie atinsă, nu înfrângând pe Turci de la început, ci înșelându-i, câștigând deocamdată tot ce se putea pe cale pașnică,— sau și pe calea armelor, dar fără declarație de războiu—, pentru ca, atunci când s'ar înfățișa momentul potrivit, să se tragă conclusiile din această înaintare pe acoperitele. Politica aceasta de sigur n'avea nimic cavaleresc, dar putea fi foarte diplomatică. Ea era preconisată de unul dintre cei mai importanți oameni pe cari i-a dat Europa orientală în această vreme, Hatmanul și Cancelariul polon Ioan Zamoyski, care el este învingătorul lui Mihai Viteazul, căci prin el au fost zdrobite planurile lui.

---

[1] V. N. Iorga, *Faima lui Mihai Viteazul*, 1920.

Originar din Zamosc, nu departe de granița noastră, având și legături cu părțile de Nord ale Moldovei, el își făcuse studiile în Italia, la Padova. Un om de înaltă cultură, capabil însuși să însemne, în cea mai bună latinească, isprăvile pe care le-a îndeplinit. Față de noi s'a folosit de turburările provocate în Moldova prin cruciata împotriva Turcilor și a înlocuit pe Ștefan Răzvan, care și el înlocuise pe Aron-Vodă, prins de Ardelenii lui Sigismund Báthory, printr'un boier foarte bogat, dintr'o familie foarte cunoscută,—un frate era Mitropolit și ei toți aveau legături în Polonia și moșie acolo, dispunând de un capital pe care l-au pus apoi în deosebite întreprinderi locale—, prin Ieremia Movilă.

Acum, cu prilejul instalării lui Ieremia-Vodă, o sumă de Poloni au văzut pentru întăia oară pământul Moldovei; alții, cari cunoșteau acest pământ, au avut prilejul să-l revadă, și în povestirile privitoare la campania din 1595, a lui Zamoyski, întâlnim atâtea știri privitoare și la pământul moldovenesc. In special la un scriitor foarte distins, cu forma foarte îngrijită, Heidenstein, Silesian, care între altele vorbește și de aspectul Iașilor pe vremea aceasta, de palatul domnesc, de cele trei biserici ortodoxe, de cea armenească, de baia turcească ce era în Iași și care s'a păstrat până dăunăzi [1].

De altfel s'ar putea pomeni pentru epoca imediat precedentă și un izvor oriental, un călător grec, care și el dă știri despre Iași, despre Domnul care stătea în Scaun, mai ales despre el, Petru Șchiopul.

Pe atunci, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, veniau o mulțime de prelați greci în părțile noastre. Veniau pentru că Biserica din Constantinopol,

[1] Cf. și Iorga, *Istoria Armatei*, I, p. 397, notele 2-3.

şi tot aşa Bisericile celelalte, din Alexandria, Ierusalim, Antiochia, ai căror şefi s'au îmbulzit la noi în decursul acestui veac, ajunsese foarte săracă. Privilegiile mari care fusesera acordate de Turci la cucerire, au fost, mulţămită presenţei în fruntea afacerilor a unor Viziri abusivi şi a unor Sultani cari-i îngăduiau pe aceştia, necontenit îngustate. Aşa i s'a luat Patriarhiei ba o clădire, ba alta, şi ea a ajuns, ca sa se mai poată menţinea, să se adăpostească, la sfârşitul veacului al XVI-lea, în paraclisul bisericii adause pe lângă „ambasada", capuchehaielâcul Munteniei la Constantinopol, în „casa lui Vlad", ruda Domnului de atunci (1586). Pe lângă aceasta Patriarhii erau schimbaţi foarte des, după pofta oricărui intrigant care plătia bani ca să fie aşezat în acest loc de mai înaltă păstorie. Toate lucrurile acestea aduceau Patriarhia în aceiaşi stare ca şi stăpânirea Domnilor noştri. Precum catastrofa financiară de pe vremea lui Mihai Viteazul a fost adusă, nu de datoriile lui Mihai însuşi, de şi cumpărase şi el Scaunul cu bani, ci de faptul că plata datoriilor Domnilor anteriori trecea în sama Domnului celui nou, aşa încât el se trezia de la început zdrobit de asemenea sarcini, tot aşa Patriarhul avea răspunderea datoriilor acumulate. Şi atunci Patriarhul îşi lua une ori tălpăşiţa şi venia în Muntenia ori în Moldova, ba chiar în Polonia, în Rusia, în Moscova, vânzând ce putea: moaşte, titluri şi privilegii, pe bani.

Astfel un Nichifor Dascălul, un Teofan, Patriarh de Ierusalim, un Chiril Lukaris, fost întâiu Patriarh de Alexandria, pe urmă şi administrator al Bisericii din Constantinopol, au fost oaspeţii noştri. Şi împreună cu dânşii veniau şi clerici greci mai mărunţi, ca acel Ieroteiu de Monembasia, care a şi

rămas la noi până a perit într'o răscoală, ca Matei al Mirelor, din oraşul Sfântului Nicolae, care s'a aşezat ca egumen la Dealu. lângă mormântul lui Mihai Viteazul, ca Mitropolitul muntean Luca, din Cipru, vestit pentru şcoala de caligrafie pe care a întemeiat-o şi care, de şi depus, a stat aici până la moarte, fiind îngropat, se spune, la schitul Izvoranu din Buzău. Dintre dânşii, Matei a continuat pe Stavrinos, scriind cronica lui Radu Şerban, biruitorul împotriva Ungurilor şi luptătorul împotriva Turcilor, zugrăvind apoi Domnia lui Alexandru Iliaş, a lui Radu Mihnea şi aşa mai departe. Iar un Doroteiu de Monembasia, care se crede acum a fi deosebit de Ieroteiu, a făcut şi un Cronograf, adecă o Istorie universală, începând de la Facerea Lumii, pentru a trece la Evrei, la Romani, la Bizantini, până se ajungea şi, în timpurile mai nouă, la ai noştri.

Figura lui Petru Şchiopul o cunoaştem şi din povestirea acestui oaspete, care, trecând pe la Mihnea, a venit la Iaşi, fiind bine primit de Domn, dăruit cu tain, şi a stat de vorbă cu acesta, care i-a spus că se interesează de geometrie, — am zice: de agrimensură— şi, de fapt, când Petru a fugit în Apus, el a lăsat o însemnare a distanţelor făcute, a itinerariului urmat.

Pe urma se dă o întreagă povestire despre familia lui Petru-Vodă, arătându-se de ce origine este, ce rude are, care a fost cariera Domnului[1],— este şi arătarea unui vis minunat al maicei lui.

După un Grec, un Rus, Trifon Corobeinicov, care mergea la Constantinopol pentru nevoile cneazului din Moscova, la 1593.

[1] Am reprodus şi tradus aceste pasagii în Hurmuzaki, XV, p. 83 şi următoarele.

El vede Hotinul, cu cetate mică de piatră și locuitori puțini, cunoaște, în treacăt, Botoșanii, ca sat, ca și Ștefăneștii, în care sânt trei biserici și 450 de case, făcându-se și târg. Iașul,—vechea Capitală, Suceava, ar fi fost părăsită după un ordin formal de la Turci, — fără cetate, e întărit numai în jurul Curții domnești, care e de piatră, ca și unele din cele măcar zece biserici,—altele fiind de lemn. Prin Corobeinicov avem descrierea bisericii Sfântului Nicolae lângă Curte, cu însemnarea zugrăvelii. care, la alta, e și pe fața din afară a păretelui; ea are la mijloc și un turn de piatră. Coperișul e larg întins în strașină; partea unde stă Domnul, în jeț îmbrăcat cu roșu, e încălzită. Se pomenește numele Mitropolitului, Nicanor, lângă care slujesc un „protopop”, Ioachim, patru preoți și doi diaconi. In oraș se notează „multe dugheni” pline de marfă.

Primit la Aron-Vodă, drumețul vine cu ai lui, călare, până la scări. Vodă stă pe un loc înalt acoperit cu scumpe covoare, turcești, după cât se pare; în fața lui, fiind noapte, ard lumânări în sfeșnice. Grecul Calogerà, un Cretan, Vistier al Moldovei, stă lângă stăpânul țerii; alți curteni, cu capetele goale, se află alături de el.

Aron întreabă, în picioare, de sănătatea Țarului „și de întreaga lui Impărăție”. Urmează obișnuita întrebare dacă aduce sau ba daruri, care, înfățișate, sânt întinse, după ordin, înaintea lui. Apoi se dă tainul și cărțile de trecere cu scutire de vamă. Drumul urmează prin „Câmpul lui Dobrici” (Dobrogea), și se pomenesc *Tatarii cari atunci se așezaseră acolo, lângă Babadag și „Caraus”, cari sânt deci mai vechi decât așezarea definitivă a nației în Bugeac*[1].

---

[1] I. Bogdan, în *Arhiva societății științifice și literare din Iași*, pp. 762-4.

Venind acum la Apuseni, avem pentru această vreme un călător olandes, de alminteri singurul care a fost în părţile noastre. El se chiamă Dousa şi a scris latineşte cartea lui, din 1599, care descrie călătoria ce a facut-o pe aici la 1597-8[1]. E mai mult o însemnare a localităţilor prin care a trecut, dar ici şi colo sânt şi explicaţii. Dousa a văzut Hotinul, mergând de acolo la Iaşi. Observă doar, în ce priveşte Iaşul, că este un oraş bine populat. A trecut pe la Ţuţora, unde fusese tocmai întâlnirea armată a Polonilor cu Tatarii, care a îngăduit lui Ieremia Movilă ocuparea tronului Moldovei.

Pomeneşte apoi de Ismail, care nu e aşa de nou cum s'ar crede după numele turcesc de astăzi; numele vechiu moldovenesc al oraşului este Smil—şi Bolgradul, centrul aşezărilor bulgăreşti, recente, din Sudul Basarabiei, pare cu totul nou, dar aproape de dânsul a fost cetatea veche a Tobacului, ale cării urme se văd încă[2].

Intovărăşit la întoarcere de acel sol polon, Stanislas Golski, de care vorbeşte Walter, Dousa pomeneşte de Babadag, care pe turceşte înseamnă „Muntele Moşneagului", după un santon îngropat acolo, un derviş, al cărui mormânt se vede lângă o fântână. Vorbeşte cu acest prilej şi de lacul Ramzin, pomenit şi de Reichersdorfer, care-i zice însă „Rosove". De la Isaccea, apoi, Dousa trece pe la Huşi, unde era să fie în curând o episcopie, în legătură cu părţile dunărene: spune că aici era vadul spre Bugeac, unde Tatarii se vor aşeza, cum am spus, tocmai pe vremea aceasta, în colonie, ca să facă imposibilă de acum înainte o răscoală a Moldovei sau a

[1] *De itinere epistola.*

[2] Şt. Ciobanu, în *Revista istorică* pe 1919, p. 80 şi urm.

Munteniei. Ii e cunoscută şi populaţia catolică ungurească din margenea oraşului. Se menţionează apoi Iaşul, Hotinul, Cameniţa, dându-se şi unele inscripţii, pentru că Dousa era un umanist ca şi Bongars, în căutare de urme clasice[1].

[1] Amintirile lui John Smith, apoi preşedinte al Statului nord-american Virginia *(The true travels, adventures and observations... from A. D. 1593*, ed. Edward Arber, Edinburg 1910), sânt un curios falsificat (totuşi ediţia I e din 1630 şi el trăia atunci). V. *Rev. Ist.*, XIII, p. 186.

XVII.

Epoca Movileştilor în paginile de călători.

Câţiva ani după Dousa, un anonim, care era în legătură cu Biserica catolică, un misionar, foarte probabil, a fost la 1606, în Moldova[1], şi iată ce spune despre dânsa:

La Suceava este biserica Sfântului Ioan, cu o urnă de argint. Ieremia-Vodă refăcuse lăcaşurile de acolo, între altele unul care după picturi pare a fi fost o biserică dominicană; este şi o biserică polonă, deosebi de cea săsească. La Siretiu se mai observă rămăşiţele lăcaşului Dominicanilor din veacul al XIV-lea. Vorbind de Iaşi, se însemnă că erau vre-o şaisprezece biserici pe vremea aceasta. Cotnarii arătau pe atunci patru biserici româneşti, trei catolice de zid şi două de lemn. La Baia se notează că populaţia românească ortodoxă era restrânsă, şi, în legătură cu biserica latină de acolo, se mai spune că soţia unui Domn, care era catolică şi care e îngropată acolo — legenda Margaretei de Losoncz—, a ridicat clădirea sfântă. Această biserică fusese mai bogată decât celelalte, dar „Mihai (Viteazul) a despoiat-o de odăjdiile scumpe şi de mult argint ce avea". Căci se pare

[1] Hurmuzaki, VIII, p. 307 şi urm.

în adevăr, şi după alte ştiri, că, în nevoia extraordinară de bani ce simţia Mihai pentru plata soldăţimii mercenare, care altfel n'ar fi luptat, el a luat de oriunde şi, deci, şi din odăjdiile unei biserici ca aceasta.

In ce priveşte alte localităţi, de la Cotnari încolo, ştirile, de natură statistică, au fost date, după acelaşi izvor, în capitolul precedent.

Trecem la informaţiile unui Ragusan care străbate Moldova la 1611: Grigore al lui Nicolae Ragusanul.

Am văzut rolul pe care l-au jucat aceşti Ragusani: am spus că vămile, şi într'o ţară şi în alta, erau în mânile lor, că aveau case de bancă la Adrianopol la Silistra şi o colonie importantă la Timişoara. Acest negustor vine către sfârşitul Domniei lui Constantin Movilă, fiul, menit să isprăvească foarte nenorocit, al lui Ieremia[1].

El trece prin Cameniţa, şi aici întâlneşte pe unul dintre candidaţii la tronul Ardealului, Ştefan Kendi, Român de origine, care strângea oaste în vederea schimbărilor ce se petreceau în aceste părţi ardelene şi ungureşti. De la Cameniţa merge la Iaşi. Este primit de Domn şi de Doamnă: nu de soţia lui Constantin Movilă, ci de mama lui, de Doamna Elisaveta, care, de fapt, conducea toate lucrurile. Constantin avea şi un epitrop, pe care-l vom vedea imediat,

[1] Izgonit de Turci, s'a întors cu ajutor polon şi i-a biruit, dar, după înfrângerea aceasta, Turcii s'au întors din nou, şi Constantin a trebuit să fugă. Prins de Tatari, ei voiau să-l ducă în ţara lor spre a obţinea un preţ mare de răscumpărare, dar, cum treceau Nistrul, tânărul Domn a căzut în valuri, de unde n'a mai răsărit, şi nenorocita Doamnă Elisaveta, al cării fiu era, l-a aşteptat multă vreme, până să ajungă a căpăta siguranţa morţii lui.—Descrierea călătoriei în Hurmuzaki, V[1], pp. 455-7.

şi care este boierul Nistor Ureche, tatăl cronicarului, care însuşi a lăsat însemnări de cronică.

In Moldova, pe vremea aceasta, Tatarii roiau, prădând Ţara-de-jos, care se afla în cea mai miserabilă stare, din causa necontenitelor jafuri. Calea era aşa de greu de făcut, încât a trebuit ca drumeţul să stea o săptămână aşteptând posibilitatea de a continua călătoria. Ceruse să i se dea soldaţi pentru pază.

Ragusanul face cunoştinţă la Iaşi cu Nistor Ureche şi cere de la dânsul să-i îngăduie a merge la aier curat, la o mănăstire. Mănăstirea pe care doria să o visiteze era, de sigur, aceia pe care a făcut-o însuşi Ureche, cu soţia lui, Mitrofana, după datina din Atos, şi purtând numele unei mănăstiri de acolo, mănăstirea Xeropotamului, a „râului uscat", „sec", în codrii Neamţului, dar în tot casul numele a fost dat după acela al mănăstirii din Sfântul Munte, precum, când Petru Şchiopul şi-a făcut mănăstirea de lângă Iaşi, el a numit-o Galata după suburbia constantinopolitană care până în momentul acesta poartă acest nume.

Peste câtva timp călătorul pleacă, întâlnind pretutindeni urmele presenţei Tatarilor. La întors merge cu însoţitori poloni şi cu o caravană de cinzeci de cai, cu toate că Ureche-i dase sfatul să nu plece. A fost rechemat într'adevăr de tutorul lui Constantin şi a pornit definitiv după alte câteva zile (1611).

Cam pe vremea aceasta, un German, Ioan Wilden, face o călătorie prin Moldova, la 1613, de şi la 1623 numai apare cartea care zugrăveşte această călătorie: „Neue Reysbeschreibung". El pleacă din Constantinopol cu un Italian, Bernardo, căruia Moldove-

nii i-au zis „Brănat”, Bernardo Borisi, Levantin care a jucat un rol important pe urmă. Venind la Iaşi, Wilden găseşte trupe adunate împotriva Tatarilor. Palatul domnesc, ca o urmare a atâtor nenorociri căzute asupra ţerii, era într'o stare foarte rea, iar casele ce-l încunjurau aveau aspectul umil. Lumea stătea gata de fugă din causa groazei că Tatarii pot apărea la fiecare moment.

Şi prădăciunile lor au ţinut până la 1630, ba chiar supt Vasile Lupu ţara a fost prădată cumplit, la 1650, de Cazaci şi Tatari, reuniţi.

Acum, după călătorii aceştia de mică importanţă, venim la Tommaso Alberti, negustor italian care de multe ori făcuse drumul prin Răsărit[1].

El trece prin Dobrogea, vorbeşte de Măcin, satul unde era vama Turcilor. Venise până acolo, cu cară turceşti şi cu cărăuşi turci. Obiceiul era să se descarce aici, să se plătească vama şi să se deie drumul acelor cărăuşi turci; pe urmă în bărci se trecea Dunărea.

Cea d'intăiu descriere a Galaţilor o avem de la acest călător. Aici el a asistat la slujba bisericească, „messa alla valacha”. Târgul nu era mai important ca schelă pentru corăbii decât ca nou centru pentru pescari[2]. Căci pescarii pe cari i-am văzut la Chilia aveau şi aici aşezările lor. Se vindea morunul proaspăt, de două categorii, *sturioni e luzzi*, aproape pe nimic. Din causa prădăciunilor Tatarilor în timpul din urmă, aprovisionarea era mult mai grea; iepurele costă cinci solizi unul, găinile şi puii însă nu se mai vindeau.

---

[1] *Buletinul societăţii geografice* pe 1898 (tiraj aparte supt titlul *Călători, ambasadori şi misionari* etc.).

[2] V. Iorga, *Studii şi documente*, XVI, p. 223 şi urm.

Drumul se făcea în Novembre, popasurile fiind noaptea: satele, din causa acelor prădăciuni de pe vremea lui Constantin Movilă, erau foarte rari, și cuprinsul s'a părut pustiu până la Bârlad. Acesta era un oraș complect ruinat. Alberti apucă șleaul vechiu, pe unde au întrat și Turcii contra lui Ștefan-cel-Mare, și merge către Vasluiu. Aici vede „multe case", o biserică și palatul domnesc, ale cărui ruine se deosebesc încă în curtea caselor proprietății. După aceasta se întră în codrul imens din care a rămas pădurea Dobrovățului, între Vasluiu și Iași.

Drumurile erau foarte rele: „șase perechi de boi nu pot să tragă un car". „Noaptea se petrecea în pădure, fără hrană, și era frică mare de lupi, cari urlau grozav."

Alberti ajunge la Iași. Constată că orașul, cum se știe, n'avea ziduri încunjurătoare. Populația o socoate la vre-o 8.000 de case, prin urmare sânt 40.000 de locuitori. Casele acestea erau de lemn. Bisericile apar ruinate. Palatul e de piatră, însă împrejmuit cu gard de lemn.

Vede pe Domn, care nu mai era Constantin Movilă, ci Ștefan Tomșa, un bătrân, venit din Constantinopol, care servise în armata lui Henric al IV-lea, regele Franciei, luptând în Pirinei, la cucerirea cetății „Jaca". Foarte crud, el stătea cu calăul țigan lângă dânsul, râzând de boieri pe cari cu o notă de ironie-i arăta gâdei, spuindu-i că s'au îngrășat berbecii, și-ar fi de tăiat. Și într'adevăr el a tăiat cea mai mare parte din nobilimea tânără, care toată era cu Movileștii, pentru politica lor războinică. El vede deci pe Tomșa îmbrăcat în roșu, cu buzduganul în mână, 500 de archebusieri după dânsul, străbătând străzile Iașului.

„Orașul era foarte murdar, cu mult noroiu"; nu

începuse încă podirea străzilor cu bârnele de lemn supt care se îngrămădia apa noroioasă, țâșnind la fiecare scuturătură a „podului”. Orașul, se mai spune, e proprietatea Domnului.

Dacă vine un călător, Vodă are dreptul să-l trimeată în gazdă în orice casă, și oamenii primesc pe străin foarte bucuros, fiind foarte ospitalieri. Femeile sânt foarte gospodine, „fac toată gospodăria casei”; ele „vorbesc liber și prietenos cu bărbații, de față cu lumea și singure, căci nu e nicio pază: când aduc de băut, ori de mâncare, gustă ele întâiu[1]”. „Când îi moare cuiva soția, ca să se știe că e văduv, merge câteva zile prin oraș cu capul gol.”

Libertatea femeilor la noi mira, firește, pe cei cari veniau din Turcia, unde și Grecii țineau femeile cu totul departe de orice relații cu bărbații.

Se arată apoi cum sânt alcătuite casele înăuntru, cu sobe cum nu mai văzuse Venețianul, deprins cu căminurile din țerile calde.

Face socoteala că sânt 24.000 (!) de sate în Moldova și tot atâtea (!) în Muntenia. In ce privește tributul, Moldova plătia 60.000 de taleri, iar Muntenia 100.000.

Continuându-și drumul, negustorul trece Jijia cu carăle pe ghiață, ajunge la Ștefănești, târgușorul de pe Prut, care avea oarecare importanță, cuprinzând 2.000 de case; era și o biserică de piatră. Aici, de frica Polonilor, cari țineau cu Constantin Movilă, stăteau 1.000 de soldați, de făceau strajă.

După aceasta se trece Prutul. Calea e foarte grea pe timp rece: lipsia apa și lemnele. Pretutindeni lăcuste moarte de frig: erau pline puțurile și heleșteiele de dânsele. Ajunul de Crăciun se petrece supt lumina stelelor, la Prut. Râul era foarte mare, și un

[1] Sono le prime a far la credenza.

vânt straşnic tăia la faţă. Alberti n'a găsit nici mâncare, nici vin. Călătoria se făcea adesea ori şi noaptea, ca să scape mai răpede de regiunile acestea. Tot noaptea se ajunge la Hotin, prădat de Poloni. Cetatea pare frumoasă: Polonii aveau garnisonă înăuntru pentru o veche datorie a Moldovei, de 100.000 de florini. Se trece Nistrul la vadul Braha, şi se ajunge la Cameniţa. Aceasta la 1612.

Pe urmă, la întoarcere, în 1613, primăvara, negustorul e cu şeizeci de care mari de câte şase cai şi tot felul de mărfuri într'însele: blănuri de sobol, altele mai ieftene, piei de iepure de casă, pe urmă postav, cuţite de fabricaţie germană, care se vindeau mai ales în Impărăţia turcească. Şi omul se ruga să-i dea Dumnezeu „drum bun, fără ucigaşi". Ajunge la Hotin, trece prin Ştefăneşti, Iaşi, Bârlad, Galaţi, Măcin, refăcând drumul descris mai sus.

In sfârşit el va întreprinde o nouă călătorie, pornind în Iunie pentru ca la 27 Iulie să ajungă la Liov.

Această călătorie este una din cele mai importante, şi ea ne lămureşte direct asupra rosturilor comerciale care se făceau prin Moldova pe vremea aceia.

XVIII.

Alţi călători din întăia jumătate a secolului al XVII-lea până la Vasile Lupu.

Câteva cuvinte despre o nouă solie polonă care a trecut prin Moldova, una din acelea care au făcut foarte mult zgomot prin luxul extraordinar pe care l-au desfăşurat, înspăimântând pe Turci şi prin potcoavele de argint puse cailor şi prinse foarte negligent —aşa încât ele cădeau, ca să-şi facă păgânii părerea că în Polonia este atâta argint de se pune şi la picioarele cailor. Solia aceasta vestită a fost descrisă şi într'o carte particulară de cineva care întovărăşia pe ambasador, ducele de Zbaraz, care a alcătuit şi un proiect de cruciată cu câtăva vreme înainte. Pe lângă ambasador s'a adaus şi un scriitor însărcinat anume să povestească isprăvile ambasadei, Kuszewicz. Cărticica a apărut în latineşte la 1622, călătoria fiind făcută cu puţină vreme înainte.

Acum, când Polonii au venit în Moldova, ei au găsit-o într'un moment de relativă linişte. Se isprăviseră luptele între Movileşti şi adversarul lor, acel Ştefan Tomşa care luptase în Pirinei, bătrânul soldat cu vastă experienţă în ce priveşte luptele din Occident: neamul lui Ieremia ca şi al lui Simion fusese înlăturat, cel d'intăiu cu Constantin, care a domnit

câtăva vreme în Moldova, cu Alexandru, cu Bogdan, cari, duşi la Constantinopol, s'au turcit, iar celalt dând pe Gavril care a stăpânit în Ţara-Românească şi a fugit în Ardeal, unde s'a însurat, pe Moise, care a domnit în Moldova, puţin înainte de Vasile Lupu, adăpostindu-se în Polonia, unde avea rude, relaţii, moşii şi tot ce trebuia pentru a-şi încheia bătrâneţele acolo, şi pe Petru sau Petraşcu, care, trecând şi el în Polonia, ajunse vestitul Petru Movilă, Mitropolit de Chiev, — din tot neamul Movileştilor rămâind în pământul românesc numai copilaşul îngropat la Dobrovăţ, în bisericuţa cea mică, supt un mormânt frumos. Se dusese şi Tomşa cu cortegiul lui cel straşnic în haine roşii, cu halebardierii după dânsul pe străzile Iaşilor, mai teribil în alaiuri decât în lupte, care, încunjurat de ura cumplită a boierilor, a fost chemat de Turci la Constantinopol, de unde n'a mai ieşit niciodată.

In Moldova şi în Muntenia rolul cel mare îl joacă acum acel strălucitor Domn al cărui mormânt se poate vedea în Bucureşti, la biserica Radu-Vodă, acoperit cu o piatră de marmură purtând o inscripţie românească, — cel mai vechiu epitaf domnesc, după al lui Mihai Viteazul, scris în româneşte, nu în slavoneşte. Domnul acesta este Radu Mihnea, mort ca stăpânitor al Moldovei la Hârlău şi adus apoi în Bucureşti în mănăstirea făcută mai mare şi mai frumoasă de dânsul.

Era fiul lui Mihnea Turcitul. Când tatăl său s'a făcut Turc, fireşte că mama, rămânând creştină, a trebuit să-l părăsească, Mihnea-Mehemed luându-şi în schimb mai multe femei, cu care a avut şi copii, dar cari n'aveau drept asupra tronului. Din legătura cu Doamna Vişa, s'a născut Radu de care vorbim acum. Mihnea a avut totdeauna o iubire deose-

bită pentru dânsul, dar, nepulându-l ţinea lângă sine, l-a lăsat pe sama mamei, trimeţând, fără în doială, tot necesarul pentru creşterea lui: într'un rând îi făgăduieşte şi un cal frumos ca să se deprindă la războiu. Pe urmă Radu a fost dat la învăţătură la Veneţia, şi până mai dăunăzi, când a fost dărâmată biserica San-Maffio din Murano, a Mărioarei, de care am mai vorbit, se vedea pe altarul ei o inscripţie în marmură, dăruită de Radu Milnea. Căci omul era foarte familiar acolo, unde avea rude, cum a fost Maria, fiica lui Petru Şchiopul, măritată întăiu cu Zotu Ţigară Spătarul, originar din Ianina, care a fost îngropat în biserica Grecilor din Veneţia, iar apoi după Polo Minio, dintr'o familie destul de cunoscută de patricieni, dacă nu chiar dintre cei mai mari [1].

Cronica spune că Radu a învăţat şi la mănăstirea Ivirului, din Muntele Atos, unde erau o mulţime de danii ale Domnilor noştri; în mănăstirea Zografului, de pildă, care, înainte de a aparţinea străinilor de azi, fusese a Domnilor Moldovei [2].

Invăţând la Muntele Atos carte grecească şi la Veneţia carte latinească şi italienească, Radu Milnea a cunoscut o lume mult superioară celei de la noi. Atunci când, după ce s'a trudit să fie Domn pe vremea lui Mihai Viteazul şi a fost învins, după ce a luptat o bucată de vreme contra lui Radu Şerban şi n'a izbutit, el a ajuns să se instaleze ca Domn la Bu-

---

[1] Fiul ei, numit Ştefan, a dus sângele moldovenesc într'o familie patriciană a Venetiei.

[2] Steagul lui Ştefan-cel-Mare adus la Bucureşti de Francesi—mai este acolo unul destul de frumos, — cu Sfântul Gheorghe aşezat în jeţ şi cu însemnare grecească de jur împrejur, vine de la Zograf. V. memoriul mieu *Muntele Atos*, în „Analele Academiei Române“, XXXVI, şi studiul lui I. Bogdan, în aceleaşi „Anale“, XXIV.

curești, când a trecut, mai ales, în Moldova, pătrunsă de o civilisație aristocratică superioară, cum era cea polonă, el a desfășurat un fel de a stăpâni asămănător cu acela al lui Petru Cercel, cu mai multă cumpătare, deci și cu resultate mai bune decât ale celui înecat în Bosfor, căci a murit, încunjurat de boieri moldoveni și munteni, cum am spus, la Hârlău, unde-i erau Curțile domnești, astăzi acoperite cu pământ. Radu Mihnea e lăudat și de cronicarul Miron Costin pentru înțelepciunea lui. Turcii l-au întrebuințat adesea ori ca princiar ambasador în legăturile lor cu creștinii. E slăvit apoi Domnul pentru deosebita rânduială și luxul de bun gust de care s'a încunjurat totdeauna. In Miron Costin se pomenesc inovațiile în îmbrăcămintea acelora cari-l serviau și-l păziau: uniforme strălucitoare introduse de dânsul, care s'au păstrat și mai târziu, căci, dacă se întâmpină aceiași strălucire supt Gașpar Gratiani, nu trebuie să se creadă că aceasta venia de la dânsul, ci aventurierul găsise o mare tradiție monarhică, pe care, după obiceiul Apusului și supt influența spiritului Renașterii, o introdusese Radu Mihnea. Chiar dacă Vasile Lupu are o faimă de Impărat — și Grecii îl cântau astfel în poemele lor, așteptându-l să între în Constantinopol la un moment dat, spre a înoi vechea Impărăție creștină ortodoxă , aceasta nu se datorește tradiției de familie a lui Vasile, care era de neam balcanic, probabil aromânesc, din oameni parveniți, strămutați de ieri alaltăieri în Moldova, ci se datorește influenței lui Radu-Vodă, ocrotitor al Agăi Nicolae, tatăl lui Vasile.

Dacă s'a zis de Constantin Brâncoveanu că a fost un fel de Ludovic al XIV-lea, apoi și Radu Mihnea a dat în Moldova un capitol de istorie care, supt raportul strălucirii Curții, era vrednic să preceadă

Domnia munteană, aşa de măreaţă, a Brâncoveanului.

Călătorul polon spune că a trecut pe la Hotin, care, cum am văzut, fusese amanetat Polonilor. A mai fost amanetat şi pe vremea lui Despot, care căpătase în felul acesta bani şi sprijin militar; a fost din nou amanetat pe vremea Movileştilor, dar, când a trecut Kuszewicz, stăpânirea polonă, după pacea cu Turcii, în urma expediţiei personale, la Nistru, a Sultanului Osman, nu mai exista la Hotin. Drumul se făcea atunci tot în diagonală, prin Basarabia de Nord drept la Ştefăneşti.

Ambasadorul a întrat la Iaşi, şi aici l-a primit Ştefan Tomşa, care era încă în Scaun. In Muntenia însă a fost primit de Radu şi de fiul lui: Radu însuşi era bolnav de ochi, din care causă a trebuit să părăsească la un moment dat ţara pentru a se îngriji. Fiului, ca unul care a fost aşezat ca Domn de foarte tânăr, i s'a zis Copilul, Coconul. Drumeţul a fost deci primit şi de acest Alexandru Coconul, pe care-l va supraveghia, în momentul când se va întâmpla ca tatăl să lipsească, mama lui, Doamna Arghira. I au ieşit înainte curtenii, şi în fruntea lor acela care, pe vremea aceia, juca un rol foarte important pe lângă Radu Mihnea şi familia lui, acea personalitate grecească, despre care a fost vorba şi mai înainte, cel d'intăiu diplomat al Moldovei pe atunci, Constantin Batişte Vevelli. Cu dânsul era şi Polonul Kulkowski, plecat pe urmă la Constantinopol.

Venim astfel la călătorul loren Charles de Joppecourt.

In luptele care se purtau împotriva Movileştilor sau pe care Movileştii le purtau, după căderea lor, pentru a căpăta din nou puterea, au intervenit şi străini.

Şi nu era extraordinar când Ştefan venia din luptele Apusului, după epoca lui Despot în care tot felul de Apuseni, şi Francesi chiar, ca un Roussel, erau lângă dânsul, după epoca lui Mihai Viteazul, când cavaleri toscani lucrau pentru a smulge Giurgiul din stăpânirea turcească. Prin urmare se întâmplă să avem pentru unele din aceste lupte, în 1615-6, povestirea unui cavaler al „Ordinului Sepulcrului Ierusalimului", Alexandru, de origine din Elveţia , cel d'intăiu Elveţian cunoscut a fi venit în părţile noastre. Aşa fiind, nu e mirare ca un gentilom lotaringian, cum a fost Joppecourt, să fi luat parte la tulburările moldoveneşti, într'o vreme când, de altfel, mulţi ca dânsul se oferiau a susţinea un partid sau altul. Căci au fost, pe lângă Joppecourt, Francesi cari au luat parte activă la aceste lupte, ca Montespin, care conducea cavaleri de aventură[1].

In ceia ce priveşte redactarea memoriilor sale, Joppecourt se găseşte în aceiaşi categorie ca şi predecesorul său din veacul al XV-lea. Wavrin. Sânt amintiri dictate, după un obiceiu curent, mai mult: amintiri prelucrate, redactate de altul. Când s'a întors acasă,

[1] În Franţa însăşi, luptele religioase din a doua jumătate a veacului al XVI-lea au fost sprijinite şi de străini: Spanioli pentru susţinerea causei catolicismului, Germani pentru susţinerea causei protestantismului, aşa-numiţii Reiter, de la cari a rămas în limba francesă cuvântul „reître". După exemplul acestor străini veniţi să susţină un partid sau altul, după cum făceau parte dintr'o confesiune sau alta, şi Francesi s'au deprins să iasă din cuprinsul regatului ca să iea parte şi la expediţii foarte depărtate, cutreierând tot atâta pământ ca şi cruciaţii cari au luptat la Nicopol odinioară. Când a venit Henric al IV-lea şi Richelieu, cu guvernarea lor strictă, cu interzicerea oricăror turburări în provincie, cu oprirea oricărui duel, atâţia din acei cari-şi simţiau fierbând sîngele în vine şi-au părăsit patria. Pentru Alexandru, v. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, pp. 52-5.

luptătorul a găsit pe un oarecare Baret, care a luat asupră-şi această sarcină[1].

Joppecourt începe povestirea luptelor petrecute în Moldova din anul 1606, de şi n'a fost chiar atunci acolo. Luptele acestea sânt descrise în amănunte, cu oarecare încurcătură cronologică, cum e natural, confundând de multe ori stilul nou cu cel vechiu; pe lângă aceasta, când cineva n'a luat note zi cu zi, e firesc ca unele lucruri să se cam încurce,— ba e chiar de mirare cât de puţin le încurcă autorul. Aceasta se datoreşte faptului, pe care l-am relevat şi altă dată, că noi am pierdut admirabila memorie pe care o aveau oamenii de odinioară; ne lăsăm prea mult în sama scrisului şi, apoi, ne ocupăm prea mult de ce fac alţii ca să ţinem mai bine minte ceia ce am făcut noi.

Povestirea lui Joppecourt este astfel de cel mai mare interes: nu se poate scrie istoria Movileştilor fără acest izvor[2].

Baret s'a crezut însă dator să adauge de la dânsul o sumă de lucruri pentru plăcerea publicului: astfel partea a doua, care formează jumătatea cărţii, cuprinde un fel de nuvelă romantică în care se vede cum fata lui Ieremia Movilă şi a Doamnei Elisaveta, căsătorită cu prinţul Korecki, a fost prinsă şi închisă în Cetatea-Albă, ce scrisori a schimbat cu prinţul, cum a căutat să fugă,— un adevărat roman de aventuri. Evident că scrisorile acestea sânt alcătuite de Baret, căci el n'a avut niciun fel de corespondenţă în mânile lui. Totul în stilul acela „mie-

[1] Lucrarea a ieşit, într'o broşură foarte rară, la Paris, în 1620 şi a fost reprodusă în întregime, cu traducere, în „Tesaurul de Monumente Istorice" al lui Papiu Ilarian.

[2] În *Istoria Armatei Române*, vol. II, se dă analisa, aproape pagină cu pagină, a povestirii lui Joppecourt.

vre", leşinat, obişnuit în vremea aceasta la Francesi.

Pe noi, de sigur nu ne interesează nici partea de istorie militară cuprinsă în călătorie, ci partea descriptivă, scurtă, prea scurtă.

Joppecourt spune că Moldova este împărţită în două: Ţara-de-sus şi Ţara-de-jos. Impărţirea era maĭ veche, dar iese la lumină pe această vreme. Odinioară veniturile Moldovei, supt fiii lui Alexandru-cel Bun, fuseseră împărţite între Ilie, care avea veniturile părţii de sus, şi între fratele său Ştefan, care avea veniturile regiunilor de la Dunăre şi Mare, de la Bârlad în jos, până la Chilia şi Cetatea-Albă. De la 1600 înainte rostul acestei dedublări a Moldovei e mult mai precis, şi din această descentralisare profită foarte mult Ţara-de-jos. Din a doua jumătate a veacului acestuia, neamurile care hotărăsc mai mult sânt Josenii, de unde a venit că familia Racoviţă, din părţile acestea, a ajuns să deie pe Mihai-Vodă şi pe urmă pe fiii lui ca Domni ai Moldovei şi, apoi, şi ai ţerii celeilalte. Joppecourt constată că Vornici erau doi: cel de Ţara-de-jos judeca la Bârlad. Despre Iaşi, care, pe vremea aceasta, după prădarea Sucevei, ajunsese Capitala unică şi definitivă a Moldovei, el spune că era fără ziduri, chiar fără împrejmuirea, cu totul neîndestulătoare pentru mijloacele unei lupte mai serioase, pe care am văzut-o la Târgovişte.

In ce priveşte producţia Moldovei, iată cum se exprimă Joppecourt: „câmpiile Moldovei sânt foarte îmbielşugate, udate de izvoare frumoase şi de râurĭ care le fac foarte roditoare în grâu, orz, ovăs, meiu şi fân, aşa încât locuitorii oraşului hrănesc o mare cantitate de vite de tot felul şi chiar bivoli, cari servesc în locul boilor şi cailor la cultura pământului", şi, adauge el: de aceia figurează în marca Mol-

dovei un cap de bivol (în loc de bour). „Se văd în această ţară şi o mulţime de povârnişuri foarte plăcute şi aşa de bogate în vin, încât, nu numai că Moldova are în de ajuns, dar se exportă în Podolia şi în alte ţeri vecine.” Ba încă spune că lângă Vasluiu se face un vin aşa de bogat în alcool, încât n'ai decât să apropii o flacără şi se aprinde.

Aş releva că Joppecourt nu enumeră printre cereale porumbul. Porumbul se numeşte în italiană *grań turco,* prin urmare a fost adus din Peninsula Balcanică, de la Turci în Italia. Părerea generală, şi îndreptăţită, este că a fost adus din America, precum a fost adus de acolo şi tutunul, care ajunge să fiè îndrăgit tocmai la sfârşitul veacului al XVI-lea. In ce priveşte întrebuinţarea porumbului în ţerile româneşti, ea e fără îndoiala mai târzie decât jumătatea veacului al XVII-lea. Pe la 1650 nu se cultiva porumbul la noi. Se vorbeşte de Şerban Cantacuzino ca de întroducatorul porumbului. N'am putea precisa data când cultura aceasta pătrunde în Principate, dar că e nouă, o arată şi numele, dat prin comparare cu lucruri cunoscute aici. In Muntenia s'a părut că samănă cu porumbelul şi i s'a zis porumb; în Moldova i s'a zis păpuşoiu, de la păpuşă; în Ardeal e *cucuruz* poate şi fiindcă bobul samănă cu insecta numită „buburuz”. Un lucru este sigur că, oricât ar fi pătruns şi mai înainte porumbul, amestecându-se cu alte sămănături, el n'a căpătat o cultură mai întinsă decât în momentul când Turcii au cerut mai statornic de la noi tot grâul care trebuia pentru alimentarea Constantinopolului. Turcii n'au mâncat însă niciodată mămăligă, şi, atunci, natural, am sfârşit prin a cultiva mai mult ceia ce nu li plăcea lor. Cum, de alminteri, am făcut şi cu creşterea oilor: pentru că Turcii cereau numai carnea de oaie, noi am

îngrijit mai mult de creşterea vitelor albe ori a porcilor, a căror carne nu se mănâncă de Turci şi care, deci, nu se lua la Constantinopol cu preţuri scăzute. In lipsa porumbului, pentru mâncarea obişnuită a omului sărac se întrebuinţa altă mămăligă decât cea pe care o cunoaştem noi astăzi: mămăligă de meiu; chiar cuvântul mămăligă vine de la meiu, mălaiu. Când Mihai Viteazul s'a aşezat în Ardeal, Saşii, cari n'au mâncat niciodată mămăligă, au poreclit pe Mihai-Vodă: *Mălaiu*-Vodă, din causa mălaiului care se cerea necontenit de trupele lui.

Incheind parentesa, se mai pomenesc în Joppecourt şi coloniile de străini care erau la noi. Se spune astfel că pe lângă Franciscani era un episcop catolic la Cotnari. Menţiunea nu se întâlneşte nicăiri aiurea. Am relevat-o pentru că este particular de interesantă.

Acum venim la călătoria, mult mai interesantă, de şi mai puţin întinsă, care e mai mult călătorie decât descriere de războiu, a lui Paul Strassburgh.

Pe vremea lui, prin anii 1630, Războiul de treizeci de ani era în toiu. Purtat pentru rânduirea situaţiei interioare a Germaniei, el a trebuit, ca şi cel desfăşurat supt ochii noştri, să cuprindă şi regiuni mai îndepărtate; după o aşteptare mai îndelungată, şi ţerile noastre au trebuit să fie amestecate în luptă. Ardealul lui Bethlen Gábor şi lui Rákóczy I-iu, doi prinţi de o foarte mare importanţă, amândoi cu situaţii regale, ambiţionând să se întindă până la Caşovia şi la stăpânirea unei părţi din marea Ungarie sfâşiată, a luptat, după îndemnul Francesilor şi al Suedesilor, în lagărul calvin, de oare ce clasa dominantă a Ungurilor din Ardeal era calvină, — pentru scopuri naţionale, dar supt steagul calvinismului.

Pe atunci însă, de pe urma presenței de câteva luni a lui Mihai Viteazul în Ardeal, de pe urma cunoștinții reciproce care se căpătase prin aceasta, de pe urma frecventării mult mai dese a unei provincii de către locuitorii celeilalte, ca și de pe urma intereselor solidare create prin cucerirea de la 1599, Ardealul rămăsese foarte strâns legat de țerile noastre. Inainte de 1600 nu se mai întâlniau de mult tratate încheiate între o parte măcar de Ardeleni și tre țerile noastre, pe când pe vremea lui Radu Mihnea găsim și tratatele pe care le încheie prinții Ardealului cu Domnii noștri și tratate separate, ca ale Brașovenilor, cu Domnia munteană. Gașpar Gratiani, amintindu-și de Mihai Viteazul, a cărui memorie era foarte vie, urmărind pe oricine avea puțină ambiție și simția într'însul puțin vitejie, a visat și el de Ardeal, crezând că i se va putea impune. De alminteri, când Simion Movilă merge în Ardeal cu trupe auxiliare, se înțelege că nu i-ar fi displăcut nici lui să rămâie, și când și alți Domni, când Radu Mihnea însuși, când Ștefan Tomșa își făceau întrarea în aceste părți ardelene și luau loc la slujbă în strana bisericii din Șcheiul Brașovului, era o propagandă indirecta pentru unitatea națională românească. In orice cas Domnii aceștia de după Mihai Viteazul au întrat în Ardeal altfel decât cei de'naintea lui Mihai, un Alexandru Lăpușneanu, un Petrașcu-cel-Bun, a cărui pecete a și fost găsită acolo în pământ, ei cari veniau ca oameni ai Sultanului, pe când, după Mihai Viteazul, Domnii noștri cari pătrund dincolo de munți o fac, oricare li-ar fi fost vrâsta și priceperea războinică, valoarea personală, puțintel și ca represintanți ai poporului românesc. Dacă un Neagoe, un Petru Cercel, din cei vechi, au ajutat să se ridice și au făcut să se împodobească

biserica Sfântului Nicolae din Şcheiu, Domnii ceştialalţi au necontenite relaţii culturale, economice şi politice cu Ardealul, şi graniţa înseamnă mult mai puţin ca înainte.

Prin urmare, în vremea aceasta Moldova şi Ţara-Românească făceau puţin politica Ardealului, şi Ardealul simţia nevoia de a se sprijini pe politica Moldovei şi a Ţerii-Româneşti.

S'a întâmplat chiar între concurenţii pentru moştenirea lui Mihai lucruri particular de interesante. S'a întâmplat ca un Ardelean a vrut să înoiască ceia ce încercase la 1595 Sigismund Báthory, căruia i se zicea Craiu şi care se intitula prinţ al Ardealului, al Ţerii-Româneşti şi al Moldovei, socotind pe Mihai şi pe Domnul moldovean ca pe nişte căpitani ai lui, cari n'aveau voie să judece pe boieri ca să li taie capul.

O rudă a lui Sigismund, Gabriel, care voia să fie şi rege în Polonia, un tânăr extraordinar de ambiţios şi de pompos, care, apoi, în cutare luptă de la 1611, când a fost bătut de Radu Şerban, lângă Braşov, se înfăţişa cu aripi de vultur la coif, ca un erou de legendă, s'a gândit să cucerească Principatele şi şi-a prefăcut gândul în faptă: a surprins pe Radu Şerban când nu se aştepta, asupra Crăciunului, a împuşcat câni pe la Argeş şi în alte părţi, a despoiat bisericile de acoperemântul lor de plumb şi apoi s'a aşezat la Târgovişte, de unde a scris Sultanului că Domnii noştri sânt ticăloşi şi mincinoşi, pe când el este cel mai credincios şi mai în stare a servi „Impăratului", şi deci cere să i se trimeată tuiurile, cozile de cai care însemnau înfeudarea lui, noul Gavril-Vodă. Turcii n'au consimţit însă, şi au trimis pe Radu Mihnea.

Astfel şi din partea Ardealului s'a încercat stabi-

lirea unei unităţi dacice. Dacia întrase în conştiinţa politică a timpului, după ce umblase prin cărţile de istorie şi arheologie şi se prefăcuse în faptă de Mihai Viteazul. Gheorghe Rákóczy I-iu apoi a ţinut şi el să aibă Moldova şi Muntenia totdeauna prietene: ambasadorii treceau necontenit de la o provincie la alta. Ţerile noastre au dat şi un fel de tribut Ardealului pentru a fi ocrotite, dar în forme foarte delicate: se chema că e în legătură cu păşunarea aici a oilor mocăneşti; o parte din ce se lua de la Mocani se dădea prinţului Ardealului, stăpânul lor.

Tocmai în vremea când vine Strassburgh la Bucureşti, prinţul Ardealului căuta să înlocuiască pe Leon-Vodă, fiul lui Tomşa de pe vremuri, antreprenor de furnituri de stridii pentru Constantinopol, cu acel Matei din Brâncoveni, care, după ce a trecut prin primejdia de a i se tăia nasul de către adversar, a ajuns aproape de bătrâneţe a fi Matei-Vodă Basarab.

Paul Strassburgh vine în Ardeal ca să negocieze în vederea Războiului de treizeci de ani pentru Suedia. De aici a trecut la noi, şi iată ce a văzut în Ţara-Românească.

De la Braşov pleacă spre Târgovişte, care nu mai era Capitala ţerii, de şi Matei se va întoarce aici, unde va ridica, el şi boierii lui, biserici nouă, şi va ţinea mult la acest oraş, care va deveni iarăşi ce fusese în întâia jumătate a veacului al XVI-lea. Căci Matei-Vodă nu voià să fie numai omul Turcilor, ci-şi avea toate legăturile lui cu Ardealul.

Indată ce întră călătorul în ţară, Domnul îi trimete un mehmendar, care să-l întovărăşească pe drum. Voevodul i se pare a fi un „Grec". Leon-Vodă nu era însă Grec, de şi soţia lui Ştefan Tomşa a putut fi Greacă; dar el crescuse la Constantinopol şi

vorbia grecește. Doamna lui era Levantină, Victoria, aceia care a dat mănăstirii Viforâta de lângă Târgoviște o foarte frumoasă icoană a Sf. Gheorghe, îmbrăcată cu argint.

Mehmendarul trebuia să-l ducă pe Suedes la București, care, spune călătorul, este acum locuința, sălașul Domnilor. Ajungând lângă oraș, Vodă anunță că vrea să-l primească însuși, de atâta respect se bucura ambasadorul, și anume era să iasă întru întâmpinarea lui cu ostașii și cu steagul. Strassburgh refusă această onoare și intră singur în oraș, care i s'a părut și este întăia constatare de acest fel despre București— „foarte mare și întins".

Dacă se evitase primirea, care era prea grea pentru modestia solului, din partea Domnului, i-au ieșit înainte o sută de boieri, cari, îndată ce-l văd, se coboară de pe cai și-i înfățișează omagiul lui Leon-Vodă. Apoi e dus la locuința lui. Seara, Vornicul, prefectul Curții, mareșalul Palatului, am zice, îl chiamă pentru a doua zi la prânz.

Merge întovărășit de două sute de Dalmatini, cari i s'au părut mai frumoși decât garda din Ardeal. Erau probabil cei aduși, din Ragusa și de aiurea, de Gașpar Gratiani.

Mai departe se spune că „toate străzile și piețile erau pline de mărfuri scumpe pe care Italieni, Greci, Români, Turci și Armeni le scoseseră spre vânzare; erau atâția oameni, de ai fi crezut că toată Românimea s'a îngrămădit acolo". După aceia alaiul intră în Curte. Domnul întâmpină pe oaspete cu capul gol la ușa odăii de primire a jălbilor, a Divanului unde judeca. Este oarecare deosebire de la bătrânul Petru Șchiopul, care stătea supt un copac din Curtea palatului unde distribuia dreptatea, și Domnul de acum, care avea o sală anume pentru audiențe.

Intrând solul în acea sală, toată lumea, în semn de cinste, ca la Constantinopol, şi ca pe vremea Bizanţului, pune mânile la piept şi pleacă fruntea. De jur împrejurul păreţilor erau divanuri, după moda turcească, iar scaune numai două: unul pentru Domn şi altul pentru musafirul său. Lângă Vodă, ca nu cumva să se ivească o bănuială cu privire la cele rostite, stăteau câţiva Turci de frunte, cari se introduseseră la noi pentru judecarea pricinilor între locuitorii indigeni şi Turcime,— întăia formă supt care demnitari civili turci au pătruns la noi. La dreapta Domnului boierii, îmbrăcaţi în blănuri de zibelină.

Strassburgh ţine un discurs în limba latină; predicatorul Curţii, un Grec, tălmăceşte. Se spune că era om foarte învăţat, care stătuse şapte ani la Wittembergul lui Luther, ştiind turceşte, greceşte, latineşte, nemţeşte. Erau tradiţiile lui Radu Mihnea, cel d'intăiu care a dorit să fie încunjurat de cărturari veniţi din Apus. Domnul făgăduieşte ambasadorului să-l conducă oamenii lui până la Dunăre.

Apoi se aşează la masă. Cântă instrumente musicale, care sânt trâmbiţe, dar se poate întâmpla să fi fost şi fluierele pomenite la întrarea lui Mihai Viteazul la Alba-Iulia. Se începe prânzul. Străinul e aşezat la dreapta Domnului, care mănâncă într'un blid de argint; ceilalţi, Banul, Vornicul, mănâncă în blide de lut, iar boierii mai mici în blide de lemn, fiecare după rangul lui. Mâncările se aduc răpede una după alta şi se aşează la masă grămadă. Şi obiceiul era, în Răsărit, obiceiu păstrat până foarte târziu, să se înceapă cu budinca şi să se termine cu friptura. In toate mâncările se punea miere după obiceiul turcesc, şi din această causă mierea noastră era foarte cerută la Constantinopol. Vinurile erau alese şi foarte

generoase, atât de generoase încât nu odată băutorii se cufundau, cu Vodă cu tot, supt masă, şi lucrul nu era de loc afară din etichetă.

Sânt şi toasturi. Cel d'intăiu e ridicat de Domn pentru regele Suediei. In momentul când Vodă ridică păharul, bubuie tunurile de se clatină toată casa, blidele ca şi păreţii clădirii. Pe urmă boierii închină pentru Domn, stând în genunchi.

După aceia, fiindcă solul trebuia să plece, Domnul îl conduce împreună cu toată Curtea. Erau 1000 de călăreţi, 600 de pedeştri, escorta care însoţia pe Leon de câte ori ţinea să facă alaiu mare. Inainte trece steagul roşu dat de Sultan şi tuiurile. Pentru ca musica să sune mai plăcut, musicanţii erau ascunşi în crâng, de unde se auziau trâmbiţele şi tobele. De amândouă părţile Domnului erau boieri, călări pe cai albi. Lângă Vodă cântau lăutarii cântece de ţară, precum s'au cântat — am spus-o— tot de lăutari, şi când a întrat Mihai Viteazul în Alba-Iulia.

Călărind împreună, Strassburgh întreabă pe Domn câţi ostaşi mai poate strânge în ţara lui. Iar Domnul răspunde: 10.000 de călări şi 2.000 de pedeştri „şi suspinând a adaus că pe vremea lui Mihai Viteazul erau 50.000 de oameni supt arme". Atât de mult se păstra amintirea eroului! După aceia Suedesul se informează în ce priveşte bogăţiile ţerii, şi i se spune că se iea dijmă de la peşte, sare, ceară, miere, cirezi de vite albe, turme. Venitul este de 300.000 de galbeni, afară de bir, care se obişnuia a se da în bani gata. Cu toate prădăciunile, aşa de bogată era Ţara-Românească! Şi i se arată că ar fi şi mai bogată dacă de frica Turcilor nu s'ar neglija căutarea minelor de aur şi argint.

Domnul se plânge apoi de perversitatea supuşilor săi, de sufletul lor gata de răscoală. El povesteşte

cum au fost înfrânţi boierii lui Matei şi arată chiar, trecând pe la Slobozia, afară de raza oraşului, mormintele şi crucea ridicată pe locul unde se dăduse lupta. Rákóczy n'a vrut să-i dea pe fugari, şi el, Leon, ar fi dorit mult să taie nara dreaptă a lui Matei, pentru a-l scoate, prin această sluţire, din concurenţă.

Se oferă, în sfârşit, şi o petrecere militară, după moda Răsăritului. Domnul însuşi aleargă în frunte şi dă exemplul, ţintind cu puşca, alţii trag cu săgeţile, şi la urmă Leon împarte galbeni celor cari se distinseseră mai mult. Un nobil din suita lui Strassburgh capătă, în loc de decoraţii, zece coţi de mătasă, adusă din Bucureşti.

Apoi carăle domneşti duc pe sol la Dunăre, care se trece la Giurgiu, cetate slab întărită de Turci.

Pe când Strassburgh dădea înfăţişarea Ţerii-Romăneşti prin anul 1630, ceva se poate spicui din două izvoare accidentale privitoare la Moldova din acest timp.

Ele sânt amândouă din vremea lui Gaşpar-Vodă. Am putea face un capitol deosebit pentru acest Gratiani, care, cum am observat, merită să fie pus alături de Petru Cercel şi de Despot. Iată trei personalităţi care vin din lumea apuseană şi nici n'au timpul să se deprindă cu obiceiurile de ţară sau, ca în casul lui Petru Cercel, să se întoarcă la obiceiurile ţerii, şi cari isprăvesc cu toţii prin catastrofa omului neadaptabil la mediu.

Ar fi încă un capitol de anormalitate, un intermezzo bizar şi rar în istoria Românilor din această stăpânire de doi ani de zile a lui Gaşpar-Vodă în Moldova.

A fost o vreme când se credea că el era German

din Graz. Gratiani nu vine însă din Graz, ci dintr'o localitate Gradačac, care se întâlneşte până astăzi în Croaţia, în părţile vecine cu Peninsula Balcanică. Astfel el trece pentru cei mai mulţi din contemporanii săi ca un Croat. Vorbia limba sârbească. curent. Chiar în cronica lui Miron Costin se citează câteva cuvinte ale lui în această limbă: deprins cu norme de guvernare mai strânse, ca acelea din Europa centrală şi apuseană, el se îndreaptă, într'un rând, către boieri şi li spune: „să respectaţi pe Domnul vostru". Chiar Montalbani, de care o să fie vorba aici, zice că, într'un moment de mare primejdie, când nu ştia cum să scape, în mijlocul bătăliei pierdute, s'a adresat sârbeşte către un intim al lui. Din această causă, de îndată ce s'a aşezat în Scaun, a adus negustori din Ragusa pe cari-i trimetea şi în misiuni, de exemplu Giorgio de' Gradi, care a mers pentru răscumpărarea unor prisonieri turci, crezând să-şi facă astfel mână bună la Constantinopol. El a adus de asemenea cu dânsul pe aşa-numiţii Uscoci: Uscocchi, în italiană, sânt un fel de haiduci slavi. din părţile Mării Adriatice mai ales din regiunea Segna în italieneşte, nemţeşte Zengg ori în sârbeşte Senj, nu departe de Fiume, şi cari continuau pe piraţii ilirieni de pe Marea Adriatică; Uscocii erau de obiceiu apărătorii causei creştine, fiind în serviciul republicei Veneţiei împotriva Turcilor. Li se zice şi Morlahi, adecă Maurovlahi, „Valahi Negri". (Coloarea înseamnă o anumită orientare geografică.)

Pe de altă parte, prin laturea italiană a originii sale, prin vecinătatea locului său de obârşie cu posesiunile veneţiene, prin ocupaţia sa îndelungată ca diplomat la Constantinopol şi în serviciul Franciei, într'o vreme când limba diplomatică era cea italiană, Gaşpar a avut legături foarte strânse cu Italia,

aşa încât, pe lângă negustori ragusani, pe lângă Uscoci şi Dalmatini, a adus şi Italieni. In armata lui se întâlniau, afară de nobilul ragusan Marino de' Resti, din cea mai bună aristocraţie, şi cei doi Amati, tatăl şi fiul, dintre cari unul, Annibale, a fost pârcălab de Hotin.

Dar Gaşpar avea foarte probabil sânge românesc, Morlacii, din cari se trăgea el, cu coloniile lor pe pământul imperial, se desnaţionalisară foarte răpede. Pe la 1570-80, când ei jucau un rol militar foarte important, în luptă necurmată împotriva martologilor, ca elemente de pază a graniţei, se mai întâlniau însă organisaţii româneşti, supt Voevozi şi juzi, şi în Arhivele din Graz am găsit nume cu terminaţii româneşti, de pildă Frencul, „Catolicul", — pentru că cea mai mare parte din ei nu erau catolici, ci ortodocşi. Pornit de acasă copil sărac, Gaşpar, care n'avea alt nume decât al satului său de naştere, a avut o bucată de vreme rosturi militare, iar după aceia a trecut, cu ocasia negocierilor diplomatice ale Turcilor, în serviciul acestora. A stat câţiva ani la Constantinopol, a imitat pe Despot, de care va fi avut poate ştiinţă, făcând să fie numit duce de Naxos şi de Paros, insule care aveau un regim autonom în fruntea lor [1].

Folosindu-se de legăturile lui şi de rolul ce a jucat în negocierile diplomatice, el a izbutit, în sfârşit, să fie numit Domn al Moldovei, în care calitate, cum am spus, el a vrut să continue marea tradiţie a Voevodului muntean, să aibă Ardealul, în care fierbeau felurite intrigi, şi, pe de altă parte, a căutat

[1] În schimbul unui tribut, guvernau aici creştini de obiceiu, dar la un anume moment s'a găsit şi un Evreu portughes, care, dând bani mai mulţi, a ajuns duce de Naxos, don Jose, singurul Evreu cu funcţiuni politice şi militare care a fost în Impărăţia otomană.

să rupă, tot în tradiţia lui Mihai Viteazul, robia Turcilor, pentru a trece la politica făcută de creştini, care pe vremea lui nu mai putea fi politica Impăratului, căci acesta încheiase pacea cu Sultanul, ci numai politica polonă.

Zamoyski izbutise să înlăture pe aliatul Imperialilor, Mihai, şi dăduse impresia că este aşa de puternic, încât, dacă ar interveni în luptele din aceste regiuni, ar câştiga în chip statornic biruinţa şi stăpânirea care trebuia să vie din această biruinţă. Marele Cancelariu făcuse, acasă la el, o şcoală, o şcoală militară admirabilă prin exemplul său. Cei mai însemnaţi dintre acei cari moşteniseră şcoala de strategie pe care el o învăţase în Italia, la Padova, au fost Zolkiewski şi locotenentul său Koniecpolski. Stanislas Zolkiewski era, prin anii 1619-20, în fruntea forţelor polone în calitate de Hatman. Cu el a căutat să între în înţelegere Gratiani.

Ca să se înţeleagă isprava lui, trebuie să se adauge că războiul, fără să fi fost declarat, între Poartă şi Polonia exista necurmat cam din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, din momentul în care regatul polon consimţise să adopte pe Cazaci. Odată o asociaţie de luptători operând numai pe sama lor, ei au trebuit să se schimbe după împrejurări: de la o bucată de vreme regatul i-a organisat şi li-a pus în frunte un Hatman, care se recunoştea dependent de Polonia. Când Polonii voiau să lovească în Tatari, întrebuinţau pe Cazaci. In a doua jumătate a secolului al XVI-lea, i-am văzut amestecându-se foarte adese ori în împrejurările din Moldova, impunându-i Domni cari erau pe voia lor. După Zamoyski, la începutul veacului al XVII-lea, Cazacii s'au prefăcut în cei mai temuţi piraţi pe Marea Neagră, prădând până şi satele din apropierea Capitalei imperiului o-

toman, şi Sultanul nu odată a văzut ridicându-se flăcările în încunjurimea imediată a reşedinţei sale. Aşezându-se la cataractele Niprului, ei căpătară numele de Zaporojeni („za porog” — la cataracte).

La un anume moment beglerbegul Rumeliei, comandantul tuturor forţelor europene ale Imperiului otoman, făcuse, la 1589, o adevărată campanie contra Poloniei ca să arăte că, oricât ar acoperi amestecul lor, el se ştie la Constantinopol şi că Poarta este în stare să se răzbune. Pe urmă, pe la 1617, s'a organisat şi o flotă specială pentru a combate pe Cazaci, şi Capudan-Paşa, amiralul Turciei, veni în părţile de sus ale Mării Negre şi pe gurile Dunării anume pentru a împiedeca prădăciunile Cazacilor. De oare ce Tatarii fuseseră aşezaţi în Bugeac şi Polonilor nu li convenia de loc presenţa lor acolo, cu atât mai puţin, cu cât de la o bucată de vreme se alcătuise în părţile dunărene şi ale Dobrogii şi Niprului un fel de guvern militar turcesc gata totdeauna să intervie împotriva Polonilor—, legând împreună Silistra, Babadagul, Bugeacul şi Oceacovul—, vechea ură între Poloni şi Turco-Tatari se înteţise şi mai mult.

Domnul a fost deci ascultat fără a sta la gânduri. Evident că Turcii, de îndată ce au aflat de legăturile lui Gaşpar Gratiani cu Polonii, s'au grăbit să puie în mişcare pe acel care comanda la hotar, pe Paşa Schender (Alexandru, nume în legătură cu Alexandru-cel-Mare: Ischender). Gaşpar s'a coborât până la Ţuţora, numai cu trupa lui de elită, compusă din Uscoci supt comanda unui Italian. El aducea romantismul său, nu lipsit de vitejie, credinţa în victoria creştinilor, un idealism fantastic, dar nu şi o forţă capabilă de a lupta contra Turcilor şi nici măcar devotamentul desăvârşit al boierilor, nici aderenţa pătimaşă a claselor populare, şi nicio cunoştinţă prac-

tică a țerii peste care domnia. In aceste condiții, causa lui era pierdută.

A fost un moment foarte solemn acela când el s'a înfățișat în tabăra polonă, când s'a unit cu forțele creștine care veniau să libereze Moldova. A doua zi însă după venirea lui Schender, Polonii au fost siliți să se retragă, și a fost un desastru, cel mai mare poate pe care l-a suferit armata polonă în regiunile basarabene: comandantul însuși, bătrân și obosit, dus în rădvan, scoțând capul pe geam ca să vadă situația luptei, un Tatar, cu o agerime extraordinară, i l-a ras. Și multă vreme au pomenit Polonii de nenorocirea aceasta din „Câmpii Țuțorei".

Vodă cel străin fugise în mijlocul luptei, dar își lăsase iapa acolo, așa încât Turcii, văzând-o, au crezut că el a murit. Doi boieri, dintre cari unul, Bucioc, a jucat un rol destul de însemnat în istoria Moldovei și a isprăvit tras în țeapă de Turci, și celalt, Goe, l-au întovărășit în regiunea de munte. Lângă Trotuș, Gașpar s'a culcat, și, în somn, boierii aceștia, pe atât de lași, pe cât de puțin credincioși față de Domn, l-au omorât. Așa s'a mântuit tragedia lui.

Gașpar Gratiani este cunoscut, de alminteri, și în ce privește figura lui. Pe Ștefan Tomșa nu-l puteam cunoaște decât numai în forma, mai greu de recunoscut, a unui portret mural pe zidurile bisericii din Solca, datorit unui zugrav de țară: de la Gașpar Gratiani avem un portret artistic, în care-l vedem represintat cu mustața răsucită, cu barba rotunzită, cum se purta pe vremea aceia, având în cap gugiumana Domnilor și pe trup costumul curent și în țerile noastre și în Ardeal.

Sânt atâtea izvoare despre campania Polonilor în

Moldova şi atâtea ştiri precise în ce priveşte intervenţia lui Gaşpar Gratiani şi a soldaţilor lui: ele ar putea formà un material foarte bogat pentru o lucrare de specialitate[1].

Ajungem acum la izvoare. Intăiu la Polo Minio.

A venit în Moldova înainte de toate ca să îngrijească de averea rămasă de la socrul său Petru Şchiopul, Familia se stinsese mai toată, afară de Radu Mihnea, care era fiul nepotului lui Petru-Vodă, Bunurile lăsate de Petru-Vodă erau în bună parte fără stăpân, şi atunci Minio, ţinând pe fata acestuia, a venit să se ocupe de zestrea nevestei sale.

In acelaşi timp s'a ivit la Veneţia şi ideia dacă nu s'ar putea lua trupe din Principate şi din Ardeal. Faima lui Mihai Viteazul făcuse să se ştie pretutindeni că aici sânt oameni de ispravă, oameni buni de luptă împotriva Turcilor, şi, cum nu se mai purtau războaie la noi, s'au gândit Veneţienii, încă de la 1617, dacă nu s'ar putea înrola astfel de elemente pentru Bosnia, Dalmaţia şi posesiunile italiene ale Republicei. Lucrul nu s'a putut face din causa împrejurărilor turburi din Moldova pe vremea aceasta, şi în special din causa presenţei prădalnice a Cazacilor, cari impuneau Domnilor noştri să ieie măsuri de apărare pentru sine în Principate.

Polo Minio a stat mai mult de un an în Moldova şi în Ardeal. In vremea aceia probabil că Doamna Maria, soţia lui, trăia încă, şi el a putut să se iniţieze printr'însa în rosturile româneşti sau, în orice cas, de la boierii ce fuseseră în legătură cu Petru Şchiopul a căpătat ştiri în cea mai mare parte dispărute odată cu dânsul, dar alte ştiri, în special despre Ardeal, se găsesc în raportul lui.

---

[1] Izvoarele acestea sânt tipărite toate în acelaşi loc, cu traducerea francesă în faţă: în vol. II, Supl. II din colecţia Hurmuzaki.

Iată ce spune Minio despre ţerile româneşti, şi mai ales despre Moldova: Sânt mai sărace decât Ardealul, dar, fiind în buza tunului, expuse cele d'intăiu la loviturile Turcilor, li se cere mai mult din sărăcia lor de plugari sărăciţi şi robiţi decât se cere Ardealului însuşi, care avea industrie şi comerţ de foarte mare importanţă. Sânt nişte ţeri „în câmp deschis", prin urmare nu se pot apăra. Turcii, de alminteri, au stăruit totdeauna ca la noi să nu se întemeieze cetăţi şi au impus măsura, pomenită şi mai înainte, prin ordinul dat lui Alexandru Lăpuşneanu, de a se umplea cu lemne cetăţile şi a se distruge. Intăririle care se întâlnesc mai târziu au fost făcute de alţii pe pământul românesc, şi înainte de toate de Poloni, cari au înoit vechile noastre cetăţi în veacul al XVII-lea.

Cu toate că Moldova şi Muntenia erau socotite mai sărace decât Ardealul, cu toate acestea cea d'intăiu avea un venit pentru Vistierie de 350.000 de galbeni de aur, pe an, ceia ce pe atunci avea o mare însemnătate. Gaşpar Gratiani, la 1619, luase chiar mai mult decât atâta, ca unul care pentru politica lui aventuroasă avea nevoie de organisarea mijloacelor militare şi financiare; de aceia a cerut 400.000 de galbeni de la ţară. In ceia ce priveşte armata moldovenească, se spune că ea cuprindea încă în momentul acela 10.000 de călăreţi, cari toţi erau boieri sau curteni. Curtenii ajunseseră a fi o categorie de ţerani, aşezaţi mai mult în anumite sate şi cari în schimbul unor scutiri de bir (plătiau *birul curtenesc,* deosebit de birul muncitorilor de pământ, erau datori să vie, cu calul lor, la chemarea Domnului. Până pe la 1683, când trupele noastre au mers la Viena, urmând pe Duca-Vodă şi pe Şerban-Cantacuzino, până atunci întâlnim încă în izvoa-

rele noastre pomeniţi curteni, foarte bucuroşi de a plăti mai puţin şi de a îndeplini, în schimb, rare ori, funcţiuni militare. Această scutire de bir mergea din generaţie în generaţie.

In afară de aceşti 10.000 călăreţi, de sigur că Domnul avea voie să cheme pe toţi locuitorii ţerii în arme. Potrivit obiceiului pe care l-am întâlnit şi la Petru Şchiopul şi la Aron-Vodă— şi era de sigur şi la Ştefan Răzvan—, pe lângă armata aceasta, care se strângea numai la nevoie, era garda personală a Domnului, alcătuită întăiu din Unguri, pe urmă, supt Ieremia Movilă, din Polonii lui Ioan Potocki, apoi din Dalmatini şi Uscoci, pe vremea lui Gaşpar Gratiani. Pe la 1650, pe vremea lui Vasile Lupu şi Matei Basarab, vor fi aşa-numiţii Sârbi, între cari erau şi Bulgari, unii amestecaţi cu sânge românesc: seimenii. Iar după desfiinţarea lor s'au adus la noi pentru a păzi pe Domn Nemţi deprinşi în Războiul de treizeci de ani: cutare călător pe care-l vom găsi pe vremea lui Gheorghe Ştefan, Welling, tot un Suedes, când s'a înfăţişat la Curtea Moldovei, a fost întâmpinat, spre marea lui mirare, cu strigătul de „Wer da?".

Garda lui Gaşpar-Vodă e socotită de Minio la 500 de oameni, infanterie şi cavalerie.

In ce priveşte datoriile faţă de Poartă, vom observa că şi acest Domn a fost silit, ca şi Mihai-Vodă şi Aron-Vodă, să se răscoale împotriva Turcilor din causa situaţiei financiare, căci şi lui i se cerea să plătească şi datoriile înaintaşilor, şi, dacă pe lângă dânsul nu mai erau Ieniceri, erau totuşi creditori, negustorii cari chinuiau zilnic pe datornicul lor, şi Gaşpar i-a omorât cum îi omorâse şi Mihai Viteazul. Şi tot aşa va face mai târziu Mihnea, fiul lui Radu Mihnea, care, pe la jumătatea veacului al XVII-lea,

a imitat pe Mihai Viteazul în felul cum s'a răsculat, cum a dat lupta, şi până şi în locul luptei, ales la Călugăreni; ba chiar şi numele şi l-a schimbat, luând pe cel de Mihail.

Tributul pe care Gaşpar era dator să l plătească era de 58 de pungi de aspri a cate 500 lei fiecare, ceia ce făcea, în banii cari erau atunci 58.000 de scuzi. Ca să fie numit Domn, el însuşi adăugise şase pungi pe lângă birul cel vechiu. Cu peşcheşurile, tributul se ridica la 150 de pungi pentru Moldova. In afară de aceasta erau cheltuieli foarte mari cu întreţinerea Turcilor, cari veniau acum în locul a celor Greci din posesiunile venoţiene şi Levantini al căror rol l-am văzut în a doua jumătate a vea cului al XVI-lea. Acum negoţul se făcea de Turci, şi iată ce ni spune Minio: „Vin nesfârşit de mulţi Turci, cari toţi rod această nenorocită ţară".

Alţi Turci îşi făceau de rost pe la noi pentru cetăţile turceşti de la Dunăre şi pentru cea de la Nistru, pentru Oceacov. Sosiau necontenit să le visiteze, şi niciunul nu înţelegea să plece cu mâna goală. Paşa de la Cetatea-Albă, întărită contra Cazacilor, lua el singur în fiecare an une ori şi până la 100.000 de galbeni supt cuvânt că-i sânt necesari pentru reparaţii, şi, cum cetatea se strica în fiecare an, el trebuia sa puie la loc ce s'a năruit.

Muntenia plătia 250.000 de galbeni Domniei. Dar Moldova avea un venit mai mare, de 350-400.000 de galbeni, căci pe vremea aceasta ea era mai bogată, având şi Bucovina şi o bună parte din Basarabia. Tri butul Moldovei, am văzut, era de 58 de pungi; al Munteniei de 33. Dar pe lângă aceasta în ambele ţeri ve niau Turcii cu fel de fel de cereri pe care izvorul le numeşte în italieneşte „mangiarie",. adecă ce se mân-

ca pe lângă ceia ce, mai mult sau mai puţin, se cuvenia.

In Muntenia, scrie Minio, „nu sânt atâtea primejdii ca în Moldova, şi principele şi poporul trăiesc mult mai liniştiţi, dar Moldova e mai bogată: negustorii şi boierii câştigă mult mai mult". Am văzut că relaţiile de comerţ cu Polonii duceau la Danzig şi de acolo până în Anglia.

In Muntenia numărul ostaşilor era numai de 8.000: scăzuse, prin urmare, pentru a se ridica din nou pe vremea lui Leon-Vodă, Şi i se părea lui Minio că soldaţii aceştia ai Domnilor munteni erau de o valoare mai mică decât cei din Moldova: „dar nu sânt atât de valoroşi, şi aici populaţia este mai credincioasă şi mai stabilă" [1].

In ce priveşte pe Giambattista Montalbano, într'o lucrare italiană găsită în vremi mai nouă [2], el e un izvor de cea mai mare importanţă pentru istoria luptelor lui Gratiani. Nu cade prin urmare în rândul călătorilor, şi ceia ce spune despre condiţiile generale ale Moldovei nu cuprinde decât vre-o două pagini. Şi adaug că este de făcut o deosebire între această operă şi opusculul lui latin despre împrejurările din Turcia *(Rerum Turcarum commentarius)*, în care despre noi este cel mult o pagină. Montalbano a fost secretarul lui Gaşpar Gratiani şi a însemnat calitatea aceasta ca să dea mai mult pond informaţiilor sale.

In cartea italiană, se arată şi personalitatea lui Gaşpar Gratiani şi ajutătorii de origine străină de

---

[1] Hurmuzaki, IV , p. 596 şi urm.

[2] Şi prelucrată de mine în „Analele Academiei Române", XXI, p. 40 şi urm.

cari a fost încunjurat, ca și condițiile în care s'a făcut răscoala lui și felul cum ea s'a desfășurat până la înfrângerea totală și fuga în acel adăpost de munte care trebuia să-i fie fatal.

XIX.

Misionarul Bandini în Moldova lui Vasile Lupu.

In ceia ce priveşte izvorul foarte important care este Bandini, acest izvor cuprinde o imensitate de material de cea mai preţioasă calitate.

Vom arăta întăiu cine este misionarul, care e rostul călătoriei lui, iar după aceia, pe basa izvorului însuşi, înfăţişarea oraşelor Moldovei şi chiar a satelor, pentru că el le-a cutreierat, se pare, pe multe din ele. Se va vedea apoi în altă parte a cărţii ce vorbeşte despre moravurile de la noi, el cel d'intăiu în chip aşa de larg.

După ce Iesuiţii cuceriseră terenul, şi, în epoca lui Mihai Viteazul, încercaseră a se restabili vechiul episcopat de Argeş în Muntenia şi cel de Bacău în Moldova, cu secolul al XVII-lea s'a căutat a se reintroduce catolicismul în locurile unde dispăruse şi a se întări acolo unde se păstrase, dar nu în formele stricte ale vechilor episcopate, ci în acelea ale unui provisorat care s'a menţinut până în epoca noastră.

De la Ieremia Movilă încolo, episcopatul a fost în sama prelaţilor poloni, cari şi residau în Polonia. Prin urmare, precum odinioară episcopii pentru Moldova erau şi simpli preoţi de sat în Ardeal, aşa în veacul al XVII-lea episcopii de Bacău erau prelaţi po-

loni, cori numai une ori veniau să visiteze ţara, de obiceiu rămânând în patria lor. Iar, în ce priveşte Muntenia, de care n'avem a ne ocupa, pentru că Bandini a cercetat mai ales Moldova, episcopatele au fost lăsate pe sama Franciscanilor Observanţi din Bulgaria, al căror centru era Nicopol.

Dar, revenind la Moldova, în lipsa episcopului polon, care câte odată n'avea răgaz sau putinţă de a veni în Moldova, alte ori n'avea aplecarea să vie pe aici, se trimeteau din când în când visitatori apostolici, alături de episcop şi de multe ori contra lipsei de interes a episcopului.

Avem a face cu mai mulţi asemenea visitatori, cari, de fapt, sânt mult mai importanţi decât episcopii [1].

Intre aceşti visitatori doi sânt mai importanţi: Marcu Bandini, un Italian, iar, mai târziu, Petru Parcevich, Slav italianisat, Dalmatin, ori poate chiar Bulgar, care Parcevich, ca şi Bandini, purta titlul de episcop de Marcianopolis, în apropierea Varnei.

Dar Bandini vine ca visitator îndată după alt Italian, după Benedetto Emmanuele Remondi, Milanes care, în calitate de misionar fără delegaţie specială, a fost în Moldova pe la 1635-6.

Iată în câteva cuvinte ce a văzut el:

A fost la Galaţi, la Bârlad, la Bacău, la Slănic, ca şi la Cotnari, la Neamţ, la Baia, la Suceava. La Galaţi a găsit o biserică de lemn şi numai douăsprezece familii ungureşti, dar se adauge că une ori vin şi negustori catolici ragusani—, ultima menţiune despre

[1] Lista episcopilor poloni pentru Moldova, în veacul al XVII-lea, în prefaţa vol. I şi II din Iorga, *Studii şi Documente*. După aceasta au apărut şi alte studii privitoare la catolicismul în ţerile noastre. Cel din urmă e tesa din Viena a profesorului Cândea. din Cernăuţi, publicată acum doi ani, şi nemţeşte şi româneşte (*Der Katholizismus in den Donaufürstenthümern*, Lipsca 1917).

Ragusani, căci în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, de decadență iute, îngustându-se raza operațiile lui, orașul nu mai trimetea negustori în Moldova. Bârladul e „un târg mare”, dar catolicii n'au decât douăzeci de case. La Huși, care fusese prădat de curând de către Tatari, sânt o sută de case ungurești; la Corni, cum am mai spus.

La Iași se numără șeizeci și cinci de case de catolici, cari sânt Unguri, dar, observă misionarul, și Francesi, Venețieni și „alți negustori din Constantinopol”. Cum am pomenit și aiurea, ceasornicarul lui Vasile Lupu era Francesul Gașpar Caillé, de la care avem un act de cumpărare, scris, natural, românește, dar purtând pe dos o însemnare de mâna lui în franțuzește.

La Cotnari se păstrează două biserici de piatră. „Cimitirul pare a fi un castel, cu turnul mare ce servește de clopotniță.” Este ușor de recunoscut în această descriere biserica lui Despot, mult mai ruinată astăzi. Sânt șeizeci de case de catolici „sași”, — de fapt Germani din părțile de lângă Tisa, vechi vieri germani de la Tokaj.

Trecând spre Roman, la Săbăoani sânt optzeci de familii de Unguri. La Baia, era încă un târg mare, „città grande”. Aici se vede o mare biserică de piatră cu turn, a lui Alexandru-cel-Bun, foarte bine păstrată, deci, încă la începutul Domniei lui Vasile Lupu. Erau treizeci și opt de case de Sași, la Suceava însă doar opt, căci Polonii lui Ieremia Movilă se duseseră de multă vreme, și împreună cu dânșii și elementul catolic cel mai important.

Să vedem ce spune Bandini însuși[1].

[1] V. ediția V. A. Urechie în *Analele Academiei Române*, XVI.

El vine din Sud, din părţile Bulgariei, şi trece Dunărea pe la vadul Giurgiului. Neştiind cum va fi primit de Matei Basarab, el nu se înfăţişează, împreună cu însoţitorii săi ca misionari catolici, ci ca negustori cari duc marfă turcească la Târgovişte. Sânt întrebaţi cui aparţine marfa, şi ei nu vreau să dea lămuriri, oprind şi pe vameş de a căuta în bagaje; dar găsesc totuşi mijlocul de a se înţelege cu acesta, plătindu-i o compensaţie de zece lei, întâia noţiune precisă a bacşişului la noi. In tovărăşie cu misionarii erau negustori adevăraţi, ca Francesul Joseph, care, ştiind că sânt călugări catolici, li dă bani de drum.

Ajungând la Târgovişte, i se fixează lui Bandini tainul, care consistă în pâne, vin, carne, lumânări, fân şi ovăs. Pe urmă e primit în audienţă de Domn, Matei-Vodă, care atunci, la 1644, era cam aşa cum îl cunoaştem din portretul rămas, ca foarte bătrân, boţit la faţă, cu ochii vioi, cu umflături supt ei, — un moşneag potrivit tipului celui mai curat al rasei noastre. Lângă Domn era secretarul lui, care se întâmplase să fie catolic, continuând tradiţia lui Bartolomeiu Bruti, lui Brănat (Bernard) Borisi, lui Vevelli şi a secretarului, care învăţase în Germania, al lui Leon-Vodă.

Secretarul catolic al lui Matei ştia limba polonă şi cea latină. Domnul, informat de el, a fost bucuros de oaspeţi. Misionarul i-a ţinut o scurtă cuvântare Domnul ascultă cu luare aminte şi, neînţelegând, pune întrebarea, pe care Bandini o reproduce chiar în limba românească: „Ce zice?" După ce i se spune „ce zice" Bandini, Matei mulţămeşte şi începe a pune alte întrebări, poftindu-şi oaspetele pe scaun şi neaşezându-se decât odată cu dânsul. Vrea să ştie ce face Papa şi cardinalii, „gărdinarii", cum se

scria în cancelaria lui Mihai Viteazul. Apoi Bandini asistă la venirea preotului cu zi'ntăia, un obiceiu caracteristic pentru Muntenia, care în Moldova nu se află. Mitropolitul însuşi stropeşte cu busuioc şi presintă crucea Domnului. Mateî cere ca întăiu să se presinte crucea oaspeţilor şi să fie stropiţi cu aghiasmă. Bandini spune că Mitropolitul a îndeplinit ritul ca „Isaia Patriarhul".

Se aud pe urmă clopotele, şi Domnul pleacă la biserică împreună cu acelaşi Mitropolit şi cu boierii, iar călătorii se duc la biserica lor, a Franciscanilor Conventuali. După câtăva vreme se acordă lui Bandini o nouă audienţă, şi secretarul aduce caftane. Şi pe lângă aceasta Bandini capătă zece galbeni şi scrisori de cale cu mehmendari cari aveau însărcinarea să-l ţină cu tain până la hotarul principatului, până la Focşanii munteni.

Despre Moldova, Bandini începe spuind că în Iaşî biserica catolică e foarte rău ţinută, sămănând a cârciumă, fără îngrăditură măcar; în ce priveşte casa parohială, Polonii de lângă Domn o întrebuinţau pentru petrecerile lor, şi Bandini riscă şi cuvântul de „lupanar", iar odăile celelalte fuseseră prefăcute în grajduri: puţul era plin de hoituri şi murdării, acoperişul de şindrilă spart, păreţii crăpaţi. Acel care ar trebui să ocrotească pe catolici, secretarul domnesc, era „un mincinos, un şiret şi chiar un duşman al Bisericii".

Cu toate acestea Bandini a trebuit să i se adreseze lui pentru a fi primit în audienţă. Audienţa cea nouă a şi fost acordată. Bandini găseşte iar toată Curtea în jurul Domnului, care avea lângă dânsul un medic permanent, Evreu din Răsărit. La dreapta lui stăteau sfetnici, şi Vasile Lupu, care avea o educaţie poli-

tică mult mai serioasă decât Matei Basarab — Matei era un boier de ţară, pe când Lupu, fiu de curtean al lui Radu Mihnea, ştia ceva din învăţătura adunată în mintea bogată a lui Radu-Vodă,— Vasile, zic, întreabă pe Bandini despre Papă, despre aceiaşi „gărdinari" şi, în acelaşi timp, se plânge de decăderea cea mare la care ajunsese Biserica catolică în Moldova.

Domnul vrea să ştie dacă prelatul are scrisori, şi după aceia Bandini însuşi se interesează ce episcop latin se găseşte în ţară. I se spune că episcop pe vremea aceasta era Polonul Zamoyski, dintr'o familie foarte mare, dar care nu trăia de loc ca episcop şi nu visitase Moldova niciodată. Domnul grăbeşte pe misionar să plece cât mai răpede, dar i-a admis, la urmă, să steie o bucată de vreme la Bacău.

Adaug că, în ce priveşte situaţia Bisericii, în lipsa lui Zamoyski, supravegherea fusese exercitată de Franciscanul bulgăresc Ioan Lillo.

Când Bandini pleacă din Iaşi ca să se ducă la Bacău, i se trimit bagajele înainte până la Cotnari. Ajuns aici, e bine primit şi face slujbă, în calitate de episcop călător, în condiţiuni speciale. La 5 Novembre soseşte la Bacău chiar. Aici găseşte casa parohială pustie, din biserică numai un turn dărâmat, odăjdiile putrede, altarul profanat, munţi de gunoaie în grajd. In casa unde prelatul a fost poftit, bătea vântul de toate părţile; de jur împrejur, niciun gard; o biată moară era singurul venit pe care-l mai avea episcopia. In ce priveşte pe orăşeni, Bandini constată aceiaşi aplecare ospitalieră pe care toţi călătorii o observă la Români în general; locuitorii iese înaintea episcopului străin cu miere, ouă, pâne, ovas pentru cai.

Profitând de sfaturile secretarului Kutnarski, se

holărăşte apoi episcopul să cumpere altă casă şi iea două clădiri vecine, locuite „de persoane infame”. Banii au fost căpătaţi cu împrumutt de la un negustor italian orientalist cu totul, Iacob Celebì—cilibiu, cf. Cilibì Moise, va să zică la noi: om elegant. dar la Turci este un titlu de mare onoare, însemnând om distins, învăţat. Iacob Celebì locuia în Iaşi, după ce casele au fost cumpărate şi dăruite bisericii. Zamoyski recunoaşte după aceasta pe Bandini ca vicariu în locul vacant cu venituri de moşie de la Trebeş, aproape de Bacău.

Misionarul îşi începe deci călătoria prin oraşe şi sate, în Octombre 1616, trecând şi prin centre mai însemnate de populaţie, ca şi prin sate, aşa încât. în felul acesta, ceia ce constată el, ni dă icoana foarte bogată, nu numai a Moldovei catolice, dar a Moldovei în genere.

Şi în această călătorie adaug că el a fost ajutat de foarte puţină lume, câţiva catolici pe cari-i citează: parohul din Cotnari, Gheorghe Grosul (un German „Gross”, romanisat cu desăvârşire). un Ragusan, Ioan „Zlatonius”.

Să vedem deci cum se presintă oraşele Moldovei în descrierea lui Bandini.

La Suceava Vasile-Vodă va fi mers din când în când, de şi n'avem dovezi despre aceasta, dar el a stat de obiceiu la Iaşi: dincolo era să se petreacă însă ultimul act al tragediei lui, când Doamna Ecaterina, cu copilul ei Ştefan, păziţi de Timuş Hmiţchi, fiul Hatmanului Cazacilor şi ginerele lui Vasile, a fost asediată în Suceava, mai multe luni de zile—, un eveniment din cele mai interesante în cariera lui Vasile Lupu şi din istoria noastră militară în veacul al XVII-lea. In afară de aceasta Su-

ceava e un oraş părăsit, care se va mai învrednici de oarecare importanţă numai după trecere de douătrei decenii, pe vremea lui Ioan Sobieski, când Polonii au ocupat oraşul, au întărit vechea cetate şi erau gata s'o şi apere împotriva Turcilor.

Capitala adevărată în vremea lui Vasile este astfel Iaşii, pe care călătorul nostru îi cunoaşte supt numele vechiu unguresc de Jászvasár *(vasár* înseamnă înseamnă târg, *vár,* cetate).

Oraşul se înfăţişa acum mult mai bine de cum îl cunoaştem la sfârşitul veacului al XVI-lea prin călătorul care vorbeşte despre Petru Şchiopul, despre Curtea lui şi despre înfăţişarea Capitalei în această vreme.

Nu mai sânt vechii negustori levantini veniţi din Pera sau din coloniile veneţiene; curentul acesta s'a oprit. In schimb însă sânt mai mulţi negustori aşezaţi, cu prăvălii statornice. Şi din causa originii boierilor ţerii chiar, acuma Iaşii capătă o înfăţişare mai răsăriteană. Vechii lumi româneşti, pastorală pe jumătate, iar în clădirile principale gotică după modelul ardelean, i se substituie din ce în ce mai mult alta, orientală. Aceasta se vede până şi din arhitectura clădirilor bisericeşti mai recente; încă de la zidirile Mitropolitului Anastasie Crimca şi ale lui Ştefan-Vodă Tomşa, cum e Solca din Bucovina, atât de rău atinsă în timpul din urmă de nenorocirile războiului, se văd ornamente, în jurul uşilor şi ferestilor, care amintesc pe acelea ce se văd la fiecare pas în Răsăritul persan sau turcesc.

După aceste norme Vasile Lupu însuşi a ridicat în Iaşi biserica Trei Ierarhilor ori Treisfetitelor, după numele slavonesc, şi, pe de altă parte, Golia, care exista însă în forma primitivă chiar din epoca lui Ioan-Vodă cel Cumplit, zidită fiind de Ioan Go-

lea Logofătul. In ambele biserici,— dintre care, adăugim, cea din urmă a fost foarte mult transformată în veacul al XVIII-lea, pe urma cutremurului de pe la 1730, care a dărâmat-o în parte, iar Trei Ierarhii au fost reparaţi fundamental, în sensul particular pe care-l atribuia acestui cuvânt răposatul Leconte du Noüy, cu înlăturarea zidului încunjurător şi a clopotniţei fără de care bisericile noastre apar mici, fiind scoase din mediul lor—, s'a imitat în liniile esenţiale biserica Galatei, a lui Petru Şchiopul, cea d'intâiu cu două turnuri în loc de unul, grămădindu-i însă ornamente care aproape o copleşesc. Auriturile de odinioară, pe care „restauraţia" s'a îngrijit să le multiplice, aparţin, prin frumuseţa acelor arabesce împleticite, fără îndoială artei orientale. De alminterea şi arhitectul care a lucrat la Trei Ierarhi şi la Golia era originar din părţile Orientului.

Prin urmare Iaşul acesta este mult mai frumos, mult mai bogat şi strălucitor ca odinioară. Domnul care conducea Moldova în această vreme era, cum am spus şi înainte, unul a cărui faimă se întindea foarte departe în Răsărit, şi Grecii vedeau în el pe mântuitorul lor, pe restauratorul Imperiului bizantin. La Curtea lui Vasile se întâlniau o mulţime de Greci, şi Vodă însuşi vorbia româneşte stricat, cum se vede în scrisorile lui din exil, de şi nu se poate zice că el a fost aducătorul, ocrotitorul şi susţinătorul înainte de toate al elementului grecesc. Grecii, fără să-i cheme cineva, se îmbulziau în ţara îmbogăţirii răpezi. Pe lângă aceasta representanţii de frunte ai Bisericii orientale veniau să cerceteze ţerile noastre, rămâind, o bucată de vreme, în deosebite rosturi pe lângă Domn: astfel un Atanasie Patelarie, fost Patriarh de Alexandria, un Meletie Sirigul, dintre

cei mai mari predicatori ai grecităţii contemporane, care s'a aşezat şi el, pe urmă, în Rusia. Influenţa Patriarhatului constantinopolitan, pe care am observat-o şi în întăia jumătate a veacului al XVII-lea, acum când Vasile a devenit patronul acestei Biserici, este covârşitoare.

Dar e foarte interesant, şi a fost foarte folositor pentru desvoltarea noastră, că, alături de ierarhii aceştia greci, aşa de învăţaţi, cu o faimă atât de mare, răsbat pe vremea aceasta la Mitropolie, la episcopii, şi Români de baştină, precum din părţile Putnei răsare coborâtorul dintr'un neam de răzeşi, Varlaam Mitropolitul Moldovei, care, prin „Cartea" lui „de învăţătură", prin *Cazania* lui, răspândita în tot cuprinsul pământului românesc, a făcut într'adevăr o mare faptă culturală pentru întreg poporul nostru.

In acelaşi timp Vasile Lupu se înfăţişează imitând pe acel Impărat bizantin al cărui nume îl luase — pentru că pe dânsul l-a chemat Lupu dintru început şi numai după ce a ajuns Domn şi-a schimbat numele în Vasile—, ca dătător de legi, de „canoane", de Pravili, imitând şi pe Constantin-cel-Mare în dorinţa-i să aibă un sinod, să presideze unul la Iaşi, unde face să se aprobe, dintr'o asemenea adunare de prelaţi români şi ruşi, Catehismul lui Petru Movilă. Am zice că se întoarce astfel sufletul românesc de la Chiev în Moldova, ca să fie admis, prin aceasta, pentru ortodoxia întreagă! Şi tot odată se întemeiază şi o şcoală care a avut în fruntea ei pe Sofronie Pocealchi şi pe alţii din cei mai buni ucenici pe cari-i formase Chievul, între Rutenii lui Petru Movilă Iar pictori din Moscova, unde era o foarte bună şcoală de zugrăvie, tipografi tot din acel oraş, unde tiparul luase un mare avânt, se aşează în Moldova, contri-

buind şi ei la splendoarea acestei Domnii lungi şi bogate.

Călătorul nostru crede că oraşul e numit aşa după văcarul care-şi păştea boii pe locul unde s'a ridicat apoi Curtea domnească; exact legenda Bucureştilor, cu „păstorul Bucur". De fapt, nu un cioban a fost la începutul Iaşului, — numele nu se întâlneşte numai aici, ci şi în Argeş şi în alte părţi—, ci, de obiceiu, un „moş" plugar, deschizător de ţarină şi începător de sat.

In present, Bandini notează, de la început, importanţa comercială a unui centru care avea 15.000 case, deci 75.000 de locuitori. Aflăm, aiurea, şi cifra de 28.000 de birnici şi 30.000 de boieri şi ostaşi cari nu plătiau. Erau şeizeci de biserici şi unsprezece mănăstiri. Fireşte, în rândul întăiu se relevează Trei Ierarhii, zidită cu şase ani înainte şi împodobită cu pietre sculptate artistic şi, pe lângă aceasta, cu un brâu de marmură neagră supt streaşină; zidul de cetate cuprindea şi un turn pătrat cu ceasornic. Se mai menţionează şi şcoala de lângă mănăstire, care arsese la 1647, cu alte opt clădiri, în postul mare, bolţile singure scapând de pojar. De toate, sânt douăzeci de şcoli în tot oraşul, socotind şi pe cele armeneşti, dar numărul şcolarilor nu întrece două sute. Şcoala era — poate după orientări de la Radu Mihnea — de slavoneşte şi greceşte în acelaşi timp, şi cei d'intăiu cărturari de elineşte s'au ridicat de aici, ca Nicolae Spătarul Milescu, traducător al Bibliei, iar, mai târziu, învăţătorul lui Petru-cel-Mare şi ambasador în China, în ţara „Chitaiţilor".

Se mai vorbeşte de mănăstirea de la Nord în vii: este Sfântul Atanasie de la Copou, care există şi acum, purtând o piatră de prin 1660, care aminteşte

Domnia lui Ştefan, fiul lui Vasile Lupu, şi de cele două de la Sud Galata şi Socola. In locul unde este astăzi Frumoasa, era mănăstirea lui Balica Hatmanul, contemporan al Movileştilor, rudă de aproape cu dânşii şi susţinător al lor până la moarte. Tot acolo, mai departe, se vedea şi atunci mănăstirea lui Aron-Vodă sau Aroneanu, datând de la sfârşitul veacului al XVI-lea, iar, în cealaltă parte, Hlincea, care, cum se presintă acuma, datează de pe vremea lui Vasile Lupu şi a fiului său, dar, în forma de la început, era în legătură, cum se vede din documente, cu Zotu Spătarul, ginerele lui Petru Şchiopul.

Oraşul, spune Bandini, e foarte comercial. Pe aici trece marfa din Turcia, Tataria şi Moscovia. Negoţul cu Moscovia, cu Rusia, se făcea şi în secolul al XVI-lea: pe vremea lui Petru Rareş am văzut că erau negustori plătiţi de Sultan ca să cumpere anume blănuri şi „os de peşte" din Rusia, dar în al XVII-lea legăturile comerciale sânt mult mai întinse Vinurile din Odobeşti se vor vinde în curând, nu numai în Polonia, ca odinioară, ci şi aici, în Rusia: vor fi chiar negustori anume cari vor face drumul în ţara Cazacilor cu vinurile noastre. Va ajuta la aceasta şi încuscrirea cu Timuş, fiul Hatmanului beţiv al unor ţerani răsculaţi cari întemeiaseră un Stat cu adevărat „bolşevic". Fata lui Vasile, frumoasa Ruxanda, a fost măritată după acest sălbatec, urât la faţă, însemnat de vărsat, care-şi mânca unghiile în ziua nunţii, îmbătându-se împreună cu prietenii şi puind pe lăutarii ucrainieni să „zică" alături de „musica turcească" a lui Vodă, socrul. De aici, între altele, a ieşit şi existenţa negustorilor *cazaclii,* cari mergeau acolo; şi acuma este la Odobeşti o biserică,

părăsită, a Cazacliilor[1]. Ba neguslorii aceştia treceau până la Şarhorod, localitate importantă pe vremea aceasta, ai cării locuitori apar une ori în actele noastre. Călătorii care raportau foarte mult. Blănurile de vulpe albă, neagră, de exemplu, erau cunoscute în ţerile noastre din a doua jumătate a veacului al XVII-lea, şi cu ele se cumparau demnitarii de la Poartă, când stăpânirea Voevodului era ameninţată[2].

Fiind Iaşii un oraş aşa de însemnat în ce priveşte negoţul, — ca şi Bucureştii lui Matei-Vodă, de altfel—, locuitorii erau foarte amestecaţi. Bandini însemnează: Români, Unguri — nu pentru numar, ci pentru religie —, Armeni, Greci, Bulgari e foarte greu într'o epocă mai veche să se facă deosebirea între Bulgari şi Sârbi). Vin apoi Albanesi, Turci, Tatari, Poloni, Ruşi, Saşi, Muscali, câţiva Italieni.

Iată ce zice Bandini despre Curte: e încunjurată de un zid supţire la Răsărit, fără turnuri şi fără şanţ: cetatea nu mai joacă deci un rol militar. In celelalte părţi e un simplu zăplaz de lemn. Casa n'are niciun fel de aparenţă, dar înăuntru este bogată.

In ce priveşte aspectul general al oraşului, celor ce-l văd de departe li se pare o „nouă Romă",— cea d'intăiu însemnare a pitorescului Iaşului. Cât priveşte locuinţ'le boierilor, câteva dintr'însele sânt, după gustul acestui Italian, „splendide". In momentul când scrie dânsul, unii dintre ei se gândiau să-şi facă gospodării numai din piatră, din causa focurilor, căci în 1646 fuseseră patruzeci de incendii, iar, în cel următor, când se scrie cârtea, în patru luni, cinspre-

---

[1] Numele de Cazacliu se întâlneşte ici şi colo pâră astăzi; un fost deputat basarabean care se chiamă Cazacliu.

[2] V. şi condica lui Brâncoveanu, tipărită de Aricescu („Revista istorică a Arhivelor", II), pp 164, 276.

zece, arzând şi biserici. Casele sărăcimii sânt încă tot aşa de nenorocite ca şi odinioară.

Trecând în special la credincioşii lui, misionarul observă că erau 1.000 de Unguri odinioară, dar acum au rămas numai 300: cei mai mulţi dintre dânşii locuiau în jurul oraşului. Pe lângă aceştia, de un an de zile, Domnul întrebuinţa şi 130 de ostaşi calvini, unguri. Biserica catolică era de lemn şi piatră. Pe lângă dânsa subsista şi o biserică parohială: era însă foarte puţin cercetată; laicii abia veniau. Vasile căutase să facă şi o şcoală catolică, dorind ca şi ai lui să înveţe latineşte, la Iesuiţi. Faţă de preotul italian erau nemulţumiri din partea credincioşilor de altă naţie. Aceşti misionari franciscani fuseseră introduşi supt Alexandru Iliaş de Batişte, care nu este altul decât Vevelli. Boierimea se arată foarte nemulţămită de această ocrotire din partea Domnului: „el poate da ce este al lui, dar, dacă dă un lucru străin, atâta timp are putere cât stăpâneşte el; isprăvind el, isprăveşte şi dania”. In ultimul timp se adusese şi un preot ungur, un anume Gaşpar, care recomanda izgonirea Iesuiţilor, aducând ca exemplu ce s'a făcut la Veneţia, dar Vasile, influenţat de Italieni, îl împiedecă de a predică, şi, cum el se îndărătniceşte să funcţioneze, e atacat cu băţul, ba era să fie şi omorât în biserică, de nu intervenia Kutnarski.

Se aduce casul la Divan, şi această judecată este şi ea expusă de Bandini, care ni arată astfel cum se desvolta pe atunci judeţul înaintea Sfatului domnesc Clericul se plânsese că a fost bătut, că i s'au smuls fire din barbă. Vodă întreabă în numele cui a fost gonit, de ce s'a găsit în altar o secure şi un băţ. „Ştii ce a spus Domnul lui Petru”, care purta sabie? *„Cine*

ridică sabia de sabie va peri.". Dacă ar fi fost lovit un Moldovean, era să fie condamnat la moarte. Şi, îndreptându-se către oameni: „cui vi se pare mai folositor în legea voastră pentru slujba dumnezeiască, daţi-i cheile, biserica şi casa în mâni. Iar voi, călugărilor, încetaţi de a aţâţa mulţimea şi de a ridica turburări, de a mişca poporul, căci altfel vă voiu goni cu ruşine din această ţară a mea. Plecaţi de aici, mincinoşilor, oameni fără obraz şi conştiinţă."

In ce priveşte legăturile dintre ortodocşi şi catolici, e interesant ce ni se spune despre o discuţie între Postelnicul Ienachi, un fel de ctitor şi el al bisericii catolice, şi doi Iesuiţi poloni învaţaţi, cu privire la Papa şi la Patriarh. In general pe atunci chestiile acestea de confesie căpătaseră o foarte mare importanţă: fostul Patriarh de Constantinopol Chiril Lukaris trecuse, se zice, la calvinism în ascuns şi primise catehismul lor, înclinând în partea aceasta calvină ca să se împotrivească ingerinţilor Iesuiţilor francesi, mai ales de acolo, din Constantinopol.

Solomon Bârlădeanu, boier foarte cucernic, care dădea frumoase icoane bisericii ieşene a Sfântului Teodor, luase un loc de la biserica latină. Mitropolitul Varlaam nu a urmat Domnia în toleranţă, ci s'a opus la ridicarea şcolii catolice la Vasile-Vodă Lupu. Acesta, din partea lui, era de părere că „este ruşine să se vadă că se ceartă" — între catolici chiar — „aceia cari după chemarea lor trebuie să aducă pacea, s'o ajute şi să o înainteze". El ştia şi relele moravuri ce pătrunseseră în clerul catolic din ţara sa; pentru un vas cu vin, o fată e măritată pe rând cu doi bărbaţi în opt zile.

Afară de această descriere a Iaşilor, avem la Ban-

dini note privitoare la Suceava. Aici misionarul găsește încă o populație destul de numeroasă, destul de bogată, ocupându-se de comerț și având ceva din rosturile de odinioară. Populația aceasta se compunea din două elemente: unul românesc, altul armenesc, Armenii din Suceava sânt o populație foarte veche, foarte importantă, așa încât acesta e singurul oraș în care există un șoltuz, un șef al municipalității (*șoltuz* vine de la *schultheiss* german, trecut prin Poloni) armean și unul român. In momentul acela însă numărul Armenilor nu era copleșitor față de al Românilor; erau 20.000 de Români și numai 3.000 de Armeni.

Despre cetate nu se vorbește nimic. In ce privește Mitropolia—, ea era instalată, nu, ca la început, în biserica Mirăuților, pe care Austriecii au reparat o în timpul din urmă în chip foarte protocolar, dar destul de urât, cu țiglele ei colorate și cu zugrăveala de caracter străin. Fusese strămutată la biserica Inălțării. Se vorbește și de moaștele Sfântului Ioan cel Nou din Suceava, Grec din Trapezunt, venit ca negustor la Cetatea-Albă și martirisat de Tatari acolo, pe la jumătatea veacului al XIV-lea. Afară de Mitropolie mai sânt șeisprezece biserici românești, trei mănăstiri; se vorbește și de „mănăstirea călugărițelor", care era cea de la Ițcani, foarte interesanta bisericuță din vale, cuprinzând și morminte de la sfârșitul secolului al XVI-lea. Vlădica armenesc își avea reședința într'o clădire care după formă pare să fi fost întâiu a noastră, Zamca, în apropierea chiar a orașului. Pe lângă aceasta mai erau patru biserici aparținând Armenilor.

Alte lucruri privitoare la Suceava sânt numai însemnările relative la legăturile cu Domnia. Căci primăvara Domnii stau încă acolo.

Se mai notează că orașul avea importanță comercială: avem și acte din Bistrița Ardealului privitoare la oamenii de acolo, cari veniau și petreceau în Suceava, întâmplându-se a face și scandal, până-i opriau străjerii. Drumul către Ardeal ținea numai trei zile.

In ce privește pe catolici, ei sânt foarte puțini; au și uitat limba, fiind întru toate asemenea Românilor.
tele fiind în ruine; una se afla chiar în grădina Dom-
Biserici de-ale lor erau numai două de piatră, al-
nului, stricată și profanată, o a doua, la Nord de Curte, fusese înoită la 1638. Mai e vorba de vechi manuscripte bisericești, de ajutorul dat de Ieremia Movilă acestei biserici; apoi sânt note ca în Miron Costin, pe care l-a cunoscut Bandini, despre începuturile Sucevei.

Lângă Suceava, mai la Sud, era vechea cetate a Siretiului, unde pe vremea aceia se mai păstra încă amintirea trecutului. Pe deal, la Răsărit, se arăta foasta mănăstire a Dominicanilor, în care Margareta, mama lui Petru și a lui Roman-Vodă, bunica lui Alexandru-cel-Bun, își ținea călugării favoriți. Mănăstirea era aproape distrusă, dar se păstra tradiția că se îndeplinesc minuni la izvorul de acolo, și, fiindcă, la 1641, un boier umblase la izvor fără să țină samă de caracterul lui sacru, el a fost pedepsit cu moartea, imediat. Acel care adusese mai multă scădere orașului ar fi fost un Domn mai vechiu, pe care scriitorul îl califică de „tiran infam", adăugind că pe urmă a fost omorât de sabie turcească, ceia ce nu poate însemna decât Ioan-Vodă cel Cumplit, care, cine știe de ce, avea în popor porecla de *Belicâne*.

Românii păstrau trei biserici, dintre care una de lemn; Armenii, două, ceia ce arată că fusese o colo-

nie importantă armenească şi aici. Averea bisericii catolice se împrăştiase; din bibliotecă o parte se găsia chiar la Miron Costin.

Ca o veche Capitală trebuie să se recunoască Baia. Pe vremea aceia era într'o situaţie mult mai bună ca acum. Avea 6.000 de locuitori, în 1.000 de case. Pe lângă ceia ce face încă însemnătatea regiunii, livezile de fructe, foarte bogate în special la Rădăşeni, se mai pescuiau acolo păstrăvi pentru masa Voevodului.

Bandini a găsit o biserică în bune tradiţii: aceia din curtea proprietăţii de astăzi era atunci întreagă, şi ni se spune că putea fi socotită drept cea mai mare din Moldova, cu turnul înalt de piatră, cu cele cinci altare, cu baptisteriul ei. Inscripţia de fundaţie a văzut-o încă. Erau acolo şi câteva steaguri de războiu ale Moldovei, poate lăsate de Ştefan-cel-Mare însuşi, în amintirea luptei de la Baia: unul cu Schimbarea la faţă, altul cu Invierea Maicii Domnului.

In ce priveşte organisaţia coloniei catolice, ea era foarte slabă. Odinioară fusese preot un spiţer al lui Petru Şchiopul, Iacob Otth, care nu fusese măcar uns preot şi fugise cu o nevastă, furând vase de argint. Pe urmă a venit un Ungur; un al treilea a fost gonit pentru scandal; iar după aceia s'au aşezat Franciscani slavi.

Biserici româneşti, ca şi acum, erau două de piatră: una a lui Ştefan-cel-Mare, cu un foarte delicat bour săpat de-asupra întrării, şi alta a lui Petru Rareş, foarte bine păstrată şi care, din fericire, n'are nevoie de reparaţii.

Se aflau şi arhive municipale la Baia, care însă au dispărut, căci se spune că de mult se dăduse un privilegiu locuitorilor, în care se cuprindea ca pricinile mai însemnate să fie hotărâte de dânşii în o-

raş, şi nu de Domn, prevăzându-se şi dreptul de asil pentru osânditul la moarte, de către Domn sau judecătorul Domnului, care reuşia să pătrundă în cimitir, întocmai ca în catedralele din Apusul medieval.

Să ne îndreptăm acuma, împreună cu acest călător, către Hârlău.

Acolo, fusese, cum am mai spus, o bucată de vreme Capitala Moldovei, pe vremea lui Radu Mihnea. Bandini vede o biserică, ce se păstrează şi acum, foarte bine, cu o uşoară reparaţie: a lui Ştefan-cel-Mare, şi alta a lui Petru Rareş, afară de cele două de lemn. Dar stătea încă atunci şi palatul lui Radu Mihnea, în „stil italian", în care Domnia venia să petreacă une ori. Locul unde a fost se cunoaşte şi acuma prin modâlca mare de pământ care-i ascunde rămăşiţile.

Misionarul ştie că aici au fost odinioară Unguri pentru vii, având 500 de case, dar biserica lor de piatră era pustie şi descoperită: Românii luaseră clopotul.

De la Hârlău, coborând puţin mai la Sud, e Cotnarul. Bandini află că vierii cei mai vechi veniseră aici din Ungaria. Şi pe această vreme aveau vii şi Domnul şi boierii, ba încă şi Mitropolitul, dacă nu episcopii catolici, după cari un deal se zicea: „la biscup". Episcopul polon îşi dăduse osteneala să petreacă la Cotnari câtva timp, dar la plecare luase 2.000 de scuzi şi toată averea bisericii, ca să nu se mai întoarcă, şi Păharnicul trimesese după dânsul oameni călări, cari l-au prins, l-au legat şi l-au adus înapoi. Comunitatea catolicilor, cu trei lăcaşuri, avea din viile sale pe an o sută de vase cu vin pe care-l vindea cu 15 scuzi. Locuitorii mai erau Saşi şi Unguri, cei din urmă fiind mai mulţi, dar cei d'intâiu mai bogaţi. Dăinuia şi o şcoală, cu un das-

căl sas pentru cetit şi scris. Români erau mai puţini. Fuseseră odată trei „frăţii” bisericeşti la catolici: una a Ungurilor, două ale Saşilor, care se uniseră între dânsele, şi se adauge o breaslă a măcelarilor.

La Piatra, se spune că fusese şi ea odinioară un cuib unguresc: Piatra lui Crăciun sau Karacsonkö, dar erau acum numai trei case de Unguri, dintre care doar într’una se mai vorbeşte ungureşte. Şi Românii erau puţini: 300 de case, abia 1.000 de locuitori, având două biserici, una de piatră, zugrăvită, care este şi acum în fiinţă, ca unul din cele mai frumoase monumente ale epocei lui Ştefan-cel-Mare. Sf. Ioan, care a scăpat netencuită, înăntru şi în afară.

Nu se uită mănăstirea vecină a Bistriţei, unde erau schivnici, cari se dedau creşterii albinelor, datină care s’a păstrat până în zilele noastre. Aici continuă un traiu foarte strict al călugărimii. Călătorul întrebuinţează trei rânduri latineşti ca să descrie mămăliga, care pe vremea aceia nu se făcea poate din meiu, ci din porumb: „Ei socot ca lucrul cel mai plăcut ca din făină de meiu să facă o plăcintă pe care o coc în cenuşă fără sare şi o mănâncă, la sărbătorile cele mari. Altfel nu mănâncă decât fructe şi legume, buruieni. Se îmbracă în haine de lână sau păr, niciodată de in,” — prin urmare vechea cămaşă era exclusiv de in. Casele lor sânt goale; schivnicii n’au decât o icoană; dorm pe paturi de lemn. Dar sânt gospodari foarte buni, au albinele şi grădinile lor şi se ocupă şi cu o industrie specială, făcând mătănii şi coşuleţe.

De sigur foarte interesantă caracterisare a vieţii mănăstirilor la noi pe la 1650, de un călugăr catolic.

La Neamţul vecin — trei biserici de lemn, pentru 100 de oameni—, se pomenesc vechii „Saşi” bogaţi

şi rămăşiţele bisericii de zid; se mai păstra un liturghieriu husit. Cetatea vecină, cu zid dublu, pod şi poartă, ale cării dimensiuni se dau, cu stâlpi de piatră, înalţi de optzeci de picioare, are şi biserica Sf. Nicolae, cu frumoase picturi. La Hangu, sus, sunt două lăcaşuri de pustnici.

La Roman, odinioară Capitala Moldovei-de-jos, se admiră situaţia frumoasă, bogăţia lanurilor de ovăs şi „meiu". Aici nu se mai găsesc credincioşi latini, biserica ungurească fiind cu totul ruinată: un Armean îi cumpărase locul. Căci în Roman nu mai sânt decât Români şi Armeni, aceştia mai bogaţi decât Românii, având casele şi pieţele cele mai bune; ei ar fi şi mai afabili. Toţi sânt negustori şi cărăuşi. Erau zece biserici româneşti, dintre care patru de piatră, cu Episcopia în frunte, care datează de pe vremea lui Roman-Vodă, întemeietorul oraşului, şi cuprindea mormântul mamei lui Alexandru-cel-Bun.

La Bacău, ne găsim într'o regiune unde catolicismul avuse odinioară o foarte mare importanţă, dar din ea rămăsese mai mult tradiţia despre Doamna Margareta , de care se vorbia şi la Baia şi la Câmpulungul muntean—, care ar fi fost marea ocrotitoare odinioară a legii apusene. Se mai păstra o casă episcopală lângă o mănăstire în ruină, unde fuseseră Franciscani; episcopi poloni, ca Adam Goski, veniseră în ultimul timp pe acolo, dar pentru moment catolicii erau într'o părăsire desăvârşită. Ultimul episcop care fusese, Gavril Fredro, plecase şi cu scandal, iar preotul lăsat în urmă nu îngrijia de nimic, ţinând împărtăşenia într'o odaie unde umblau cânii; averea se împrăştiase.

Erau, în schimb, trei biserici româneşti, dintre care două de piatră, una dintre dânsele a lui Alexandru, fiul lui Ştefan-cel-Mare, acel „Sandrin" care a mu-

ri tca ostatec la Constantinopol. Aici s'au găsit, acum câtva timp, şi morminte vechi cu ţesături foarte interesante în fir de aur. Bandini adauge că lângă oraş era şi o mănăstire unde stăteau Domnii.

Şi ca organisaţie a oraşului este o notă interesantă. căci se spune că, locuitorii fiind în parte catolici, în parte ortodocşi, Unguri şi Români, se alegeau şoltuzii pe rând dintr'un neam şi din celalt.

Şi despre Ocna ştirile sânt deosebit de importante. Fiecare casă e datoare să lucreze, ea însăşi sau printr'un delegat, pe care-l plătia, la scosul sării, şi anume era datoare să deie patruzeci de „pietre de sare" pe săptămână pentru Domnie. Dacă nu se ţinea vre una de îndatorirea aceasta, i se cerea de două ori mai mult. Şi două sate vecine erau supuse la aceiaşi dare. Pentru fiecare piatră se dau bani de argint, aspri moldoveneşti, cari valorau cât doi solizi poloni.

Domnul era represintat de un cămăraş, care plecând lăsa câte un car până la trei de fiecare familie în dar, şi fiecare, iarăşi, ieşind din ocnă, avea dreptul să ieie atâta sare câtă încăpea într'un car.

Şi descrierea salinei e interesantă, fiind cea d'intâiu pe care o avem: „Ocna este aşa de întinsă, încât s'ar putea face un oraş înăuntru; oamenii cari lucrează în fund apar ca nişte furnici." Sarea se exporta şi în Ţinuturile ruseşti, în Podolia, în Ucraina, în Turcia şi în Ţinuturile tătăreşti,

Se vorbeşte foarte pe scurt de Focşani—, lânga „pârăul Focşani"—, care era, pe vremea aceia, împărţit între cele două ţeri, Moldova şi Muntenia, având o importanţă din cale afară de mică.

In ce priveşte oraşele din Moldova de dincolo de Siretiu, se menţionează Vasluiul, Bârladul, Tecuciul, Galaţii şi Huşii.

Vasluiul ar fi avut odată trei sute de case ungureşti, dar biserica lor era dărâmată. Oraşul suferise foarte mult din causa Tatarilor şi a ciumei. Rămăseseră acum Români în 300 de case şi Armeni în 100: 1.000 de oameni la un loc. Ai noştri aveau biserica de piatră a lui Ştefan-cel-Mare şi una de lemn. Palatul însă era acum complect ruinat, şi iezerul, heleşteul, aproape uscat.

La Bârlad se înseamnă importanţa comercială a oraşului din causa drumului celui mare care trecea pe acolo, prin regiuni foarte fertile. La Dealu-Mare se vedeau vii. Locuitorii sânt Români, Armeni şi Unguri. Pe vremea aceia erau opt biserici româneşti, dintre care două de piatră, pentru 5.000 de locuitori, unii vieri, ca şi la Huşi, dar cei mai mulţi negustori.

Huşii aveau interes atunci mai mult prin reşedinţa episcopului ortodox, dar şi pentru vinurile uşoare de acolo. In fiecare Joi se făcea un bâlciu mare, pentru regiunea încunjurătoare. Afară de Episcopie Românii mai aveau două biserici de lemn. Ungurii erau mult mai mulţi decât Românii, 682 de capete— oameni dârji, în stare a-şi bate preotul şi a-l aduce cu sila din cârciumă—, şi-i întreceau pe ai noştri şi în ce priveşte gospodăria. Şoltuzii, iarăşi, erau, pe rând, într'un an Români, în celalt Unguri.

La Tecuciu fuseseră 200 de case ungureşti, şi populaţia se ridica la 4.000 de oameni, în total.

Galaţii, în sfârşit, ajunseseră într'adevăr, cu 15.000 de locuitori, un foarte important port, „al tuturor mărfurilor", în care se întâlniau Români, Armeni, Greci, oameni veniţi de pretutindeni, cari câştigau foarte mult. Era aici şi un episcop armenesc. Românii, din partea lor, aveau o puternică mănăstire

(Mavromolu), pe lângă două biserici de piatră şi douăsprezece de lemn[1].

După ce cunoaştem aspectul ţerii, venim la bogăţiile ei şi la obiceiuri, aşa cum le înfăţişează acest călător.

Intăiu, şi lui îi place peste măsură extraordinara bogăţie a ogorului, şi o pomeneşte în mai multe rânduri. „Odată se ară, chiar şi în ţelină cu buruieni. Numai să tai pământul cu plugul, şi dă grâu sau orice altă sămânţă din bielşug la seceriş." Pomeneşte şi de legumele bogate pe care le-a tot întâlnit. Se laudă şi viile, cărora li trebuie numai o sapă pe an şi o legătură ca să producă, iar, dacă sânt legate de pari, ajunge o sapă şi la trei-patru ani. Pe lângă vinul de Cotnari este căutat cel de Huşi şi chiar vinul de la Faraoani, lângă Roman, şi de la Trebeş, în Ţinutul Bacăului.

Supt raportul animalelor, numărul oilor aflătoare în Moldova este aşa de mare, încât un singur boier avea 24.000 de capete. Şi sânt aşa de mari, încât străinul, văzându-le de departe, crede că sânt boi şi vaci (!). Numai coada unei oi moldoveneşti trage cât o jumătate de oaie nemţească. Atâtea se duc anual pentru masa Sultanului şi a Vizirului la Constantinopol; de aici nume turceşti, ca *chivergic*, pe care le întâlnim în socotelile din veacul al XVIII-lea. „Aşa de mult se mănâncă acolo, încât mă mir că a rămas o singură oaie în Moldova."

Creşterea boilor se făcea iarăşi în proporţii foarte mari, fiind păşuni aşa de întinse. Se vorbeşte şi de vestitele prisăci moldoveneşti: „dintr'un singur stup, iese, vara, şapte şi chiar mai multe roiuri". Am vă-

[1] Ştiri mai precise, despre aceste clădiri, în *Studii şi documente*, XVI.

zut şi mai sus importanţa mierii şi a cerii care se exportau, nu numai la Constantinopol, dar şi la Veneţia.

Pe lângă aceasta se câştigă cu păsările. Pădurile erau pline de vânat, dar locuitorii nu exploatau după cuviinţă aceste bogăţii pe care li le-a fost dat Dumnezeu. Peştele iarăşi se găseşte foarte mult, mii de cară trecând în Rusia, în Ucraina, în Ardeal. De alminteri carăle cu peşte sânt pomenite la fiecare pas în socotelile săseşti din secolul al XV-lea şi mai ales al XVI-lea.

De la această producţie trecem la viaţa însăşi a poporului.

Poporul moldovenesc pare foarte ospitalier înainte de toate. Numai la hotar se poate aplica, am zice, zicătoarea, „frate ca frate, dar brânza cu bani"; altfel poate călători cineva fără să aibă un singur ban. Voiu adăugi că banii pe vremea aceia erau relativ rari. In Moldova nu se băteau, iar din străinătate se întrebuinţau ughii sau banii ungureşti, talerii nemţeşti, solizii poloni; dar poporul ţinea mai mult la lei, la banii cu chip de leu, de unde vine că s'a impus acest nume. Neguştorii aduceau, vânzând vitele lor la Danzig, şi orţi poloni, de unde zicătoarea: „a dat ortul popii", ca şi groşi nemţeşti, de unde „a da moşi pe groşi".

Aceluia care întra în casa lor ţeranii îi dădeau pâne, caş, ceapă, lapte, însă şi omul trebuie să fie omenos; altfel dacă se poartă prost, îl ieau la bătaie. Sânt serioşi de natură, dar vioi, isteţi, prădalnici, buni ostaşi, suferitori de frig şi căldură, răbdători de foame şi sete câte două-trei zile. Şi aceasta nu numai în ce priveşte pe ţerani, ci şi boierimea.

Dar, în ultimul timp, cum constată şi călătorul,

se introdusese oarecare lux, luat de la Turci, şi mătasa era foarte întrebuinţată, unii boieri cercând a plăti mai mult cu aparenţa şi, deci, umblând în veşminte strălucite ca ale Polonilor, întrebuinţând, „noduri”, un fel de nasturi mari de argint şi aur, pe piept şi la mâneci; şi negustorii purtau blănuri scumpe de sobol. Imbrăcămintea femeilor e fără mâneci lungi ca ale bărbaţilor, dar cu inele şi lanţuri din bielşug.

Aceasta nu împiedecă însă ca foarte mulţi boieri să păstreze vechile tradiţii patriarhale. Iată un pasagiu într'adevăr frumos: „nu odată am văzut boieri muind o bucăţică de pâne uscată în apă rece şi mâncând cu poftă”. Soldaţii erau de o temperanţă extraordinară, luând cu dânşii de-acasă brânza, carne de cal, — mâncarea obişnuită, cu sos de făină şi oţet, fiind pentru praznice, pentru zile mari.

In războiu ostaşii români nu sânt inferiori Tatarilor, şi în răpeziciune şi în resistenţă; caii lor biruiesc mai toate neamurile. Turcilor li dau deci tribut numai pentru că sânt mai mulţi aceştia decât Românii, dar nu fiindcă li sânt superiori. Ca arme au săgeata, arcul, sabia curbă, rare ori cea cu două tăişuri, şi scutul sau zalea. Puşti poartă numai garda Domnului.

Şi Bandini adauge că încă de copii atât ai ţeranului, cât şi ai boierului, sânt deprinşi a juca un rol în războiu. Ii vezi cu picioarele goale, cu cămaşa numai pe ei, jucându-se în asprimea gerului, şi, dacă de copil le rabdă cineva acestea, e nădejde că va fi un adevărat ostaş. Note interesante, care reconfortează faţă de ce s'a întâmplat mai târziu cu clasa dominantă.

Se descriu şi paparudele. „Noaptea pe întunerec fete mature, câte zece, trec goale, săltând şi jucând

cu bețe pârlite în mână. Li iese 'n cale zece flăcăi goi, cu sulițî. Se salută și se bat. Sau se pun la plug și ară în jurul satului și atâtea fete mari îl duc; râd și cântă."

De la datini, venim la felul de guvernare și la aparența cârmuitorilor.

Țara e tributară Turcilor, și tronul se cumpără cu bani. Tributul este de 100.000 de lei pe an, dar darurile se ridică la de două ori pe atâta. Moldova e totuși atât de bogată, încât Curtea ei este o adevărată umbră a Curții turcești. Boieriile s'au îndoit ori întreit: sânt trei Stolnici, trei Logofeți, trei Vistieri, trei Păharnici, trei Spătari, trei Postelnici, doi Jigniceri. Domnul are și câte un secretar pentru toate limbile: românește, grecește, turcește, latinește, polonește și ungurește. La Curtea lui sânt în permanență 200 de invitați. De alminterea, o parte dintre boieri locuiau chiar acolo, întocmai ca, în Franța lui Ludovic al XIV-lea, o bună parte din nobilime. Zece căpitani de serviciu dormiau totdeauna lângă Domn. Curtea avea o împrejmuire de lemn, păzită de cincizeci de pușcași. Ce și la Constantinopol, erau mai multe ogrăzi și mai multe porți: după poarta d'intăiu venia a doua, unde erau o sută de pedeștri; de acolo se trecea în ograda din lăuntru, unde stăteau alți două sute și cinzeci de purtători de scuturi. Când se ajungea apoi la ușa Domnului, se aflau încă alți paznici, și, pe lângă aceștia, „baronii" sau boierii și curtenii, așa încât Vodă era apărat și din năuntru și din afară.

Odăile erau împodobite, ca și la Constantinopol, cu covoare țesute în fir de aur. In apropiere era biserica, în legătură directă cu cămările Domnului și ale Doamnei. Când Vodă trecea dintr'o odaie într'alta,

boierii şi ostaşii făceau gard de o parte şi de cealaltă. Trei paznici mergeau înainte cu beţe de argint şi aur. Un Spătar purta sceptrul, altul sabia, al treilea, suliţa. In cale toţi se plecau, cu mânile la piept. Dacă Vasile vedea un străin, se supăra foc, căci străinul n'avea dreptul să între acolo, ci numai, dintr'un colţ, dacă avea un dregător prieten, putea să vadă această splendoare.

Când Domnul mergea la biserică, tot astfel era întovărăşit, şi împreună cu el se aflau cinzeci de ostaşi aleşi şi boieri. Clerul îl întovărăşia în acest drum către lăcaşul de închinare. Iar, când stapânul ieşia în oraş, suita era şi mai mare.

Iată acum ceremoniile din Moldova la ziua Bobotezei. Intăiu veniau preoţii cu episcopii în frunte, —şi cel catolic împreună cu doisprezece copii de şcoală şi preoţii. Cu prilejul acesta apăreau Irozii, cei trei Crai de la Răsărit, de origine catolică, precum o spun şi numele lor: Melchior, Gaşpar şi Baltazar. Doi copii înfăţişau soarele şi luna, şi alţi doi scuturi cu marca ţerii şi stema Domnului. O icoană a Maicii Domnului o purta unul dintre dânşii şi steaua umbla pe sus.

Domnul, când intră preoţii celor două confesiuni cu copiii de şcoală şi cu Irozii, se ridică şi asculta urările; el sărută crucea. Pe urmă acel care înfăţişează pe Gaşpar laudă pe Vodă, care este noul „Solomon". Şi un copil de şapte ani de la Iesuiţi, purtând coroană pe cap, zice: Slavă întru cei de sus. Un Iesuit răspunde latineşte, felicitând pe Domn de Anul Nou; un şcolar de şapte ani şi altul de doisprezece urmează, vorbind româneşte: Vodă zâmbeşte la dânşii. Mitropolitul şi episcopii zic: amin. După aceasta urmează felicitările, la care Domnul dă măcar din cap. După aceia se toarnă vin în pă-

hare de aur, şi preoţilor li se împart daruri în bani. A doua zi vin toţi boierii. Domnul stă pe tron în biserică, cu copiii lui, unul în vrâstă de şapte ani, altul de cinci ani, lângă dânsul, Doamna rămâind în urmă la douăzeci de paşi.

Clerul iea loc lângă Domn; la dreapta lui stă Vornicul-cel-Mare şi ceilalţi doi Vornici, al doilea şi al treilea. Lângă prag stau trei armaşi cu sceptrul, suliţa şi sabia, pe lângă zece soldaţi aleşi şi 100 de puşcaşi. La cinci paşi de prag, se duc la dreapta Logofătul, Hatmanul şi ceilalţi, cu capetele goale, încunjuraţi de ostaşi.. Intre „pragul" Domnului şi al Doamnei stau 100 de Ieniceri. Lângă Doamnă se află soţiile boierilor îmbrăcate în mătasă, cu brăţări şi lanţuri scumpe, apoi alţi 200 de puşcaşi, — de jur împrejur nu mai puţin de 10.000 ostaşi cu caii lor, însă descalecaţi. Publicul se ridică, din parte-i, la 20.000 de oameni.

Toate steagurile sânt aduse; musicanţii cântă seara. Domnul priveşte de jur împrejur şi salută mulţimea. E îmbrăcat extraordinar de bogat: numai nasturii lui costă 100.000 de galbeni. Imbrăcămintea Doamnei s'ar ridica la 400.000. Cu prilejul acesta este înfăţişat Vasile foarte bine, ca în portretul cunoscut: nu prea înalt, de statură potrivită, roşcovan, sprincene negre, nas coroiat, frunte destul de înaltă, buze cam rotunjite, mustaţa şi barba neagră, — faţa severă cu multă asprime în privire, cu o măreţie ca de Cesar. Doamna e cu faţa trandafirie — era o Circasiană; — totul respiră îndurare şi bunăvoinţă.

După aceasta vine masa. Domnul are talere suflate cu aur; şase candelabre de argint stau pe masă, al şaptelea îl ţine un paj. Cărţi sânt aşezate pe scăunaşe de purpură. Mitropolitul se înfăţişează cu o mitră împodobită cu safire şi alte pietre scumpe, cu

o cruce mare de safir pe piept; urmează cei trei episcopi, iar, după aceia, vine episcopul catolic, pe urmă cei ortodocşi de aiurea.

Slujba de Bobotează se face sârbeşte şi greceşte. Evanghelia se ceteşte numai în greceşte. Când se cântă sfinţirea apei, pornesc tunurile, puştile, musica. Mitropolitul sfinţeşte, şi fiecare vine de sărută crucea. Apoi douăzeci şi patru de cai frumoşi din grajdurile Domnului sânt duşi prin mulţime şi stropiţi cu aghiasmă. In sfârşit, se întinde o masă mare la Palat, întocmai ca la Impăraţii bizantini în timpurile cele bune ale lor.

Când Domnul pleacă să cerceteze ţara, alaiul este într'adevăr extraordinar. Cu două-trei săptămâni înainte se fixează data. Vodă e încunjurat de 3.000 de călări şi 2.000 de pedeştri. Lângă dânsul sânt 50 de ostaşi aleşi şi 100 de Ieniceri. Boierii vin după Ieniceri. Oastea care-l întovărăşeşte în această călătorie se poate ridica până la 12.000 de oameni. Pajii cari încunjură pe Voevod sânt îmbrăcaţi în purpură, cu căciuli lungi, împodobite cu aur şi argint. Ca la o mie de negustori se ţin după alaiu, caci atâţia sânt de nevoie ca să-i hrănească pe toţi. Totul se face pe cheltuiala fiecăruia dintre participanţi.

Domnul are nu mai puţin de şase trăsuri căptuşite cu mătasă aurită. Se face o tabără ca la Hanul Tatarilor pe vremea Hordei de aur. Sânt străzi între deosebitele corturi, dintre care boierii singuri au 400. Cu prilejul acesta se înspăimântă şi Tatarii de la hotar, văzând mijloacele de apărare ale Domniei.

Acuma, iată şi pe Vodă la Divan.

In Moldova e o lege strictă; pedeapsa cu moarte se dă cu o dărnicie extrordinară, şi Vasile Lupu, care a introdus Pravilele lui Vasile celalt, Bizanti-

nul, ţine ca ele să fie foarte bine observate. Dar oricine este egal la judecată.

Când începe Divanul, boierii stau lângă Domn; pe masă se pune sceptrul. Soldaţii stau de o parte şi de alta. Zece boieri sânt de faţă, douăzeci, treizeci de ostaşi ai Curţii, în haine roşii, înalţi, cu scuturi aurite, păzesc în odaie, iar afară sânt şi până la 2.000 de ostaşi şi curteni; cei 200 de puşcaşi stau la poartă.

Procesele se pot pleda de-a dreptul la Domn, care e şi instanţă de apel şi aceia pe care o alege direct cel ce-şi caută dreptatea. Se aduc înaintea lui Voda hoţi, ucigaşi, cu martori, şi el chiamă întâiu pe cel mai necăjit. In ceia ce priveşte pe curteni, în loc să stăruie pentru cei mai mari — un pasagiu de toată frumuseţa—, ei descopăr pe acela care s'ar părea mai sălbatec şi mai timid, şi-l aduc cel d'intâiu. Zicătoarea că „obraznicul mănâncă praznicul" nu a fost deci iscodită la Curtea lui Vasile Lupu. „Putea vorbi cineva şi contra fratelui lui Vodă, şi dovadă e că doi fraţi ai lui după mamă au stat în temniţă trei zile pentru vinovăţia lor". De alminteri Duca-Voda, la plângerile fratelui sau că nu l salută în Iaşi negustorii, l-a sfătuit să înceapă el, scoţându-şi şlicul.

Vasile spunea făţiş că: „nu-i pasă de frate, de fii, de fiice, ci este una şi singură dreptate pentru toţi. Singur voià să judece orice pricină gravă, şi rare ori dădea delegaţie când era vorba de o pedeapsă capitală. Divanul se ţine zilnic, afară de Dumineci şi serbători", şi Bandini adaugă: „nu odată s'au plâns boierii că până acum a isprăvit cu peste 20.000 de vinovaţi şi s'au rugat de Domn să se poarte mai blând, ca să nu fie lipsită ţara de atâţia oameni". Ajungea să răpească cineva un lucru

de nimic de la un ţeran ca să fie ucis. Domnul a răspuns: „eu nu socot omul, ci dreptatea; nu lucrul, ci legea. Dacă toţi aţi face lucruri vrednice de moarte, trebuie să periţi toţi. Dacă ar fi ca jumătate din Moldova să fie rea, să piară; numai să rămâie cea bună. Cu cei buni voiu trăi singur, cu cei răi mă primejduiesc", şi calătorul adaugă: puteai să fii încărcat cu aur şi pietre scumpe, şi în cea mai mare siguranţă mergeai prin ţară.

In ce priveşte boierimea, ea nu formà încă o castă închisă. Ca pe vremea lui Ştefan-cel-Mare, boier putea să fie şi ostaşul de ţară, iar fiul boierului putea să ajungă simplu ţeran. „Orice ţeran putea fi ridicat la orice dregătorie[1]."

Pe basele acestea de largă democraţie onestă, Moldova s'a putut menţinea împotriva duşmanilor ei, aşa de numeroşi şi de lacomi, în veacul al XVII-lea, când ţeri mai mari decât dânsa, cum a fost Polonia, erau în primejdie de moarte, pentru că acolo stăpânià o şleahtă.

---

[1] V. şi Veress, în *An. Ac. Rom.* pe 1926.

XX.

Un călător sirian în Principate la jumătatea veacului al XVII-lea,

Un nou călător în acelaşi moment istoric e Pavel de Alep, diaconul care a întovărăşit pe Patriarhul Macarie de Antiohia, unul dintre prelaţii cerşitori, cum era obiceiul atunci, cari, fiindcă eparhioţii lui erau musulmani, se întreţineau din ce culegeau prin ţerile creştine străbătute de dânşii. Căci ştim că veniau pe atunci mulţi clerici pe la noi din ţerile Orientului ca să-şi refacă budgetul: un Patriarh de Constantinopol stătuse în aceste părţi încă de la sfârşitul veacului al XVI-lea, apoi un Patriarh de Ierusalim trecuse prin Moldova în Rusia. Nu numai nevoia de a strânge bani îi aducea pe la noi, ci şi faptul că li era mult mai plăcut să locuiască o ţară bogată, încunjuraţi de foarte mare cinste, găzduiţi de prinţi, decât să vegeteze în reşedinţile lor asiatice, expuşi la o miserie aproape cotidiană, ca şi la toate insultele din partea unei populaţii de altă lege

In circumstanţele acestea a venit şi Macarie şi a petrecut la noi, cu excepţia unei excursii în Rusia Cazacilor de la Nipru, ai lui Bogdan Hmilniţchi, şi în Rusia Ţarului Alexie, vre-o patru ani de zile. A sosit la 1653, când Domnia lui Vasile Lupu se prăbu-

-şia, fiind înlocuită, nu fără frământări care au adus, când pe unul, când pe altul pe tron, de a lui Gheorghe Ştefan, iar, pe de altă parte, el a fost martor, la 1654, al împrejurărilor care au însemnat sfârşitul lui Matei Basarab şi suirea pe tron a lui Constantin Basarab zis şi Cârnul. A văzut, apoi, scoaterea lui Constantin şi aşezarea acelui Mihnea, fiul lui Radu Mihnea, deci nepotul de fiu al lui Mihnea Turcitul, care s'a grăbit să iea numele lui Mihai Viteazul, zicându-şi „Io Mihai Voevod" şi iscălind cât putea mai asămănător cu marele sau model, şi a repetat, după putinţa lui, foarte redusă, evenimentele din cariera marelui Voevod, ridicându-se contra Turcilor, până la o luptă de la Călugăreni, unde însă a fost bătut şi s'a retras la munte, de unde nu s'a întors niciodată, ci a trecut în Ardeal pentru ca acolo să-i rămâie oasele. A vorbit cu bizarul personagiu ambiţios, care-şi lua titlul de arhiduce, adecă „herţeg de Făgăraş şi Amlaş" şi până pe steagul care se află şi acuma la Museul din Belgrad, — titlu care a încurcat mai mult decât un istoric, crezându-se că Mihnea voià să fie privit ca un arhiduce de Austria, pe când vulturul cu două capete al stemei lui era acela al Impăraţilor bizantini. A fost martur al măcelului boierilor cari nu voiau să primească a servi politica aventurierului [1].

După aceste explicaţii să venim la informaţiile pe

[1] Povestirea, în limba arabă, de o foarte mare întindere, a diaconului Pavel a fost tradusă englezeşte întâiu şi pe urmă ruseşte, iar în limba noastră ea are o traducere după cea englesă, de Hasdeu, în *Arhiva Istorică* şi, mai târziu, după aceiaşi versiune, de d-ra Emilia Cioran, — fără a mai vorbi de traducerea, exactă ca formă, dar nu corespunzătoare ca fond istoric, începută de d. Popescu Ciocănel, după textul arab. Păr. Radu, profesor la Facultatea de Teologie din Chişinău, pregăteşte o ediţie a textului arab.

care ni le dă Pavel de Alep cu privire la ţerile noastre.

De la început se poate spune că această călătorie este de sigur de cea mai mare importanţă pentru cunoaşterea împrejurărilor în care Vasile Lupu a pierdut tronul Moldovei: e o expunere paralelă cu aceia, aşa de bogată, a cronicei moldoveneşti din această vreme, care este a lui Miron Costin, pe care de sigur l-a văzut şi Patriarhul sirian la Iaşi, în legăturile lui strânse cu boierii de căpetenie ai Moldovei. In ce priveşte însă obiceiurile, datinile de guvernare, ca şi aspectul oraşelor şi satelor, descripţia Curţii, a caselor boiereşti şi toate amănuntele privitoare la cultură, în general, ştirile lui Pavel de Alep sânt mult mai numeroase şi mai importante pentru Ţara-Românească decât pentru Moldova. Şi aici el are o valoare de cronicar: cele spuse de dânsul despre suirea pe tron a lui Constantin Şerban şi luptele acestuia şi ale lui Mihnea Radu sânt de cel mai mare folos, chiar pentru istoria militară (retragerea lui Constantin în munte, încunjurarea Câmpulungului cu tranşee, fixarea lagărului la Rucăr, unde credea să poată resista, înrolarea soldaţilor la Târgovişte, de faţă fiind Mitropolitul, care cere jurământ oştaşilor, scăderea birului pentru ca, în schimb, ţara să fie datoare a susţinea milităreşte pe Domn). Dar ceia ce interesează mai mult în această parte e însăşi icoana ţerii, mai bogată decât a Moldo ei, că i Pavel a cutreierat principatul muntean de la un capăt la altul, de la satele ialomiţene la Baia-de-Aramă şi de la Cornăţelul din faţa Silistrei până în regiunea Brâncovenilor, iar, dincolo de Olt, şi până în regiunea Cerneţului. Pe lângă aceasta, ştirile sânt cu atât mai interesante, cu cât n'avem, ca pentru Moldova, o expunere paralelă în Bandini.

Este, de altfel, şi o deosebire în ce priveşte felul de expunere al misionarului italian şi al diaconului sirian. Cel d'intăiu face şi o descriere de călătorie şi dă, în acelaşi timp, şi note desfăcute din această expunere: o o carte alături de zugrăvirea unui drum, pe când Pavel de Alep, om mai simplu, mai patriarhal, are mai puţin în minte noţiunea cărţii ce s'ar putea şi publică, ci el se mărgeneşte să spuie pe unde a fost, ce a văzut, ce oameni a întâlnit, ce lucruri i-au produs impresie, insistând mai mult asupra celor bisericeşti. E o călătorie în sensul medieval al cuvântului, Orientul, pe vremea aceasta, fiind, supt toate raporturile, în urma Occidentului, care avuse o desvoltare mai răpede.

Să începem cu ceia ce din călătoria lui Pavel de Alep, poate fi considerat ca paralel cu lucrurile pe care le spune Bandini. După ce am văzut Boboteaza la Iaşi, aşa cum e descrisă de acesta, să venim la descrierea aceleiaşi serbători aşa cum o înfăţişează, cu câţiva ani mai târziu, călătorul asiatic.

El asistă la 1653, la slujba aceasta a Bobotezei, fiind de faţă unul din oaspeţii Domniei, Mitropolitul de Târnova , Scaun care avea de multă vreme legături cu ţerile noastre, prin Grecul Dionisie Ralì, intimul lui Mihai Viteazul, pe care-l ajutase cu sfaturile lui, făgăduind a-i pune la îndemână forţele de răscoală ale Bulgariei şi, ca rudă după mamă, probabil, al lui Mihai, fiind însărcinat, în 1600, cu conducerea Bisericii moldoveneşti. Patriarhul de Antiohia stropeşte casa domnească cu sfiştocul, şi i se aruncă, aşa cum a rămas obiceiul până azi în părţile noastre, un dar în căldăruşă. Domnul trimete apoi, după un obiceiu pe care-l găsim la Constantinopol; musica lui pe la boieri,—musica orientală, la care mai târziu numai se va adăugi şi cea „nemţească". In ce pri-

-veşte înfăţişarea generală a serbătorii se spune: „mulţimea şi bucuria gloatelor în Ţara-Românească la Bobotează întrece tot ce se petrece în Curţile celor mai mari principi creştini, judecând după ce am văzut şi am auzit".

Acum, tot în ce priveşte serbătoarea aceasta, pe care o înfăţişează deocamdată în linii generale, iată ce spune mai pe larg acelaşi scriitor cu privire la Moldova.

Se scot toate trupele de care dispune Domnul şi se formează un gard de la mănăstirea Trei Ierarhilor— pe care o şi descrie îndată, ca şi alte clădiri, —pană la Curte, pe care noi o cunoaştem bine prin Bandini. Soldaţii poartă steaguri, care sânt în acelaşi timp prapuri de biserică; se descarcă „puşti" (adecă tunuri). La slujba bisericească iea parte Patriarhul de Antiochia şi, evident, Mitropolitul ţerii, cu toţi episcopii şi unii pribegi balcanici cari-şi cautau rostul la noi, ca acel nominal şef al Bisericii sârbeşti care e Vlădica de Peč, şi el cu titlul patriarhal, Gavriil. Se împart lumânări poporului, şi, data aceasta prin excepţie, se întinde masa pentru slujbă în biserică: pe masă se aşează un lighian de argint cu moaşte. Domnul, care luase loc pe tron, se scoboară de pe scaunul său; Spătarul însuşi ţine lumânări pentru dânsul. Se fac rugăciunile de sfinţirea apei. Iar, după ce slujba s'a isprăvit, acolo, în biserică, toată lumea iese ca să asiste la scufundarea crucii în Bahluiu.

Alaiul se desfăşoară frumos, doi câte doi, supt steaguri şi în fluturarea lumânărilor. Se sparge ghiaţa, se aruncă o cruce şi, adauge povestitorul, se îndeplineşte o datină — care a servit une ori spre a ne înfăţişa ca popor sălbatec, prigonind pe cei de altă credinţă, — de a se da brânci cuiva în apă. De

data aceasta au fost zvârliţi aşa câţiva copii, cari au ştiut să iasă din baia forţătă. Pe urmă Mitropolitul şi Patriarhul stropesc cu aghiasmă pe cei de faţă, şi, când Domnul primeşte picăturile de apă sfinţită, boierii în blănuri de ceremonie, sânt stropiţi şi ei.

Se aşează pe urmă un scaun înaintea uşii, pentru Domn şi se petrece ceia ce am văzut şi la Bandini, adecă „purificarea" cailor. Armăsarii sânt aduşi acoperiţi cu valtrapuri de brocard împodobite cu mărgăritare şi pietre scumpe, şi, pentru mulţămirea publicului, după un vechiu obiceiu bizantin, care la orice pompă amesteca şi un element de ridicul, comişii cei mici apar călări pe catâri şi măgari, ca să râdă lumea. Totul se isprăveşte cu banchetul, la care cântă musica şi toate tunurile se descarcă. Seara se împart, în locul decoraţiilor noastre, caftane. Patriarhul e condus acasă cu cântăreţi. A doua zi, musica felicită pe Voevod.

In ce priveşte contactul Domnului cu supuşii săi, ca judecător de primă şi ultimă instanţă, iată ce se spune despre Divanul lui: el se ţine în fiecare zi, une ori şi dimineaţa şi după-amiaza (pe vremea lui Istratie-Vodă Dabija, care domneşte pe la 1660, şi care era din părţile Odobeştilor, obişnuind a bea vin din oala de lut, căci zicea că numai aşa are gust, nu venia nimeni la Divanul domnesc decât dimineaţa). Sâmbătă era judecata criminală, şi Pavel de Alep însemnă, ca şi alţii, marele număr de osândiţi [1]; în douăzeci şi trei de ani ai Domniei lui Vasile fuseseră pierduţi peste 40.000 de ucigaşi şi tâlhari. Ca pedepse, întăia oară era bătaia, tortura şi legarea la stâlp, pe urmă se tăia o ureche, apoi şi urechea cealaltă, iar moartea venia numai în rân-

[1] V. şi Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 231.

dul al treilea. Şi preoţi au suferit aceste pedepse. Pentru femei întăia oară era bătaia, fireşte, a doua oară tăierea nasului, — un desastru, cel puţin până la oarecare vrâstă, — iar după aceia legarea la stâlp şi în sfârşit înecarea, care, după cât se vede, se făcea mai mult pentru vinovăţii mai speciale femeii[1].

In ce priveşte judecarea delictelor, ca tulburarea liniştii, nu judecă Domnul, ci, am zice, prefectul de poliţie, Aga, care odată fusese între dregătorii militari şi acum nu mai are caracterul militar, ci îndeplineşte numai funcţiuni poliţieneşti. Aga avea un băţ, şi, întâmplător, şi o bardă pentru trei categorii de persoane: acei cari băteau, cari făceau scandal pe stradă şi acei cari vindeau strâmb.

La ospeţe Vodă e servit în argint şi aur (se întrebuinţează şi furculiţe). El stă în jeţ de catifea. Talerele se aduc la masă acoperite, şi ce nu-i place stăpânului e pus supt masă. Spătarul ţine cuca, sabia, sceptrul; Păharnicul serveşte, dând vinul şi — berea, în cupe de sticlă, de porţelan şi argint; el gustă întăiu felurile. Uşerii cu toiege de argint păzesc. Un păhar de bere vine după doua-trei de vin; masa ţine până seara. Cântăreţii zic arii bisericeşti supt icoanele aprinse. Iar Vodă vorbeşte din autorii bizantini şi din poesia turcească.

Venim acum şi la alte ştiri privitoare la Moldova.

La Iaşi, pe care nu-l descrie în întregime, Pavel de Alep atrage atenţia asupra bisericii celei mai frumoase pe care a clădit-o Vasile Lupu: Trei Ierarhii. Era nouă, încunjurată de un zid cu turn care purta un ceasornic. Toată de piatră cioplită, cu două brâie şi două turnuri, ea cuprinde mormântul Doamnei

[1] Aşa se făcea la Constantinopol, a cărui influenţă se vede acum în toate.

Tudosca, întâia nevasta a lui Vasile, şi a fiilor Domnului, între cari cel slabanog, care, trimis pentru băi la Brusa, în Asia Mica, a murit acolo şi trupul s'a adus în ţară. Mormintele erau acoperite cu un covor de matasă, şi candele de argint atârnau de-asupra lor[1]. In biserica se vede chipul Doamnei şi al celor trei copii morţi, căci se pare că Tudosca avuse şi alţi doi copii mai mici. Se lauda mult bogăţia materialelor, stâlpii de piatra verde cu vine de aur, scarile de marmură alba, sicriul Sfintei Paraschive, ale carii moaşte fusesera aduse de bogatul Domn cu bani scumpi din Peninsula Balcanica, sicriu împodobit cu cuie de argint şi încunjurat cu candele din acelaşi metal, jeţurile de abanos de Constantinopol, policandrul cel mare. foarte frumos lucrat, sfeşnicele celelalte de alamă. „Biserica, aşa cum se înfaţişeaza, este mai frumoasă decât celelalte româneşti şi chiar cazaceşti", — destul de simple acestea pentru ca a noastră sa poata susţinea concurenţa. In apropiere era şcoala şi lângă dânsa baia cea mare, baia turceasca a lui Vasile Lupu, care a fost pastrată pană în timpul nostru, când Primaria a găsit cu cale să spargă cu dinamita zidurile cele vechi pentru a face baile pe care le apreciaza cine a fost pe acolo.

Se mai vorbeşte de Golia, care e biserica Doamnei, şi unde o icoana facatoare de minuni a scapat viaţa lui Ştefan, fiul Domnului; de Bârnova, cu heleşteul ei, unde Macarie e dus în rădvan domnesc cu şase cai, în tovaraşia Slugerului Ioan, un cunoscut de la Ierusalim; de Sf. Gheorghe, care se ţine de Muntele Sinai; de Sf. Sava, cu două cupole turceşti

[1] Refacerea lui Leconte de Noüy a făcut ca inelele domneşti ale morţilor, aduse apoi la Academia Română, să se găsească în gunoaiele aruncate pe râpa Bahluiului.

și nouă ferești, făcută de arhitectul Ienachi, îngropat acolo. Despre aspectul caselor particulare, modestele case ale mahalagiilor și țeranilor, se notează acoperișul, care, cu un termin de comparație din Răsărit, e asămănat cu „spatele cămilei", lavițele, scoarțele clădite, care împodobesc încaperea, cuptorul, care face ca, iarna, să fie cald ca într'o baie.

Imbrăcămintea veche, frumoasă, care acum nu se păstrează la femei decât în regiunile de munte, era pe atunci de întrebuințare generală, și sătencile nu se înveșmântau dincolo de Siretiu cu odioasele tulpane, polcuțe și fuste de astăzi. Părul se făcea colac, de-asupra se punea marama, care la cele mai bogate putea fi de catifea colorată. Jupânesele întrebuințau șaluri albastre de Alep (tot ce-i amintește Alepul e pomenit de calător, și, lucru curios, el știa, la 1653, că Petru-Vodă Munteanul, în exilul lui, fusese, pe la 1560, la Alep, — tradiție locală. Copiii se îmbracă foarte sumar și sânt dați chiar — cum spune și Bandini — prin zăpada ca sa se întarească.

Cât privește ale orașe, se pomenește Galațul, unde Patriarhul stă la mănastirea Sf. Dumitru, refăcută de Vasile-Vodă, pentru oaspetele sau, Patriarhul mazil Atanasie Patelarie, și închinata la Atos; alte opt biserici, cele mai multe de piatra doua ale Maicii Domnului, una a Sf. Mihail. câte una a Sf. Paraschive și a Sf. Gheorghe) sânt aici; la Precista, cu ziduri, se vad trei cupole și o clopotnița mare, facuta de un Grec din Brăila, probabil Dia. Apoi Vasluiul, unde, în legatură cu vechea biserică, se deșteaptă icoana lui Ștefan-cel-Mare, „vestit în razboaie și temut de toți, care se bate de patruzeci și patru de ori cu Turcii și Tatarii și adesea cu Polonii și Ungurii, biruindu-i pe toți și ajungând faimos". In apropiere de podul vechii lupte a lui Ștefan, Seânteia,

cu biserica lui Ştefan, a Sf. Paraschive. La Bârlad, biserica Precistei, cea Domnească, apoi Sf. Dumitru şi ctitoria lui Chiriac. Se vorbeşte şi de Tecuciu, cu trei biserici, de Focşani.

In treacăt numai se atinge Romanul. Regiunea sudică a Moldovei e rău prădată, din causa luptelor între cei doi Domni; şi chiar fără aceste lupte ea fusese straşnic jăfuită de Tătari şi Cazaci, cu câţiva ani înainte, când Vasile Lupu, care nu voià să-şi deie fata după Timuş, a trebuit să steie ascuns o lună de zile în codrii Vasluiului, ridicând şi o bisericuţă de stejar pentru slujba dumnezeiască în zilele acestea de restrişte.

Trecând în Ţara-Românească, se observă la Buzău o mănăstire de piatră şi biserica, mai mare, a Sf. Ecaterine, unde călătorii asistă la slujbă, lăudându-se cântările. Se face o comparaţie între evlavia din Muntenia şi cea din Moldova. Aceasta din urmă ţară e mult mai pompoasă, şi Vasile e înălţat în comparaţie cu Cazacii şi Ruşii din Moscovia. dar i se pare lui Pavel că Moldova s'a cam depărtat de vechea datină religioasă, şi, poate, de năcaz că primise daruri mai puţine, el zice: „Şi Tatarii sânt mai evlavioşi decât Moldovenii".

De la Buzău se trece la Târgovişte. Aici îi iese înainte Patriarhului Mitropolitul, care avea să părăsească în curând Scaunul său: Ignatie, „Sârb", adecă Bulgar, care ştia şi greceşte, pe lângă slavoneşte şi româneşte, apoi chiar turceşte şi limba persană. Oraşul e încunjurat cu un zid de lemn. Atrage atenţia frumoasa biserică pe care o făcuse cu câţiva ani înainte Vasile Lupu, biserica Stelei, numită astfel după negustorul care clădise pe acel loc un lăcaş mult mai modest. E în stilul Trei Ierarhilor,

cu ornamente de smalt verde bombat, care-i dau un caracter particular. O încunjură un zid de piatră. Pavel de Alep pomeneşte de o poleială pe din afară, asămănătoare cu cea din mănăstirea de la Iaşi, şi care ar fi costat 700 de galbeni veneţieni. Se mai înşiră bisericile Sf. Andrei şi Sf. Nicolae, care —o spunem în treacat — a fost distrusă, ea care purta încă pe ziduri fumul de la arderea Târgoviştii de către Sinan-Paşa, pentru a fi înlocuită cu un pretenţios hall modern.

De altfel Târgoviştea e plină şi azi de biserici vechi. Vom semnala Sf. Constantin, acoperită de curând peste ruinele ei, ale cării frumoase picturi se menţin, cu toate ploile.

Prelaţii sirieni merg aici la Curte cu Patriarhul, şi pentru întăia oară ei văd pe Matei Basarab. După descrierea ce i se face şi aici, nu mai este boierul viteaz şi generos din cei d'intăiu ani ai Domniei lui, ci un bătrân împovărat de vrâstă, ajuns zgârcit şi care poate fi acusat că e neospitalier: mai bine sânt primiţi călătorii de Turci şi de Tatari, spune Pavel, care adauge că, în general, călugărimea şi preoţimea n'aveau trecere la dânsul. Pe lângă aceasta, el era fireşte bănuitor faţă de călătorii cari veniau de la Vasile Lupu, cu care se găsise în termini răi. Era păzit de străjeri în roşu din rândul seimenilor, cari vor face în curând o ieşire revoluţionară şi impotriva Domnului lor, şi vor ajunge a prăpădi cu ei şi vechea oaste a ţerii.

Visita se făcea în ajunul Crăciunului, şi se observă pregătirile pentru această mare serbătoare.

In acea zi se sună tobele şi se adună oastea. Domnul apare în rădvan, căci rana capătată la Finta împiedecă pe moşneag de a călări. Musica porneşte, şi

se aduce în pompă vânatul pentru masa solemnă. Alaiul domnesc, la acest prilej, este de 10.000 de oameni. Se împart caftane. Pe urmă vine slujba bisericească: preoţii înfăţişează icoana lui Vodă. Musica apare, cu acelaşi drept de a felicita; alaiul e luminat cu felinare şi torţe. Mulţi dintre musicanţi erau Turci. In acest timp toate cârciumele erau deschise. pentru seimenii lui Vodă, dar ei ar fi respectat destul de bine disciplina ca să nu se îmbete niciunul.

Curtea, care se descrie cu ocasia acestei solemnităţi, e de piatră, încunjurată cu zid, chiar lângă Ialomiţa. Lângă dânsa e biserica, împărţită în trei, având · şi un compartiment pentru morminte, lucru care se întâlneşte în Moldova la Pobrata lui Petru Rareş şi la Slatina lui Alexandru Lăpuşneanu. Una din cele mai vaste ale principatului, e interesantă şi azi, după reparaţia din veacul al XVIII-lea, prin aceia că Doamna şi „fetele" ei, ca să asiste la slujba, întrau de-a dreptul de la Curte în biserică printr'un gang, aşezându-se în balconul de la care o scara foarte frumoasă de piatră duce în naos. Şi aici este turnul cu ceasornic, unde stătea străjerul cu toba.

In timpul cât se făcea slujbe de Crăciun, un felinar se ridica pentru ca să se arăte că circulaţia trebuie să înceteze; oricine ieşia pe stradă era oprit de strajă, care avea dreptul chiar să ucidă.

Matei Basarab însuşi apare cu Postelnicul şi Spatarul său, încins cu sabia, purtând buzduganul şi capacul. Dar nu stă până la sfârşitul slujbei, fiind foarte slab şi năcajit de moartea Doamnei lui, Elina, din neamul Nasturel, sora marelui cărturar Udrişte, care-şi zicea şi Oreste. Se aruncă bani mulţimii. Pe urmă vine masa, după datină, cu musică şi descărcături de tunuri; se închină dese ori din păhare mari de câte o ocă de vin: de trei ori pentru serbă-

toare, de trei ori pentru Patriarhie, de trei ori pentru Voda; se bea până ce lumânările, topite cu desăvârşire, dau semnul de plecare. Atunci se împart caftane egumenilor, iar clerul cel sarac primeşte bani legaţi în năframe. In tot timpul mesei cânta şi aici preoţii şi copiii de casă.

La Anul Nou se va da un nou ospăţ, şi se va presinta un peşcheş Domnului.

Iată acum şi descrierea Bobotezei: serbarea se face într'un singur loc, de şi Târgoviştea avea „optzeci de biserici, cât Alepul şi Damascul împreuna". Mitropolia, pe care a stricat-o cu desăvârşire Lecomte du Noüy, samănă cu a Cazacilor şi cu Sfânta Sofia, având douasprezece turnuri, Lângă dânsa era casa Mitropolitului, împodobita cu picturi represintând Facerea Lumii, Ierusalimul, Muntele Sinai, Atosul. E aici o soba de olane colorate, ferestile sânt gotice, chipuri de sfinţi se văd pe păreţi; în unghere scânteie arme, frâie scumpe. Masa se iea într'o foarte frumoasă sală cu ferestile dând în grădini şi livezi. Serviciul îl fac „comişi" ai Mitropolitului, îmbrăcaţi în blănuri de samur.

Acum se intră în carnaval: nunţile sânt dese. Pavel de Alep le descrie. Mirele merge calare pe strada cu musica după dânsul; mireasa-l aşteaptă, încunjurată de prietenele ei. Se face un joc în jurul casei, împărţindu-se flori artificiale, lucrate la Veneţia şi în Germania. Slujba cununiei se face în biserică, niciodata acasă, şi mireasa, care umblă cu părul descoperit, primeşte o năframă din care nu se vor mai desface cosiţele ei. Şi călătorul judecă: „femeile, fetele sânt fără pată, curate, cuviincioase în purtarile lor".

Pavel are prilejul să vada şi o îngropare de om bogat. In Târgovişte nu se întrebuinţeaza obiceiul popular al bocitoarelor. Cheltuiala de îngropare se

ridică până la 200 de galbeni, sumă extrordinar de importantă pentru vremea aceia şi care arată că societatea era foarte luxoasă. Bărbatul care şi-a pierdut nevasta se poartă cinzeci de zile cu capul gol, femeia vaduvă, cu părul despletit în tot acelaşi timp.

Ajungem la serbătoarea Invierii. Domnul stă în biserică pe tron — era încă Matei, care se apropia de sfârşitul vieţii lui, căci va muri în April, în Curte, la aier liber. Pe urmă, după ce se mântuie slujba, se scot scaune afară din biserică, pentru el, pentru Patriarh şi Mitropolit. Se cântă „Hristos a înviat" de cor, în greceşte şi slavoneşte. Domnul îngenunche şi sarută Evanghelia; Patriarhul îl sărută pe frunte de trei ori; puştile pornesc. Urmează danţul, luminaţiile, în zgomotul tutulor tunurilor, şi ospeţele cu glume. Toată săptămâna, spune el, prăvăliile sânt închise, afară de măcelării şi de cei cari vând produse alimentare.

Puţin după aceasta, la moartea lui Matei, putem, prin acest călător, să asistam la o îngropare de Domn şi la alegerea urmaşului. Alegerea se face înainte, poate chiar până a nu-şi fi dat sufletul Matei. Mitropolitul Ignatie şi boierii aleg în piaţă pe Constantin, care se îngrijise să fie de faţă pentru a înlocui pe Diicul, rivalul său, şi avea toţi seimenii la îndemână. Mitropolitul iese înaintea bisericii şi zice: ,Domnul vostru este mort; pe cine voiţi să ridicaţi în locul lui?". Mulţimea răspunde: „Pe nimeni altul nu-l voim decât pe Constantin fiul lui Şerban-Vodă". Atunci noul Domn e dus în biserică şi aşezat pe scaun. A doua zi crainicii chiamă lumea la Curte. Constantin, de şi proclamat, se ascunde, cum făcea Papa la Roma şi Impăraţii la Constantinopol; e dus în biserică şi aici se cântă: „Vrednic este"; i se pune dulama, calpacul, surguciul; boierii vin de-i

sărută mâna. Aceasta s'a făcut la 9 April 1654.

Domnul cel nou dăduse garanţia că oastea nu va prăda. Căci obiceiul la Constantinopol, când muria un Sultan, era ca, trei zile, Ienicerii şi Spahiii să facă orice pentru ca a treia zi să se presinte iarăşi, liniştiţi, la. serviciu.

După ce se îndeplinesc toate lucrurile acestea, vine jurământul boierilor. Boierii sânt în biserică, oastea în Curte. Se pun două mese: la una este Mitropolitul, la cealaltă Patriarhul (de obiceiu era numai una). Stau acolo oamenii cari notează juramântul, şi se spune: „Juraţi pe această sfântă Evanghelie şi pe această sfântă cruce că veţi fi cu Constantin-Vodă, fiul lui Şerban-Vodă, un suflet şi un sfat, ascultându-l şi ajutându-i fără viclenie, atât în faţă, cât şi în dos, neascunzând de el nimic ce trebuie să-i fie ştiut, în tot cursul vieţii lui şi a voastre. Nu veţi fi vânzători către el, nici veţi lucra împotriva lui. Iară, dacă vă veţi arăta vânzători sau uneltitori, sau cu suflet neadevărat, sau neprieteni, blăstăm asupra voastră."

Acuma boierii vin de sărută mâna Domnului şi poala hainei, apoi vine oastea, în frunte cu Spătarul-cel-Mare, cu Aga Seimenilor, cu Marele-Căpitan, cu căpitanii, cu iuzbaşii sau ofiţerii inferiori. Sânt aşa de mulţi, încât abia o parte a izbutit să sărute mâna Domnului, rămânând ca în zilele următoare să urmeze ceremonia. Indată pleacă un număr de călăreţi cu vestea în ţară. Clerul, timp de patruzeci de zile, este admis pentru a felicita pe noul Voevod. Acelaşi timp e acordat ostaşilor de prin sate, aşa-numiţii „roşi de ţară".

Numai după aceasta se ajunge la îngroparea lui Matei, care e foarte simplă. Se pregăteşte un pavilion cu trei scaune; o mie de persoane se adună acolo. Con-

stantin, noul Domn, se înfăţişeaza înaintea rudeĭ sale foarte îndepărtate şi se închina. Mortul e întins într'un sicriu împodobit, în haine foarte luxoase încheiate cu nasturi de aur şi argint; are pe frunte calpacul. E acoperit cu un ginlgiu alb purtând o cruce de aur. De-asupra sicriului se întinde o pânză zugrăvită. Mulţi îl regreta; femeile plâng. Se împart lumânări, şi se începe slujba în limba slavona şi în cea grecească; la Evanghelie femeile se pun în genunchi. După ce se mântuie slujba, se fac pomeni, dându-se şi preoţilor. Boierii urmeaza sicriul doi câte doi. Matei e îngropat în pronaosul bisericii domneşti, de unde va fi strămutat la Arnota. în părţile Olteniei.

Indată după aceasta Constantin face o excursie în afară de oraş, şi pentru rugăciuni de ploaie. Oastea cu steagul merge cu dânsul. El împarte bani de argint slujitorilor, iar populaţia aduce un fel de prinos ca la regii patriarhali din antichitate: grăunţe de orz şi ovas, miere, flori de lămâie şi portocal şi chiar lucruri trebuitoare pentru masa Domnului: berbeci, raţe, gâşte, oi şi peşte.

După aceasta Vodă se întoarce la Târgovişte. şi gândul lui cel mare este, acum, să primeasca întarirea de la Poartă, pentru care i se cer 175.000 de galbeni.

Şi aici, cu prilejul aşteptării steagului, se vorbeşte de unul dintre cei mai însemnaţi boieri ai Ţerii-Româneşti: Postelnicul Constantin Cantacuzino, tatăl lui Şerban-Voda şi al lui Constantin Stolnicul, bunicul lui Brâncoveanu, om învăţat, foarte blând, ambiţios numai pentru copiii lui şi care avea să isprăvească zugrumat în trapezăria de la Snagov, pentru bănuiala că fiii lui umbla după Domnie. El e povaţuitorul tuturor boierilor, şi nimic nu se face

fără sfatul și îndreptarea lui. Căci familia Cantacuzineștilor era din cele mai mari și mai strălucitoare: la Măgureni, la Mărgineni, la Filipești, la Coeni, unde avea moșii, se înălțau adevărate palate, lucrate cu cel mai bun gust, împodobite înăuntru cu tablouri murale. Se observă că niciodată boierimea nu se întrecuse atâta la facerea de locuinți trainice și frumoase ca în acest moment, și aceasta va ținea până la sfârșitul Domniei Brâncoveanului: patruzeci de ani de mare prosperitate a boierimii indigene.

Pentru ca sa se vadă cum se înfățișa cel mai bogat boier al țerii, iată ce spune Pavel de Alep despre Brâncoveanul cel bătrân, Preda, bunicul acceluia care va fi Domn. El avea așezarea lui de căpetenie în Oltenia, chiar în satul Brâncoveni de unde plecase Matei. Aici ține 12.000 de capete de vite, 30.000 de oi, 400 de boi, 1.000 de bivoli, 4.000 de porci și are 800 de stupi pe posesiunile lui din 200 de sate. Anual trimitea Turcilor 1.000 de boi și 10.000 de oi. Ca servitori avea 1.500 de Țigani: fiecare familie, de Sf. Gheorghe, da 6 dinari Domnului. Erau și lautari și artiști adevărați.

Altfel, omul acesta, așa de bogat, era de o simplicitate de moravuri admirabilă. La masă bea numai apă. Foarte milos, a făcut biserici pană și în Ardeal, unde Craiul țerii, cu situație regală, îi zicea: tată. La moartea lui Matei a luat asupră-și întreținerea tuturor mănăstirilor acestuia, care erau vre-o patruzeci. La miezul nopții se trezia ca sa citească Psalmii, și la biserică îndeplinia și funcția de dascăl, cântând în strană. Când poftește lume la masa. o servește însuși. Se bea vin și aici, dar tot pentru scopuri sacre: pentru Dumnezeu, pentru Hristos, pentru Sf. Treime, pentru Maica Domnului, pentru hramul zilei, pentru biserica de acolo. Pe urmă numai se

trece la politică şi se bea: pentru Sultan, pentru Domn, pentru Patriarh, pentru copiii Domnului, pentru neamurile lui, pentru servitorii Patriarhului, pentru preoţi, pentru diaconi, pentru nobili, pentru ţerani. In felul acesta ni se spune că se pot bea şi treizeci de păhare de vin.

Rămân acum însemnările despre localităţile pe care le-au visitat Sirienii. Nu vom urmări descrierea în amănunte, ci vom indica numai itinerariul şi ce se află mai important în cale.

Pavel de Alep a fost şi la Curtea-de-Argeş. Aici spune că sânt nouă biserici, dar cea mai frumoasă, fireşte, este mănăstirea, al cării egumen iese înaintea Patriarhului. Aici se făcuseră de curând lucrări de Matei Basarab; şi clopotniţa era clădită de dânsul, de zid, dar se dărâmase. Mitropolia de la Bucureşti, care se făcea tocmai pe vremea aceia, de Constantin Basarab — pentru a fi apoi schimbată cu totul de Fanarioţi—, era după modelul de la Argeş, după cum tot după acest model e făcută şi biserica de la Cotroceni. Se descrie biserica argeşeană în amănunte, arătându-se cum erau sculpturile, păsările de aramă care se învârtiau la bătaia vântului, turnurile care uimesc prin aşezarea lor răsucită. Este, dacă nu cea d'intăiu presintare a mănăstirii, pentru că Saşii dau una şi mai veche, dar foarte scurtă, despre Argeş, la începutul veacului, cea d'intăiu mai întinsă şi plină de admiraţie din partea unui om care cunoştea îndestul Orientul ca să-şi poată da sama de frumuseţa unei asemenea clădiri.

Tot aşa e înfăţişată zidirea, mai veche decât Argeşul, pe care Neagoe-Vodă a încercat s'o întunece, Sfântul Nicolae din Viile Târgoviştei, sau mănăstirea Dealului, care a fost refăcută supt Vodă-Bibescu, stri-

cându-se total interiorul. Aici se relevează „mosaicurile” care erau odinioară pe turn—probabil e vorba de sculpturi—şi ferestile mai înguste, care aveau o garnitură de marmură albă. In loc să fie în mijlocul unei curţi oarecare, zidirea era încunjurată atunci de o frumoasă grădină.

Călugării asiatici au mai fost la Ocnele Mari, la Mănăstirea dintr'un lemn, la Bistriţa, unde au văzut moaştele Sfântului Grigore, care, cum se ştie, au fost furate de Unguri în timpul războiului. pretextând că ar fi ale Sfântului Ioan de Capistrano. Nu lipseşte din descriere Arnota, unde nu era îngropat încă Matei Basarab.

La Târgul-Jiiului se semnalează mine de fier, la Tismana se pomenesc toate legendele în legătură cu Sf. Nicodim, la mănăstirile Gura-Motrului şi Bucovăţ, se dau note sumare. Despre Craiova nicio ştire, dar de Caracăl este vorba, ca şi de Segarcea şi de mănăstirile de pe cursul Oltului. In regiunea Bucureştilor, pe lângă Văräşti şi Coeni, pe lângă Grădişte şi Comana, cu palatele lor, avem Dobrenii lui Constantin Basarab, care era fiul nevestei preotului de acolo cu Radu Şerban. Biserica se păstrează şi acum, cu mormântul acestei vinovate Elina.

Despre Buzău, şi mai ales despre Râmnic, despre Ploieşti, nu sânt lămuriri, dar se vorbeşte mai pe larg de Baia-de-Aramă. Se arată şi cum se exploatau minele, unde arama fusese găsită tocmai supt Matei Basarab. Piatra e crăpată cu un foc teribil, pe urmă se face topirea în cinci-şase cuptoare, cu foale mişcate de apă. Se lucrează şi zi şi noapte. Pe urmă se pun straturi amestecate de lemne şi mineraiu, şi se arde cuptorul din nou. Arama ce se scoate de aici e mai bună decât cea din Asia Mică, şi e dusă până în Brusa şi Trapezunt. Intr'un an

s'au scos 600.000 de ocă. Exploatarea este aşa de intensă, încât păduri de plopi şi de salcii din regiunea aceasta sânt aproape desfiinţate.

In sfârşit vom încheia aceste note asupra stării Ţerii-Româneşti la jumătatea veacului al XVII-lea cu două feluri de ştiri pe care nu le găsim aiurea. Falşul Mihai-Vodă,. Mihnea, fiul lui Radu, petrecuse foarte mulţi ani în Seraiu, aşa încât putea fi socotit ca Turc şi, chiar în ce priveşte moralitatea lui, boierii spuneau multe poveşti. Era însă un om foarte inteligent, ştiind ungureşte, poloneşte, turceşte, limba persană. Ca Domn, a căutat să înlăture părerile rele despre dânsul, adunând un sinod, pe care l-a presidat, fixându-se norme în ce priveşte disciplina; a avut corespondenţă şi cu Patriarhul constantinopolitan în această privinţă. Apoi a sfinţit biserici, ţinând frâul calului Patriarhului de Antiohia, cum era obiceiul, în Apusul medieval, faţă de Papă. Ceremoniile acestea ale lui Mihnea Radu sânt zugravite foarte pe larg de Pavel de Alep: avem la dânsul o descriere de sfinţire de biserica, facută de Domnul însuşi, care îndeplineşte această funcţiune ca vechii Impăraţi din Constantinopol, Tot aşa descrierea încoronarii lui Mihnea Radu,— dătătorul de canoane nouă, ca Imparaţii Bizanţului , cu o strălucire care n'a fost întrecută.

In sfârşit, ca obiceiuri populare, cu prilejul călatoriei în Oltenia, calugărul descrie şi o nuntă la ţară. Nimeni nu pleca de acolo fără să capete trei colaci şi trei păhare de vin pline. Inainte de nuntă se pun brazi la uşă şi pe drum. Mirele vine calare, se împart şaluri, care erau un obiect de foarte mare preţ. Socrul dădea ginerelui un cal şi un surguciu. Pe urmă apare mireasa, în rădvan, întovărăşită de

fratele ei, urmând după ea carăle cu zestrea. Tatăl şi mama miresei primesc pe diac ca să înfăţişeze izvodul. Se începe apoi băutura. Banii cari se strângeau se pecetluiau într'un şervet. Socrul înfăţişcază ginerelui său o sabie cu teacă de brocard şi catifea, iar tatăl da fiului o haină cu samur. Inainte de a se începe ciocnirea păharelor, care durează foarte multă vreme, este un moment frumos acela când miresei i se dă un lanţ de argint şi cheile casei, făcând-o doamna gospodăriei celei noi.

Luxul era mare. Se întrebuinţau vase de argint la casele bogate. Se întindeau covoare speciale supt picioarele mirelui, dăruite obişnuit de acela care cunună. Mireasa purta un val de mătasa trandafirie. Asupra mulţimii se aruncau ştergare, cofeturi, migdale cu zahăr. Ospăţul putea cuprinde şi cinci, şase sute de tacâmuri.

Ginerele apărea cu calpacul pe cap, chiar daca Domnul era de faţă, căci el e Impărat cu cunună în ziua aceia. El serveşte însă, pe de o parte, pe mireasă, pe de alta, pe Domn. Pe urmă se înfăţişeaza în numele soţilor tava pentru ca să dea cine vrea daruri. Darurile erau une ori şi câte o moşie întreaga; unii făgăduiau cai, boi, porci, robi.

XXI.

Alți călători supt Matei Basarab și Vasile Lupu

Iată încă doi călători cari au fost în Moldova lui Vasile Lupu, călători foarte puțin cunoscuți și aproape neîntrebuințați, iar un al treilea, abia descoperit, tratând despre înfățișarea principatului muntean în Domnia urmașului lui Matei Basarab, Constantin, și el Basarab, pentru pretențiile la descendența lui din vechea dinastie, dar zis și Constantin Cârnul, pentru că, fiind pretendent la tron, i se „tăiase nasul".

Avem întâiu cele spuse de un general unguresc din Ardeal care a jucat un rol foarte important pe vremea lui și care, la isprăvitul carierei, a ajuns și prinț al Ardealului, unde, om foarte viteaz, a stăpânit puțină vreme, murind pe câmpul de luptă, după o mare înfrângere, într'o seară de iarnă, când trupul lui a fost găsit alături de cele, numeroase, ale tovarășilor săi căzuți. E Ioan Kemény, care ni-a lasat și însemnări de cele văzute la noi, precum și amintiri privitoare la captivitatea lui la Tatari după o expediție la care Domnii noștri, Gheorghe Ștefan, urmașul lui Vasile Lupu, și acel Constantin Basarab, au participat și ei. După această expediție din 1657 a lui Gheorghe Rákóczy al II-lea, Kemény, prins de Tatari, a descris cele pățite în robie cu amănunte

destul de interesante pentru ca povestirea lui să fie tradusă şi în româneşte, de un contemporan[1].

Kemény János ştia ceva româneşte. El avea legături, pe care nu le putem toate fixà, în Moldova şi chiar în Ţara-Românească, aşa încât, când era vorba să se trimeată o solie secretă printr'un om de importanţă, care să aibă înfăţişare şi, pe lângă aceasta, un om având prieteni în ţerile noastre, prinţul Ardealului se adresà de preferinţă lui Kemény. Astfel el a fost trimes şi ca general la 1637, ca să apere pe Matei Basarab de cea d'intăiu năvălire pe care a făcut-o în Muntenia Vasile Lupu. Plecat din Făgăraş, a trecut pasul Buzăului cu o oaste alcătuită în cea mai mare parte din Secui. Vasile-Vodă, din causa împrejurărilor defavorabile în care se desvolta întreprinderea lui, s'a retras, şi n'a fost nevoie de luptă.

Aceasta se poate considera ca întăia călătorie a lui Kemény în părţile noastre, mărgenită la un scurt drum fără resultat. După trecere de câţiva ani însă, la 1641, Vasile Lupu a avut faţă de Rákóczy, un om foarte de treabă, care a întreţinut legături cinstite cu ţerile noastre, observate şi de o parte şi de alta fără atitudini de suzeran şi vasal, o purtare care nu i-a plăcut prinţului ardelean, şi acesta a trimes atunci pe Kemény să facă anumite mustrări, sprijinite pe acte, pe scrisorile înseşi de legătură între Moldova şi Ardeal, redactate, spune memoriul, şi lateineşte şi romăneşte. Căci, adăugim, era o vreme când documentele diplomatice romăneşti apar destul de des, alături de inscripţiile din biserici, care se făceau odinioară slavoneşte numai. Aşa fiind, atunci, la 1644, Kemény pătrunde în Moldova cu această misiune,

[1] Am tipărit text şi traducere în vol. XV din colecţia Hurmuzaki, p. 1266 şi urm.

întovărăşit de Acaţiu Barcsai, care a ajuns pe urmă principe al Ardealului, un nobil, de origine românească (János=Akos—, dar şi „Iacoş” i se zicea de-ai noştri).

După aceia Kemény, trimes de noul prinţ al Ardealului, Gheorghe Rákóczy al II-lea, trufaş şi nestatornic domn, a ţinut să iea parte la căsătoria fetei celei mai mari a lui Vasile Lupu, Maria, cu unul dintre cei mai puternici seniori lituanieni, Ianus Radziwill. Căci în Lituania nobilimea era rusească şi de religie ortodoxă: unii Lituanieni trecuseră la catolicism, dar familiile cele mari rămăseseră ortodoxe, cu toate că vorbiau poloneşte şi au făcut parte din aristocraţia polonă până la sfârşit.

Invitaţia de căsătorie ni s'a păstrat, anume cea trimeasă principelui de la Berlin sau, cum se zicea atunci, de la Colonia-pe-Sprea. E datată 1-iu Novembre 1644, iar nunta a avut loc la 5 Februar 1645[1].

Solul întră pe la Trotuş. Il întâmpină un boier, viitorul mehmendar, care caută pe oaspeţii de samă la graniţă chiar. Ii aduce caii, şi pornesc. Aproape de întrarea în capitala, iese înainte Marele-Vistier cu carăta domnească, şi-i duce la un conac pompos. Iarăşi se dă un ospăţ, la care se văd vasele acelea de argint. Kemény are prilej să vorbească româneşte cu Voevodul.

In această nouă călătorie Kemény a fost întovărăşit nu numai de Barcsai, care probabil ştia foarte bine româneşte din causa originii sale, şi de un Mariassy István, împreună cu alţi nobili unguri. Din partea lui, mirele venise cu suită foarte numeroasă de oameni foarte bogaţi, ca unul care juca un rol important în regatul polon.

[1] Am publicat invitaţia în *Acte şi fragmente*, I.

Avea o suită de 2.000 de Poloni, o mică armată care întovărăşia pe peţitor. Trimesul ardelean face o comparaţie între felul cum erau îmbrăcaţi ai lui şi felul cum erau îmbrăcaţi Polonii şi boierii moldoveni. Şi de aici se vede că Vasile Lupu avea o Curte de o strălucire extraordinară. Om foarte bogat, stăpânind multă vreme, având ceia ce se chiamă geniul financiar şi, pe lângă aceasta, o mare mândrie, care-l făcea să se considere ca un pretendent posibil la coroana Bizanţului—, odată Polonii voiau să facă o expediţie cruciată în contra Constantinopolului, şi el se visa în situaţia pe care din scrierile pe care Grecii i le adresau lui Vasile se vede că în dorinţile lor i-o atribuiau, — dătător de legi, după Basilicalele altui Vasile, Bizantinul, Domnul Moldovei nu se lăsa biruit de nimeni în ce priveşte luxul.

„Intr'adevar", spune Kemény, „pe curtenii lui Vodă nu-l întreceau Polonii în frumuseţa şi bogăţia îmbrăcăminţii." Erau înveşmântaţi în haine de mătasă, purtând blănuri scumpe de râs (linx).

Invitaţii erau de două feluri: Poloni, cari represintau în ce priveşte cultura socială ceva mai mult decât Ungurii din Ardeal şi poate, supt anume raporturi ale politeţei occidentale, deosebită de cea orientală, ceva mai mult decât noţiunea vieţii sociale de la noi. Prin urmare a fost o parte din masa aceasta şi pentru Poloni. După ce au plecat ei, pe urmă a venit partea cealaltă, pentru Vodă şi pentru invitaţii lui unguri. Au început să bea din nou cei ce rămăseseră, şi au băut, spune Kemény, „pănă li s'a urât". Apoi Vodă, politicos faţă de represintantul Craiului ardelenesc, un vechiu şi bun prieten, s'a grăbit să conducă pănă la scară pe oaspete. Acesta, care ştia ce se datoreşte unui prinţ stăpânitor, s'a împotrivit spuind: „mai bine să mă

culc aici", iar Vasile Lupu, care urmà politeţa Bizanţului, a ripostat: „mă culc şi eu aici dacă te culci dumneata".

Se descrie apoi şi masa de nuntă. Mâncările erau foarte bine gătite, după datina polonă, nu cea turcească, —Domnul gândindu-se la stomahul ginerelui şi al invitaţilor lui; erau şi multe plăcinte, care, acestea, nu sânt polone. Mâncările se serviau în vase de argint, despre care ni putem face o ideie prin ce s'a păstrat în anume biserici ale noastre la Sf. Gheorghe Nou din Bucureşti, la Sf. Sava din Iaşi, de unde s'a luat model pentru blidele de argint ale Curţii noastre), ca anaforniţe lucrate în secolul al XVII-lea în Ardeal, care se află depuse la Museul din Bucureşti.

La masă se dădeau şi represintaţi de acrobaţi, de „pehlivani"[1], de origine şi de modă orientală, pe

---

[1] Pentru astfel de represintaţii v. şi cronica munteană a lui Constatin Căpitanul, ed. Iorga, pp. 158-9:

„La care logodnă (a lui Ştefan-Vodă Radu) au fost aicea în ţară cu mare veselie, au făcut multe ospeţe şi jocuri, care se potrivea cu o nuntă domnească, iar nu logodnă... Adus-au pehlivani de cei ce joacă pre funii, şi de alte lucruri; adusese şi un pehlivan hindin, arap, carele făcea lucruri minunate şi nevăzute pre locurile noastre; iute om era şi vârtos. Lângă altele, de nu le putem lungi, făcea aceasta mai ciudat: punea pe rând opt bivoli şi se repezea iute, şi, sărind peste ei, se da în văzduh peste cap, şi cădea în picioare de ceia parte; alta, un cal domnesc, gras, mare, îşi lega chica de coadă-i, şi-l bătea comişelul cât putea, şi nu putea să-l mişce de loc; alta, un copac mare den pădure adusease, neated, şi, înfipt, s'au suit spre dânsul ca o maimuţă; deci, după multe jocuri ce au făcut sus în vârfu-i, s'au slobozit de acolo cu capul în jos, şi au dat în picioare; alta, un tulpan lung de mulţi coţi, îl ţinea oameni în mâini, cât era, şi se răpezea iute, şi mergea călcând pre tulpan, şi nu se afunda; alta, se prindea mulţi oameni câte doi în mâini, şi făcea chip ca de o bute cu mâinile, şi mai lung, şi se răpezia iute, şi întra cu capul pen gaura aceia, şi nu-l

cari-i întâlnim dese ori, cu aceleaşi „piese de resistenţă".

Deosebi se porneşte jocul: femeile nu ieau parte la petrecere la un loc cu bărbaţii. Astfel şi danţul, hora de nuntă, se făcea afară, în piaţă, — ceia ce se constată de alminteri şi din alte descrieri, de pildă la cronicarul Neculce din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Inainte de masă cinzeci-şeizeci de fete danţează pentru plăcerea oaspeţilor, cari n'aveau voie însă a se amesteca în joc, ci se uitau numai de la fereastă. Inaintea acestor fete şi poate jupănese „săria cât putea un stolnic bătrân, cu işlic în cap şi toiag în mână", marele maestru de ceremonii de atunci.

Mâncarea femeilor se făcea de altfel în odăile Doamnei, care avea o întreagă organisare a ei, în legătură cu practicile bizantine şi cu viaţa turcească pe care o imităm.

Judecând în total această nuntă, Kemény spune: „a fost pompă mare şi bogăţie în toate, nu ca la nişte barbari români, ci întocmai ca la un rege creştin".

Indată după aceasta se înfăţişează alaiul de întâmpinare al nuntaşilor cari vor pleca. La jumătate de milă distanţă Domnul, călare pe un cal frumos cu şeaua, frâul, scara, hăţurile toate de aur, — ceva din splendoarea Domniilor noastre de odinioară se poate vedea, o spunem în treacăt, şi în aceia că mormintele de la Argeş, descoperite de d. Virgil Drăghiceanu, s'au găsit nebănuite bogăţii de

---

simţia oamenii, şi de ceia parte cădea în picioare. Ca aceasta multe făcea, care nu le ţinem minte."

Alte pasagii în Şăineanu, *Influenţa orientală asupra limbii şi culturii române*, II, Bucureşti 1900, p. 288.

mărgăritare, de inele cu pietre scumpe, de paftale sculptate, care arată că era o strălucire regală încă din cele mai depărtate timpuri, când principatul muntean era redus la o mică bucată de munte cu teritoriul încunjurător. In Moldova din veacul al XVII-lea ni putem închipui că erau mijloacele de a întreținea acest lux, nefiind lucrări de utilitate publică care grevează un budget modern.

Cușma cu care e înfățișat de obiceiu în portrete Vasile Lupu, avea la surguciu o turcoasă și cinci diamante. Toată îmbrăcămintea se evalueaza la 40.000 de taleri.

In ce privește partea religioasă a ceremoniei, ni se spune că slujba nunții a fost oficiată de unul dintre cei mai însemnați represintanți religioși ai Românilor din toate timpurile, Petru Movilă, fiul lui Simion-Vodă, și fratele acelui tânăr Domn înmormântat la Dobrovăț lângă Iași, care Petru Movilă s'a așezat în Polonia, unde 'a ajuns Mitropolit de Chiev, interesându-se totuși de Moldova, în care avea moșii, și întreținând legături cu rudele lui, ba încă influențând asupra organisației și spiritului Bisericii moldovenești, asupra științei și artei, asupra tipografiei din Moldova de atunci. De și el represinta pretențiile posibile ale unei dinastii care nu mai domnià asupra țerii, Mitropolitul a trecut peste amintirile de familie pentru a veni și a lua parte la această ceremonie; poate că aceasta n'a făcut-o însă atâta pentru Vasile Lupu, cât pentru Radziwill, unul dintre principalii seniori ai Poloniei, de care atârna atunci și Chievul „Nu credeam", spune Kemény, „să fie între dânșii oameni atât de învățați." Și se gândia probabil și la Mitropolitul Moldovei, Varlaam, om foarte distins, ori și la câte un prelat grec din acei cari găsiau oploșire în Moldova.

La plecare, i s'a dat de Domn, cum era obiceiul să nu plece nimeni cu mâna goală, o mantă cu guler de blană, cai, turceşti probabil, şi giuvaiere de turcoase[1].

Dupa *Historia Moderna Europae* a lui Eberhard Happelius (Ulm 1692), Maria lui Vasile Lupu apare ca „o jupăniţă de statură mijlocie, dar frumoasă, de înalte şi întinse legături şi cu plăcute moravuri". Proiectul căsătoriei cu Janus Radziwill e aprobat de mama cneazului şi de regele Poloniei. Indeamnă şi episcopul de Przemysl, Trzebinski, care fusese ajutat de Domn in robia la Poartă. Fiind nevoie de un mijlocitor princiar străin, se recurge la prinţul ardelean, prieten al familiei Radziwill, la care se trimet un Sienicki şi un Ottenhausen. Dar neînţelegerile dintre Moldova şi Ardeal pun piedeci. Şi, când vine propunerea direct din Polonia, se fac greutăţi, răspândindu-se zvonul că şi Marele-Cneaz muscălesc ar fi cerut pe Maria. O solie, compusă din Mirski şi Mierzinski, un ofiţer şi un consilier, duc fetei, cu inelul de logodnă, casete de agată şi opal, o oglindă, ca daruri, iar lui Vodă o sabie aurită, puşti de lux, ceasornice. Ei aduc în schimb *portretul princesei*. Urmează solii moldoveni Catargiu Vistierul şi Ianovici, cunoscutul boier ştiutor de latineşte. Radziwill pleacă, aducând o suită de şaizeci de persoane câte cu zece slugi, două sute de călăreţi, două sute de Cazaci şi două sute de dragoni, plus muschetari. La 29 Ianuar 1645, el e în Moldova. La Hotin îl aşteaptă Toma Cantacuzino şi Iordachi Şătrarul cu „patru companii pedestre şi şese călări". La o milă de Iaşi apare Domnul cu solii ardeleni şi oastea de

[1] Neagoe Popea, *Memoriile lui Ioan Kemény*, Bucureşti, 1899 (teză de licenţă). Cealaltă descriere a fost reprodusă în revista *Ioan Neculce*, din Iaşi, anul 1926, de d-na Marcela Karadja.

12.000, „de deosebite nații”. I se dă lui Radziwill „calul de ginere”. In cale Turcii fac exerciții pe cai și joacă geridul; se face și „pehlivănia” de a prinde săgeți cu mâna, de a le culege de jos, de a sări pe cal în picioare. Se dau și priveliști de luptă între Ieniceri și străjerii lui Vodă. Și comedia turcească se represintă cu musică. La întrarea în Curte se dă drumul tunurilor, un peic fiind ucis de o schijă. La 5 Februar nunta la biserică; „după obiceiu” tatăl lipsește. Petru Movila slujește lângă Mitropolit. Sânt de față soli poloni, brandeburgensi, curlandesi, ardeleni, munteni, delegatul Patriarhului din Constantinopol. In prima zi se oferă darurile regelui și altor prinți străini, ale delegaților Senatului polon, a doua zi ale Moldovenilor, a treia zi ale orășenilor din Ardeal și Moldova. Masa „e mai mult decât regală”: „nici cel mai mare monarh nu s'ar fi rușinat a o da”. Se dă de mâncare și în case private. O săptămână se hrănesc slugile în bani. Serbarea urmează douăsprezece zile, cu musica turcească, venită anume din Stambul, cu pehlivani și circasieni, cu danț, și de femei. Se ieau cetăți meșteșugite. Se văd monștri și animale curioase, în luptă cu uriașii; se sfarmă pietre cu ciocanele pe trup de om, se atârnă pietre de moară de părul tuns al actorilor, se joacă pe funie. Artiștii îngenunche înaintea lui Vodă și-i sărută poala; după care Visticrul îi plătește, împărțind și caftane de călărie. Femeile stau la masă deosebit.

La 16 Februar noii căsătoriți pleacă la Varșovia.

Fata a doua a bogatului și luxosului Vasile-Vodă al Moldovei, Ruxanda, născută din căsătoria cu Tudosca Bucioc, era de măritat, și se ivise ideia căsătoriei cu Sigismund, fiul lui Gheorghe Rákóczy, fiu care n'a domnit. Dar, întâmplându-se ca tocmai a-

tunci să moară Rákóczy bătrânul, Vasile Lupu a trimes înştiinţare lui Sigismund că încetează înţelegerea de căsătorie. Nu ştia Vodă că peste patru ani numai o să fie silit sa-şi dea odrasla, nu după un ferches prinţ ardelean, ci după urâtul şi sălbatecul la înfăţişare, fiu de Cazac care a fost Timuş, la căsătoria căruia venim acum.

Nunta Ruxandei cu Timuş e înfăţişată într'o descriere cari ni dă mai larg decât oriunde aiurea înfăţişarea unei nunţi româneşti de atuncea. Ea se găseşte în limba polonă, ca şi într'o versiune germană contemporană.

Timuş, întâiu, prădase Moldova: astfel peţise el pe fata lui Vasile Lupu. Pentru că n'avea încredere în Domnul căruia-i făcuse atâta rău, el ceru garanţii speciale: viitorul socru să-i trimeată înainte pe unul din cei mai însemnaţi boieri ai ţerii, pe Toma Cantacuzino. Acesta se duce până la Iampol şi-i aduce o carătă cu şase cai şi tain pentru tot timpul cât va călători în Moldova. Timuş cere însă să i se mai trimeată încă pe cineva, pe fratele lui Vasile Lupu, Hatmanul Gheorghe. Şi numai când Cazacii au avut pe aceşti doi ostateci, s'a hotărât Timuş să-şi continue drumul, întovărăşit de rudele lui, nişte Rusoaice foarte necrescute, leneşe, grase şi beţive, având o totală necunoaştere a tuturor obiceiurilor Curţii, căci se va vedea ce s'a întâmplat, în timpul nunţii, cu aceste *druşte*.

La 26 August 1652 s'a făcut plecarea. S'a străbătut Basarabia prin Bălţi; Prutul s'a trecut la Sculeni. La Iaşi întâmpină Vodă împreună cu boierii. Pentru a arăta de ce mijloace militare dispunea, ajunge să ştim că Vasile era însoţit de 8.000 de oameni pe

[1] Hurmuzaki, *Suplement* II[3], p. 34 şi urm.; Iorga, *Acte şi fragmente,* I, p. 208 şi urm.

cari-i avea numai la Curtea lui. In fruntea alaiului stau opt cai împodobiţi foarte frumos turceşte, şi, spune această scrisoare, Vasile s'a înfăţişat „ca un vrednic monarh şi potentat, a cărui vitejie n'o poate descrie în destul". Timuş, din partea lui, avea 3.000 de Cazaci, cu cai detestabili, dar cu îmbrăcăminte destul de convenabilă, pentru că era din pradă: Cazacii jafuiseră pe Poloni. Avea şi musica lui speciala, cobzari ucrainieni, cari ziceau cântece speciale ruseşti.

Indata ce s'a înfăţişat această trupă, oastea Moldovei a cuprins-o de o parte şi de alta, pentru „a ţinea alinierea", dar poate şi pentru a împiedeca pe Cazaci să-şi facă meşteşugul obişnuit. Mai târziu însă, când au scăpat de supraveghere, aceştia au dat năvală prin prăvăliile Evreilor din Iaşi — una din cele d'intăiu pomeniri ale acestei populaţii în Moldova—, au prins dintr'înşii şi nu li-au dat drumul decât după răscumpărare, pretinzând că-şi răsbună pentru asupriri sociale ucrainiene.

Intâmpinarea între viitorul socru şi ginere aminteşte una din secolul al XIV-lea între Impăratul Ioan al V-lea Paleologul, silit să-şi mărite fata după un emir turc din Asia Mică, şi acesta. Se scoboară de pe cai; Vasile sărută pe Timuş, care făcuse cum putuse pentru a merita această dovadă de iubire. Vodă, om care cunoştea mai multe limbi, ţine un discurs; Timuş, foarte simplu, habar n'avea cum să răspundă, dar éra însoţit de pisarul său, un Polon, Wychovski, care făcea toate cuvântările.

Pe urmă alaiul intră în oraş. Timuş purta o haină roşie-cârmuzie şi o mantie de mătasă cu soboli. In ceia ce priveşte înfăţişarea fisică, era „un individ tânăr, stricat de vărsat, nu tocmai mic de stat, destul de voinic, dar grosolan". După dânsul veniau cară-

tele lui, o căruţă cu bagaje şi patru sute de alte căruţi simple, cu care făcea negoţ de sare, întrebuinţând prilejul nunţii. Ofiţerii lui aveau cai buni, împodobiţi cu argint, cu aur şi mărgăritare la şea şi hăţuri; ei înşii erau îmbrăcaţi poloneşte.

In momentul când întrau în oraş, începu să cânte musica turcească, şi în acelaşi timp, vechea noastră musică turcească, aceia care a întovărăşit şi pe Mihai Viteazul când şi-a facut întrarea în Alba-Iulia: viers românesc din strună ţigănească. Tunurile tunau.

După aceia oaspetele e dus la apartamentele speciale ale Domnului, unde-i e înfăţişat acel care era bucuria şi mândria lui Vodă, moştenitorul tronului, tânărul Ştefan, care mai târziu a ajuns şi el Domn al Moldovei, un Domn alintat, furtunatec şi nenorocit. Vasile ţine un discurs; răspunde iarăşi secretariul lui Timuş.

Este, de sigur, în descrierea polonă şi o notă satirică faţă de Cazaci, şi de aceia poate că ar trebui ca din ridiculul înfaţişării să se mai elimine câte ceva. Pe urmă a început, în „sârba” lăutarilor, jocul fetelor, iar Timuş, cu Wychowski şi Fetera, şef al oştii lui, a fost încredinţat unor paji, unor copii de casă, pentru a-l curăţi şi servi; şi anumiţi boieri îi stăteau la îndemână. Iar el s'a aşezat şi a început a-şi curăţi unghiile, ceia ce nu prea era în obiceiurile domneşti, pe când Cazacii, băgându-se prin vii, încep să prade în Jidovime.

Ca alt act al căsătoriei vine masa. Timuş se face aşteptat. Apare, în sfârşit, îmbrăcat în costum polon convenabil. Se aşează lângă Domn. Când se ridică păharele, tunurile bubuie afară şi lăutarii cântă, —cei turceşti şi cei româneşti pe rând. Pehlivanii turci apar, şi fac tumbele lor.

Sâmbătă, Timuş se găteşte de nuntă. Iarăşi jupă-

nițele și fetele întind danțul lor în spațiul liber d'inaintea Curții. Timuș se așează la o fereastă și, cum era mare iubitor de tutun, fumează — ceia ce, iarăși, nu era în obiceiu—, privind la fete.

Duminecă se face apoi al treilea danț, tot numai de femei; bărbații nu joacă. De alminteri danțul femeilor în Moldova era ceva peste obiceiul Răsăritului, pentru că acolo jocul se făcea numai de profesioniste cu purtări rele, ca baiaderele Indiei. La noi erau vechi datini tracice, trecute la poporul nostru.

După acest al treilea danț se merge la biserică. Timuș e călare pe un cal turcesc împodobit cu pietre scumpe. Hainele ce le poartă și surguciul de la șlicul din cap sânt date de Vodă. Așa era obiceiul: socrul dădea ginerului haina cu care se înfățișa la biserică[1]. De o parte și de alta a mirelui călărește câte-un copil de casă și câte-un boier. In genunchi, și el și mireasa fac declarațiile cerute de rit și, când se întorc la Curte, Timuș își sărută nevasta. *Atunci* îi era îngăduit. In momentul acela începe din nou musica, tunurile bubuie. Ruxanda, care nu putea fi încântată că are un astfel de soț, începe a plânge, de și Timuș pusese să-i cânte arii căzăcești ca să-i treacă. Incepe masa cea mare.

Se trimet căruțe la carvasară, la Sfântul Lazăr din Iași, unde o modâlcă lutoasă de o parte și o bisericuță de cealaltă parte, ca și pivnițile enorme unde se aduceau toate mărfurile, amintesc ce a fost odată.

Merg acum rădvanele ca să aducă rudele femeiești ale lui Timuș, druștile căzăcești. Erau niște biete femei urâte, îmbrăcate în „haine jidovești" negre,

---

[1] V. Iorga, *Istoria Românilor în chipuri și icoane*, I, p. 176 și urm.

cu gulere de sobol după moda moldovenească. Doamna le primeşte frumos, le tratează. După aceia încep iarăşi cuvântările, şi pentru întăia oară se desleagă limba lui Timuş, care ţine următorul discurs: „Mulţămesc foarte Domniei Sale lui Vodă. Tot e bun; ce-mi trebuie mai mult? Dumnezeu a lăsat să aud o vorbă bună. Să cânte musica turcească. Să trăiască Hmilniţchi şi legătura caselor noastre! Să dea tunurile de bucurie!”.

Acum Timuş aduce musica lui, compusă din trei viorişti, un „organist”, un basist şi un trâmbiţaş, cari cântă arii polone. El se înviorează şi pune pe Cazacii lui să joace, şi săriau — ni spune martorul — „ca bivolii în baltă”. Pe urmă începe petrecerea cu băutura, care ţine până la un ceas de noapte. Druştele, încălzite, pornesc, ca Hasca Carpiţa, să spună Moldovencelor: „am venit pentru batjocura voastră? Chiar dacă sânteţi mai bine crescute ca noi, totuşi iată v'aţi dat voi Doamna voastră după un Cazac?”. Şi, entusiasmată, a şi căzut jos pe scări, şi, cum de beţie abia se mai puteau mişca singure, au fost suite în căruţă şi trimese acasă.

Timuş şi soţia sa se retrăseseră, şi două zile n'au mai apărut în public. Miercuri au făcut o plimbare pe câmp. Joi urmă să aibă loc plecarea domniţei şi a mirelui. Boieri, jupânese ieau un ultim ospăţ de plecare: fetele de casă servesc pe soţi, pe Domnul şi pe Doamna la această masă. Apoi urmează danţurile. Data aceasta, joacă după datina lui căzăcească, numai Timuş cu nevastă-sa. Wychowski, secretarul, şi Fetera representă partea ceremonioasă a lucrului şi din partea Cazacilor.

La plecare, Timuş face boierilor un dar pe care ei l-au privit cu despreţ, căci li dăduse doar o sută de lei de fiecare. Domnului i-a dăruit un soroc de

soboli, nevestei o rochie de adamască, cu soboli, toate probabil de furat. Din parte-i, Vasile dărui patru cai: doi turceşti, doi moldoveneşti; solului lui Matei-Vodă un cal turcesc, iar Ruxandei un covor şi un vig de brocard. Cazacii, din partea lor, veniră să li se dea daruri, ceia ce nu prea era în etichetă; Wychowski căpătă deci zece coţi de catifea, douăzeci de satin, o blană de râs şi trei sute de lei. Când a fost să plece, domniţa s'a prins cu mânile de gâtul Doamnei, care nu era decât mama ei vitregă, iar Vasile a rămas cu capul gol multă vreme, văzând cum se duce în ţară barbară, cu oameni a căror fire o văzuse acum, cea mai iubită dintre cele două fete ale lui[1].

Trecem la expunerea unei nouă călătorii în Moldova. Ea este cunoscută printr'un studiu publicat în foarte rara foaie germana „Baltische Studien", a Societăţii pentru istoria Pomeraniei şi tradus de răposatul Papadopol Calimah, în cartea sa despre Gheorghe Ştefan.

La 1656, de trei ani acuma, domneşte în Moldova acest Gheorghe Ştefan, dintr'o familie de boieri de la munte. Tatăl său, Dumitraşcu Ştefan, jucase un rol important la începutul veacului al XVII-lea. El însuşi era un om bogat, frumos, îndrăzneţ; într'o „samă de cuvinte" Neculce ni spune cum s'a însurat: întâlnind un rădvan cu o jupăneasă tânără şi plăcută, el l-a oprit, poruncind să întoarcă acasă la dânsul, fără altă formă; astfel a luat el pe acea jupăneasă Safta, din neamul Boieştilor, foarte important în cele d'intăiu decenii ale acelui veac, şi Doamna Safta a trăit mult timp părăsită de soţul ei, care nu voise s'o ieie în pribegie, unde mersese

[1] Iorga, *Acte şi fragmente*, I; Hurmuzaki, *Supl.* II[2].

cu o țiitoare rusoaică, Ștefania Mihailovna, ori nu voise ea.

Gheorghe Ștefan, Logofăt al lui Vasile-Vodă, se înțelesese cu Matei Basarab și cu Gheorghe Rákôczy al II-lea și, profitând de nemulțămirea unora dintre boieri față de Domn, pe care-l făceau Grec, — ei represintând boierimea de țară—, surprinde pe stăpânul său, care, de și s'a întors și a biruit, trebui apoi să părăsească o țară care nu-l mai voià; ajutorul lui Timuș nu-i folosise, dar îi aduse acestuia peirea, iar Ruxanda, văduvă, adapostită la Rașcov, era să piară, mulți ani după aceasta, de sabia unor hoți poloni.

Astfel Gheorghe-Vodă Ștefan s'a instalat Domn, ca om trecut cu vrâsta, cu mustață stufoasă, grăsuț, având toată înfățișarea pe care ni-o putem închipui după felul lui de viață; iubitor de vin ca și Istratie Dabija, pe urmă, și de femei, și de petreceri.

La dânsul venia acum, în 1656, un ambasador suedes, Welling, întovărășit de secretarul Hildebrandt, care, acesta, a lăsat o descriere a călătoriei făcute. Căci Suedia avea legături foarte strânse cu Ardealul din causa alianței protestante, în fruntea căreia ea se găsia.

La 28 Decembre 1656 apare mica trupă suedesă lângă Iași. Ambasadorul cată să vorbească Domnului „creștin și blând". Blând era într'un fel, și era și un suflet deschis: avem de la dânsul scrisori foarte frumoase [1], în care-și arată năduhul că nu-și poate plăti datoriile și, vorbind de primejdiile amenințătoare, spune că, orice ar fi, nu pleacă din țară cu niciun preț și „mai bine să-l mănânce cânii pământului acestuia".

La oarecare distanță de oraș oaspetele este întâm-

[1] N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 50 și urm., și *Buletinul Comisiei istorice a României*, II, Documente secuiești..

pinat de un boier, care-i spune să nu între ziua, pentru că se găseşte acolo un ceauş turc şi nu e bine să vadă pe ambasadorul creştin, ale cărui rosturi poate că ar fi fost bănuite. A zăbovit deci ambasadorul până seara prin vii. Un căpitan polon, care ştia limba latină, e detaşat pe lângă dânsul ca să-i ţie de urât. Noaptea, intră în Iaşi, care i se pare mare şi întins, dar fără zid încunjurător. Străzile le descrie secretarul, cum fac, de altfel, şi alţi scriitori, ca fiind acoperite cu bârne de stejar. Inseamnă că sânt multe biserici şi, pentru că era ziua de 28 Decembre, în serbătorile Crăciunului, erau ridicate în toate părţile scrânciobe, cum se zice în Moldova, dulapuri, leagăne. Pe pieţe se afla mult vânat, mai ales prepeliţe, care se cumparau cu monedă străină şi cu şilingi, cari erau foarte răspândiţi în Moldova şi căpătaseră o numire românească, devenind „şalăi"[1]. Erau o mulţime de soldaţi, şi învârtiau hore. Ba se notează şi obiceiurile populare, ca, de pildă, „capra", al cării rost il aflăm de aici. In joc, cum ni-l descrie Suedesul, figură o capră, în care era vârât un om, şi pe care o juca un băiat. Sfârşind jocul, băiatul trăgea cu o săgeată în capră şi astfel hora se sfârşia, iar băiatul căpăta un bacşiş. Se înfăţişa deci primitiv o scenă de vânătoare.

Audienţa se acordă solului tot noaptea, ca să nu bage de samă ceauşul. El merge cu o escortă de patruzeci de oameni. La poarta palatului, spre marea lui mirare, sentinela strigă: „Wer da?". Domnul ţinea ca gardă a palatului o companie întreagă —călătorul zice „un regiment" — de soldaţi nemţi, mercenari, de teama cine ştie căror împrejurări interne care ar fi putut să-l răstoarne şi pe dânsul,

[1] Istratie Dabija, care de alminteri a falşificat şi alte monede ca să-şi plătească soldaţii străini, făcea si „şalăi".

Trimesul suie apoi pe o scară mare şi largă de lemn descrierea este a Curţii lui Vasile Lupu—, trece prin mai multe odăi şi ajunge în sala tronului, unde era un jeţ mare, iar, de-asupra, un ceasornic, căci în vremea aceia era stabilit chiar în Iaşi un ceasornicar francez, care-şi avea acolo casa şi legăturile de familie, Gaspar Caillé, de la care s'a păstrat un document românesc, cuprinzând iscălitura personală a lui Caillé în limba francesă.

Oamenii ambasadorului sânt aşezaţi pe laviţe de lemn, iar ambasadorul însuşi, cu secretarul, merg în odaia unde se găsia Domnul. Boierii şi copiii de casă sânt toţi în papuci, nu în cizme, după obiceiul turcesc. A doua zi, ceauşul probabil plecând, i se dau solului scrisori latine către rege şi i se fac daruri: cai, un caftan de aclaz roşu, opt coţi de postav subţire.

Intr'un adaus se pomeneşte de retragerea lui Gheorghe Ştefan la Stettin, unde a trăit ani de zile în miserie, cerând ajutor în toate părţile şi unde pe lângă dânsul avea numai pe Rusoaica lui, care învăţase româneşte, şi vre-un boier doi, mângâindu-şi înstrăinarea şi sărăcia prin aceia că, ajutat de egumenul Antonie de Moldoviţa, traducea însuşi psalmii în româneşte. Manuscriptul se găsia în stăpânirea canonicului Moldoveanu, din Blaj, şi astăzi e între ale Bibliotecii cipariene de acolo. La sfârşit, Antonie a însemnat ceasurile din urmă ale Domnului. In testamentul, foarte duios, al Domnului, pe care-l aminteşte autorul articolului din „Baltische Studien", el cerea să fie înmormântat lângă părinţii săi, în ţară, cu ceremonie domnească, după legea sa. Şi bietele lui rămăşiţe au străbătut o bună parte din Europa, cu ţiitoarea care-şi zicea Doamnă, şi cu alaiu, până au fost aduse la mănăstirea Caşinului.

Iată acum şi cea de-a treia descriere, cea mai nouă[1]. Este în cartea unui alt călător suedes, tipărită la 1679 şi în care se vorbeşte de călătoria de care a făcut-o la Constantinopol Clas Ralamb, în 1656.

La 23 April 1657, Ralamb pleacă din Braşov. Domn în momentul acela în Muntenia era Constantin Şerban, care profitase de legăturile lui la Curte, şi, chiar înainte de moartea lui Matei Basarab, provocase răscoala seimenilor pentru a-şi pregăti succesiunea, înlăturând altă rudă a lui Matei, Diicul. Un om uşuratec acest fiu al lui Radu Şerban, urmaşul lui Mihai Viteazul, cu o preoteasă din Ilfov, Elena, al cării mormânt, în satul unde soţul ei era preot, Dobrenii, se vede şi astăzi. Prin înteţirea însă a seimenilor împotriva lui Matei, Constantin s'a făcut robul lor, şi ei au ridicat tot felul de pretenţii, până s'a ajuns la o nouă şi straşnică răscoală, la nevoia de represiune prin intervenţia lui Rákóczy din Ardeal, şi atunci s'a distrus de fapt singura oaste de care mai dispunea Ţara-Românească, rămânând de acum lipsită de mijloace proprii de apărare. Temperament de aventurier, Domnul acesta, scos de Turci pentru participarea la luptele vecinului şi protectorului ardelean, va colindà lumea, trecând, o clipă, şi în Domnia Moldovei cu ajutorul Cazacilor. A fost şi prin Maramurăş, unde s'a găsit un potir dăruit de dânsul, — până s'a prăpădit pe acolo, prin străinătate.

Ralamb, cu soli de-ai lui Rákôczy, ajunge la Târgovişte după acea mişcare a seimenilor. Dă lămuriri asupra drumurilor, care erau foarte rele, mai ales că veniseră apele mari. Ajuns în margenea Capitalei, Domnul îi trimete înainte o caleaşcă cu şase cai şi

[1] Un articol despre ea, de d. C. Karadja, în „Revista Istorică" pe 1920.

două sute de boieri călări. Şi acest călător observă îmbrăcămintea foarte luxoasă a curtenilor, iar despre oaste spune că era compusă din treizeci de companii de călăraşi, ceia ce dă aproape impresia unei oştiri. Lucru interesant, dacă ar fi adevărat, se pare că Domnul a fost curios să vadă pe ambasadorul suedes cât mai degrabă şi s'a amestecat între ostaşi pentru a-l zări. Doi boieri, secretarul şi „mareşalul", urează Suedesului bună venire:, secretarul ştia latineşte. Se laudă foarte mult îmbrăcămintea lor frumoasă: călăriau cai turceşti, erau înveşmântaţi în zale şi cu piei de leopard, de panteră sau tigru, la şlic cu pene lungi. Musica, şi aici, cântă: musică turcească, căci călătorul semnalează flaute şi ţimbale; trâmbiţe nu erau.

A doua zi, e audienţa la Domn, foarte strălucită, Şi aici boierii sânt îmbrăcaţi cu blănuri de jder. Mitropolitul asistă şi el, şi se descrie întregul palat, cu odaia de primire a lui Matei Basarab, sala de audienţă, având păreţii îmbrăcaţi în adamască, şi geamuri de sticlă, pe când odăile celelalte, opt sau noua, nu erau tapetate şi aveau ferestile închise cu hârtie. Vodă primeşte în mijlocul sălii de tron. Se schimbă civilităţile obişnuite. Două scaune aşteaptă pe Constantin şi pe Rålamb, Domnul întreabă de sănătatea regelui Suediei şi, pe urmă, cum ai noştri erau foarte curioşi să afle ceva de la străini, câteva ceasuri continuă întrebările, mai ales despre lucrurile polone. Pe urmă Constantin dă ambasadorului un caftan, adecă o mantie de brocard de aur, pe care ambasadorul îl refusă, părându-i se prea scump, dar i se spune că aşa e datina.

Se aduce o caretă cu şase cai turceşti, mai minunaţi decât cei cu cari a fost primit la sosirea lui. Ambasadorul voià să plece apoi, dar a fost poftit la

masă. Masa aceasta s'a petrecut cam în modul următor: Cinci boieri l-au primit la portiţa din gradină, căci, fiind vara, ospăţul se gătise într'un chioşc sau foişor. Constantin sta la uşa foişorului. Nu sânt decât doi pe jeţuri, ambasadorul şi Domnul, iar suita sta pe laviţe, după moda turcească, pana se aduc felurile. Afara stau câteva companii de infanterie nemţească.

Pe masă se aşează patru blide de argint acoperite cu capace. Când iea loc Domnul, numai atunci se chiamă şi suita oaspetelui şi boierii de frunte, cari vin şi se rânduiesc, dupa ce s'au spalat pe mâni în odaia anterioara; ei mănânca în talere de cositor. Felurile sânt bine gatite şi se schimba mereu.

La urmă vin toasturile. Domnul ridică 'întaiu paharul pentru Sultan, cerând iertare ambasadorului ca n'are cum face astfel: de fapt Domnii noştri, din punct de vedere turcesc, erau nişte „tradatori", cari „meritau" sa aiba tratamentul lui Brâncoveanu, mai puţin fericit decât ceilalţi. Apoi se închina în sanatatea regelui Suediei, şi Voda, ca sa arăte cât îl preţuieşte, bea doua păhare unul după altul, pe când pentru Sultan nu bause decât unul. Se închină şi în sanătatea lui Rákóczy, a lui Hmilniţchi, un aliat, şi a Domnului Moldovei, iar după fiecare pahar musica zice: viori, tobe, ţimbale, instrumente turceşti. Probabil ca se trăgeau şi tunuri, ceia ce uita sá ni spuie calătorul (dar, iaraşi, poate ca Rákóczy le luase pe toate în Ardeal). Când ambasadorul toastează pentru Domn, se petrece un lucru neaşteptat pentru el: copiii de casă aştern perne pe jos şi boierii se pun în genunchi pe ele, şi în felul acesta ridică şi ei paharul, mergând apoi să sărute mâna Domnului, cum cerea eticheta. Când sa se încheie masa în sfârşit, apar vânatorii domneşti, adu-

când doi urşi, pe cari-i vânaseră, şi primind bacşiş pentru aceasta.

Ceia ce urmează arată că ai noştri aveau totuşi mai mult simţ de discreţie decât strainii: lângă chioşc era un cort mic pentru cei ce aveau nevoie să se retraga singuri. Secretarul ambasadorului, mai slab în balamale, simte această nevoie de isolare, şi atunci doi „mareşali" îl ieau cu alaiu până la cort şi-l aşteaptă să iasă: unul dintr'înşii ţine un lighian, apoi îl conduc cu acelaşi alaiu la masă.

Ospăţul durează de la ceasurile 10 până la 7 seara. La plecare, Domnul în disposiţii bune, strânge în braţe de două ori pe ambasador, şi-l sărută. Condus cu lăutari acasă, Ralamb pleacă, dar nu fără să i se arate de Domn dorinţa de a căpăta 500 de Suedesi pentru paza lui.

A doua zi i se face un ultim cadou prin Marele-Comis: un cal. Intovărăşit de călăraşi, e dus la graniţă, în fiecare loc pe unde trece, oaste iese înaintea trimisului Suediei.

Decadenţa acestei străluciri era însă aproape.

CUPRINSUL